

Васіль Быкаў

KAMUNIKAT.org

Бліндаж

УДК 821.161.3
ББК 84 (4Беи)
Б59

Бібліятэчка часопісу "Дзеяслоў" – Выпуск 2.
Заснаваная ў 2006 годзе.

*Рэдакцыя часопісу "Дзеяслоў"
ічыра ўдзячная сп. Алесю Усеню
за ўдзел у выданні гэтай кнігі.*

Быка ў В.

Бліндаж. Аповесьці. Бібліятэчка "Дзеяслова" – Вып. 2./
Б 59 Васіль Быкаў. – Мн.: Выд. В. Хуцік – 2006, 192 с.

ISBN 985-6576-79-2
ISBN 985-6718-65-1

Вып. 1 : Вершы / Анатоль Івашчанка. – Мн.: Белліт-
фонд, 2006. – 92 с., 300 ас.

У новую кнігу класіка беларускай літаратуры Васіля
Быкаў аўтайшлі творы, не вядомыя беларускаму чытачу.
Аповесьць "Бліндаж" была апублікаваная ў часопісе "Дзея-
слоў" толькі ў 2006 годзе, а аповесьць "А пошні басец" друка-
вала ся ў газете "Чырвоная змена" ў 1958 годзе і пасъля не
уключалася аўтарам у ніводзін свой зборнік. Абодва творы
яднае тое, што дзеяньне ў іх адбываецца напачатку Вялікай
Айчыннай вайны.

**УДК 821.161.3 Быкаў 7
ББК 84 (4Беи)**

Бліндаж
Аповесьць

© "Дзеяслоў", 2006
© Васіль Быкаў, 2006
ISBN 985-6576-79-2
ISBN 985-6718-65-1
© Генадзь Мацура,
мастацкае афармленне, 2006

Быкаўскі каўчэг

Пасьля сапраўдных пісьменьнікаў застаюцца прыжыцьцёвяя публікацыі і лабірынты архіваў. Пасьля вялікіх – прыжыцьцёвяя архівы.

Пра іх – свае архівы – ня дужа дбаў Васіль Быкаў. І харектар у яго быў ў «забранзавелы», і час ня надга спрыяў даверлівасці. А таму пасьля Быкаў не засталося разыліненых вопісаў рукапісаў, пранумараваных і храналагічна раскладзеных папак, а самае патаемнае давяралася спадарожніцы-ジョンцы Ірыне Міхайлаўне, нямногім сябрам ці агню ждановіцкага каміну.

Пасьля Быкаў засталіся ягоная праўда, ягоная справа, ягоны бол, ягоныя кнігі і... неапубліканыя рукапісы. У гісторыі беларускай літаратуры такое здараецца ці не ўпершыню: пасьля адыходу творцы ў іншы съвет чацьвёрты год друкуюцца ягоныя невядомыя чытачам і дасьледчыкам тэксты: апавяданні, прыпавесці, запісы, накіды, успаміны, гутаркі, аповесці.

Толькі сапраўдныя могуць «забыцца» на цэлы зборнік апавяданняў, толькі вялікія – адкласці ў архіў аповесцьці і доўгіх шаснаццаць гадоў думаць, як яе палепшыць. Быкаўскі архіў захаваў невядомую і неапубліканую аповесцьць «Бліндаж», амаль завершаную ў 1987 годзе і на скончаную да апошняга 2003-га. Засталіся 77 старонак машиналісу, некалькі старонак рукапісных уставак, накіды-планы ў асобным блакноте і... аўтарская карта, на якой адбываюцца падзеі аповесці (вёска, хатка Серафімкі, шаша, кустоўе, траншэі перад узгоркам, разьбітая гармага, бліндаж). Машиналіс аповесці, мяркуючы па аўтарскіх праўках, Васіль Быкаў перачытваў на менш за трэй разы: пра тое съведчаць два стрыжні розных колераў і простыя аловакі.

У адным з лістоў да свайго сябра таленавітага крытыка Ігара Дзядкова 20 снежня 1987 г. Быкаў прызнаўся пра нялёгкія

перыпетыі, падчас якіх пісаўся «Бліндаж»: «Выйкіўшы Адамовіча, бяруцца за Каваленку, Алексіевіч, ціха абкладваюць Быкава – каб лепш было ўзяць. Лічыцца, што рэжысёр усяго гэтага Паўлаў (загадчык аддзелу пропаганды і агітацыі ЦК КПБ. – Рэд.), якога накіроўвае Сяўрук (намесьнік загадчыка аддзелу пропаганды ЦК КПСС. – Рэд.). Але ня толькі яны, канешне. У гэтай гісторыі паквалі сваю двайную душу некаторыя нацыя агульныя знаёмыя... <...> А наогул, працуеца кепска, пачаў і кінуў новую аповесцьць, – не задавальняе» («Знамя», 2006, № 1, с. 144).

Так выказваўся Васіль Быкаў пра аповесцьць «Бліндаж». А думай пра яе – даапошняга свайго дня: у нататніку, куды ўпісваліся дадаткі да «Доўгай дарогі дадому» (апубліканы ў №23 часопісу «Дзеяслоў»), на асобнай старонцы чорным капілярным стрыжнем рукою Быкаў запісаны-нагадана – як пазначана на верстставым слупе творчых дарог: «Бліндаж (Серафімка)»...

Аповесцьць «Бліндаж», якая думалася і пісалася пасьля «Кар’еру» перад «Аблавай», – авбострана-быкаўская, тыпова-быкаўская. Як тыповая для Беларусі вымалюваная ў аповесці панішчаная статнізмам і нацызмам вёсачка Любашы роднай Быкаў Полаччыны, як сімвалічны і вобраз Серафімы Тарасевіч, «цёмнай» калгасніцы, якая ў годмагла «выгнаць» пяцьсот дванаццаць працадзёй і на мець нараканьня ў зынішчанага адзінага брата – настаўніка і «ворага народу». Чалавек у «нечуваным, выключным» (В. Быкаў) становішчы – вось асноўны лейтматык «Бліндажу». І галоўная гераяня Серафімка, і съялipy пасьля ранення капітан Хлебнікай, і дэзерцір немец Хольц, і «ідэйны» бальшавік Дзэмідовіч, і звар’яцэлы габрэй Нохем, і сын раскулачанага, «блытаны чалавек», антысеміт Ка-чан, і злыдні-гіліца Піліпёнкі – пастаўленыя ў такія лёсавыя выпрабаванні, дзе паміж белым і чорным німа мяжы...

Сюрэралістычная калізія для будзённага жыцця і будзённая для вясінага зьбірае ў цесным бліндажы ўсіх герояў аповесці. Усе чакаюць парагунку, а бліндаж ператвараецца ў Серафімчын каўчэг. Сама ж аповесцьць стала для Васіля Быкаў, думаеща, своеасаблівым «творчым палігонам». Тут выправоўваліся новыя ідэйна-тэматычныя ўвасабленыні (сталінічына прыпадабнялася нацызму, высьвечвалася крынуда рэпрэсаваных і пад.). Тут намацваліся стылістычныя находкі будучых прыпавесціц (пад адным дахам і за адным чыгунком заціркі – афі цэр-чырвонаармеец, фашыст, бальшавік, паліцай). Тут філігранілася кампазіцыйнае майстэрства (сюжэтнае разгалінаванье-«нанізванье» завяршалася прадуманай фінальнай развязкай). Філігранілася да апошняга быкаўскага дня, бо

аповесьць так і засталася незавершанай. Незавершанай на паперы.

Пра фабулу развязкі аповесці можна меркаваць па аўтарскіх запісах, накідах і планах, з якіх і ўдалося «змантаваць» план заключных разъдзелаў (ён у публікацыі падаецца курсівам).

Такім атрымаўся даўні і невядомы «Бліндаж»-каўчэг Васіля Быкава. Толькі выжывуць у ім ня ўсе і ня ўсё. І найперш застануцца быкаўская праўда, чалавечы гонар, боль і ашчадна перачытаны мышынапіс так і ня згадзенай у друк аповесьці.

Алесь Пашкевіч.

KAMUNKAI

Бліндаж

Аповесьць

1. Серафімка.

Тыдзень ішоў нудны^{*} халодны дождик, мачуў і без таго намоклую ўжо зямлю. Дарога зусім раскісла, грязь распаўзлася пад ногамі, па калінах сабраліся і нікуды не сцякалі мутныя лужыны. Нават съцежка наўзбоч за канавай і тая не высыхала за тыя невялікія прамежкі, як трохі пераставаў дождик, была слизкая і сцюдзёная. Лепей за ўсё было ісьці па дробнай, таксама змакрэлай траўцы наўскрай бульбянішча, дзе пакапанага, з паракіданым, парудзелым бульбоўнікам, а дзе і з нечапанымі яшчэ баразёнкамі бульбы. Бульба, відаць па ўсім, пойдзе пад сьнег, памерзыне, капаць яе ўжо не было каму – вёскі, лічи што, ня стала: пагарэла, паруйнавалася дашчэнту гэтая невялічкая вёсачка. Ды і іншым тут дасталося, мабыць, ня менш, і цяпер здаля з-за аблапленых дрэў сяamtам вытыркаліся закапцелыя печы з абламанымі камінамі, рэшткамі съмярдзючага дыму дыхалі недагарэлья пажарышчы. Дзіва што – столькі жахлівых дзён усё тут грымела ад жудасных выбухаў, хадуном хадзіла зямля, скрозь у паветры вірашчэла і скыгатала, а аддыму нельга было прадыхнуць нават у яме на бурачніку, дзе тады хавалася цётка Серафімка. Усё навокал гарэла, тлела і дыміла: і хаты, і хляўкі, і гумны, і яна баялася нават выглянуць на съвет божы, каб паглядзець, ці стаіць яшчэ

* Над словам рукой аўтара напісаны: «дробны».

я хатка. Ужо, можа, з дзясятак жахлівых выбухаў грымнула на двары і гародзе, сырый пласт глею абрушыўся ў яме, прываліўшы яе босыя ногі, зьверху яму закідала чорнай, перамешанай з мохам, саломай з хляўка. Але хатка не загарэлася. Серафімка ўзрадавана згледзела яе, як толькі нясымела выбралася з ямы надвячоркам у пятніцу, калі ўсё тут аціхла, змоўкла, зъмярцьвела, і яна сама сабе не паверыла: няўжо ацалела? Хатка, аднак, з большага, здаецца, ацалела, хоць паловы страхі на ёй як не было зусім – нібы зъмяло віхрам, а другая палова плоска аблегла кроквамі на самае гарышча бяз коміна, чорныя цагліны ад якога раскіданыя валяліся па ўсім гародзе. Не ўбераглося ніводнае з трох вакенцаў, бітае шкло скро́зь хрупала пад ногамі, і Серафімка, баючыся парэзаць босыя ногі, стала тады зводдаль ля паламанага пло́ту і горка заплакала...

За бульбянішчам трэба было павярнуць па касагорыне ў лог, дзе з-за қусьцікаў шыроکа адкрыўся вялікі лугавы прасъцяг: даўніе выпрацаванае тарфянішча, цяпер чорнае, пустое, залітае па канавах ды ямах стаялай вадой. Там і далей спрадвеку ляжала балота з чэзлымі хамлакамі кустоўя, алешніку, рэдкімі астраўкамі нізкарослага балотнага хвойніку; праз яго, аднак, бег старожытны брукаваны тракт, за які, мусіць, і ўсчалася гэтая венная калатнечка. Перад тым чырвонаармейцы дзён колькі капалі пагорак, схіл, акопваліся на ўскрайку тарфянішча, накапалі тут безыпічнейкіх крывуляк-нораў, ямінаў, круглых, бы скавародкі, пляцовак – для гарматаў ці што. Учора падвечар, як Серафімка, баючыся і дужа цікавячыся адначасна, падышла да таго пагорку, дык аж прысела ад раптоўнай нутраной жудасьці – ніжэй ля қусьцікаў на краі вывернутых з глыбіні вывалінаў зямлі ляжала на баку невялічкая гарматка з кароткім ствалом, і за ёй ніцма абліагаў на жалезнай станіне нежывы чырвонаармеец, спрэс абсыпаны камякамі дробнай зямлі. Яна тады доўга ўзіралася ў яго здаля, думала, можа, паshawеліцца, можа, яшчэ жывы. Але не, не паshawяліўся, быў забіты, яна зразумела тое, калі ўсё ж падышла бліжэй і

згледзела на яго стрыжанай патыліцы рудую карыну за-
сохлай крыві. Яна яшчэ паўзіралася ў яго, стараючыся
неяк адолець свой страх, ды так і не адолеўшы яго, па-
малу падышла па траве да гарматкі. Твару забітага не
было відаць, і не пазнаць было, якога ён веку, хіба што
яго танклявая шыя, што вытыркалася з расхінутага каў-
няра гімнасцьцёркі, давала зразумець, што гэта зусім яшчэ
маладыхлопец. Мусіць, ён ляжаў тут даўно, колькі дзён,
ягоная гімнасцьцёрка насыпіне трохі абсіверала на ветры,
а бакі і ўсё іншае пад ім было сырое і цёмнае, – ад дажд-
жу ці крыві. Серафімка падышла зусім блізка, ступіла
на кучу сырога мяккага глею, за якім зеўрала глыбокая
вузкая яміна, страхавіта зірнула туды і жахнулася яшчэ
болей: у яміне ляжалі і яшчэ забітая. Нельга сказаць,
што Серафімка так ужо баялася нежывых людзей – за
свае сорак гадоў яна крыху нагледзелася на нябожчыкаў
– мужчынаў і жанчын, маладых і старых, пахавала баць-
коў, але тое было ўсё ня так. Там былі здаўна знаёмыя,
свае, родзічы; ды і нябожчыкі зусім ня тое, што забітая,
скрывачлененая ды пакалечаная салдаты.

Серафімка тады, бадай ня чуючы пад сабой ног, на-
у прасткі цераз бульбянішча пашыбавала адсюль далей –
да свае пахілае, безстрахі хаткі акрай недалёкай разбу-
ранай вёсачкі, бы там была якая засыцярога ад жудасыці
ваеннага поля бою. Усю нядоўгую дарогу дадому і за-
тым у хатцы, якую яна як-колечы прыладзіла для жытла
(пазатыкала пабітъя шыбіны, прыладзіла паламаныя
дзъверы і нават паспрабавала аднойчы запаліць у печы,
але дым адразу паваліў унутр, і яна затушыла галавешкі),
усю ноч затым у яе вачах стаялі нерухомыя, засыпаныя
зямлёр сыпіны, адкінутыя галовы забітых, скрываўлены
бінт на голым, з разрэзаным рукавом плячы аднаго. А
назаўтра, неяк датрываўшы да лянівага позняяга сывітан-
ку, яна выцягнула з-пад дрывотні іржавую рыдлёйку і,
баючыся, падыбала цераз поле да тае жахлівае касаго-
рыны над тарфянішчам.

Аднак чым яна бліжэй падыходзіла да грыўкі кустоўя, тым меней заставалася ў яе рагушчасці, страх ахінаў яе

ўсё болей, і яна не спрабавала адолець яго – яна ўжо звыклася з ім за гэтыя жах лівия дні. Цяпер яна з ім жыла кожны дзень, не расстаючыся і ўнахы, у сваіх кароткіх птушыных снах, прачынаючыся разоў па пяць да сьвітанку. Праўда, пасля той калатнечы ўсё навакол съцішлася, нібы зымярцьвела, толькі ўчора ў небе колькі разоў гулі аэрапланы, але чые яны былі і куды ляцелі, яна ня ведала. Як ня ведала, куды адкацілася вайна, ці, можа, на tym усё і скончылася. Усе ўсіх пабілі – і нашых, і немцаў, і тут паблізу не засталося нікога. Не засталося таксама і ў вёсцы, – адны ўцяклі далей за мястечка яшчэ напярэдадні бою, другія наогул сышлі невядома куды. Чырвонаармейцы тады выганялі ўсіх – казалі, тут сядзець небяспечна, будзе вялікая бойка, і ёй казалі выбірацца таксама. Але яна не пайшла нікуды, хоць і пагадзілася тады пайсьці. І, мусіць, дарма не пайшла, пасля яна разоў колькі наракала на сваю дурноту, але ж хіба яна думала, што будзе так страшна. Такі жах! Канец съвету, пекла і крывавае грамішча. Тады думалася: ну пастраліоць на полі ці ў вёсцы, можа нават заб'юць яе, але ёй што: плакаць па ёй было некаму, як і ёй таксама. Серафімка даўно жыла тут адна, бабылкай, без сям'і, якой у яе не завялося ад маладосці, а родзічы... Родзічаў блізкіх таксама не засталося, а далёкія былі далёка, так што, калі заб'юць, перажыванак па ёй будзе ня шмат. А то і зусім ня будзе. Можа, гэта і лепш.

Забітыяблігаўся ніц на станіну, зводдаль на вяршаліне шыпшынавага кустоў мяесцілася-чакала шэрый варона, якая з неахвотай звалілася ў галіны і паляцела некуды, як Серафімка падышла бліжэй. Крок яе тут запаволіўся, жанчына напружылася, зноў стала страшна, але што ж... Нягожа было пакідаць крумкачам забітых небаракаў, трэба было іх атуліць зямлёй і, мусіць, зрабіць гэта тут ужо не было каму. Сваіх чырвонаармейцаў, мусіць, не засталося, ці, можа, яны адступілі далей. Аб tym трэба было паклапаціцца ёй. Жаль да забітых падганяў Серафімку, і той жаль памагаў ёй з большага адольваць свой страх.

Яна падышла да шырокай варонкі-яміны, зірнула ў яе. Але там было пуста. Сугліністая глыбіны-вывараціны грувасыціліся па берагах, камякі зямлі абсыпалі ўсё іржышча навокал, але найбольш гарматку і небараку, забітага пры ёй. Як за яго ўзяцца, яна ня ведала, паставіла побач, гнятліва ўзіраючыся ў яго разьбітую, скарэлую патыліцу. Затым, пакінуўшы рыдлёўку, дафранулася да яго пляча, пахінула. Забіты не скрануўся з месца, бы скамянеў, і яна другі раз з вялікай натугай ледзьве пераваліла яго на бок. Гэта сапраўды быў маладзенъкі салдацік з худым вузкім тварыкам, адно вока яго было неяк дужа заплющана ці, можа, запухла, а другое, нібы ашклянелае, недаўменна пазірала ўдалачынъ. Падкорчаныя пад сябе рукі так і засталіся падкорчанымі, з бруднымі, растапыранымі пальцамі. Што было рабіць далей, дык яна інё ведала. Пэўна, пахаваць, але як? Яна азірнулася, і зноў яе позіркнірапіў на яму побач усё зтымі ж забітымі. Мусіць, іх складвалі туды, ды не пасыпелі закапаць, падумала Серафімка і падышла да ямы бліжэй. Але ці складвалі – неяк дужа ўжо бязладна яны месяціліся там: два сядзелі на дне, утыркнуўшыся галовамі ў земляную съянину гэтай цесьненъкай яміны, трэці ляжаў бокам, падвярнуўшы галаву ў пілотцы з забітаваным плячом. Бінт на ім быў скроюзь у сухіх плямах крыві, кроў была на ягоных грудзях і відаць была наложы віントоўкі, што тырчэла побач з паднакіданай выбухам зямлі. Лезыці ў яму, каб там паправіць іаго, Серафімка не наважылася, на тое яна ўжо не магла пераадолець сябе. Яна толькі з адчайнай рашучасцю ўзяла пад пахі забітага і пацягнула яго да ямы. Забіты аказаўся даволі цяжкі, заграбаючы гамашамі зямлю, трохі пасунуўся, але яго брызентавая сумка, што вісела на левым баку, зачапілася за станіну і не давала валачы яго далей. Серафімка паклала забітага на зямлю, адчапіла сумку. Мусіць, сумку трэба было б зняць, але яна не хацела нічога тут перайначваць, думала: хай яны такужо і застаюцца ў зямлі са сваім майном. Яна неяк усё ж падвалікла цела да яміны, прыгрымліваючы за нацягнутую падкурчаную руку, бокам апусціла яго ў яму, на плечы

тых, [хто] ўжо назаўжды месціліся там. Затым старанна перахрысьціла ўсіх у яміне, перахрысьцілася сама і ўзялася за рыдлёйку.

Закопвала яна доўга, з перапынкамі, аж угрэлася, расшпіліла заношаны картовы сачок, адхінула з галавы цёмную хустку. Дожджык быццам перастаў, але вецер не сунімаўся, неба было спрэс хмарнае, трывожнае, угары плылі-кудлычыліся нядобрыя шэрыяabloki. Аддыхваючыся крыху, яна паўзіралася па схіле ўніз, дзе па йржэйніку і над балацявінай вілася блытаная вужака траншэя з таропка абкладзенымі травой і дзірваном берагамі. Дзірвану там, аднак, засталося няшмат, так усё там было перакапана выбухамі, тлустыя плямы ад якіх чарнеліся абапалтраншэі і спрэс па ўсёй касагорыне, дзе трохі раздзей, а дзе так густа, што не было і съледу ад іржэйніку, усё там чарнелася ад вывернутай з глыбіні, намоклай ад дажджу зямлі. Нешта там уладарна прышыгвала яе позірк, нібы адчуvalа яна, што і там патрэбна яе ўвага. И яна зноў бралася гарнуць на забітых зямлю з берагоу яміны-акопчыка, ужо добра засыпала іх, засталося тырчэць з зямлі толькі зялёнае, з нашытым лапікам калена верхняга забітага. Але во і калена схавалася пад нятоўстым пластом дробнага глею. Тады ёй стала спакайней, і яна ўжо павольней давяршыла сваю сумную справу[:] засыпала яму і нават трохі награбла ў дадатак наверх – атрымалася нібы магілка. Ды, мусіць, і сапраўды навек застанецца гэта магілкай для чатырох небарак.

Тады яна ўторкнула збоч рыдлёйку, перавязала на галаве хусыцінку, спакайней агледзелася. Апроч заваленай набок гарматкі, месцамі ў зямлі відаць былі раскіданыя гільзы ад снарадаў і нават цэлья, нястрэленыя снарады з вострымі блішчаствымі галоўкамі; снарады, маўшчы, былі ў паламаных драўляных скрынках, што трохі вытыркаліся збоч з нейкае рытвіны. Але яна ня стала чапацьтаго вайсковага начынья – ня дай Бог стрэльне. Галоўнае яна ўжо зрабіла – схавала ў зямлі людзей, хай ляжаць. Цяпер іх не пакрыўдзіць нікто – ні зьевер, ні чалавек. З рыдлёйкой у руках яна адышлася трохі ад магілкі,

пастаяла і пайшла, але не ўгару да вёскі, а памалу, дужа баючыся, патупала пайржэйніку ўніз да тарфянішча, дзе была траншэя. Нешта яе цягнула туды і палохала, гняло страхам, але яна ішла, спыняючыся, засыярожліва азіраючыся па баках. Хоць, здаецца, нідзе не было нікога, – съцюдзёны вецер гнаў хмары ўгары, трымцеў рэдкі быльнёг па іржышчы на зруйнаваным, пакрэмзаным людзьмі і вайной полі.

Нясьмелая, як і раней, дужа баючыся, яна падышла да бліжнай крывулякі-траншэі, зірнула цераз бруствер, але там небыло нічога. Толькі на дне стаяла чорная вада ад дажджу ці, можа, набралася зынізу, мясыціна тут была нізкая, лічы, ужо забалаць. Тады яна памалу павалаклася ўздоўж бруствера, насыпанага з чорнай балотнай зямлі, ён быў тут дбайна разгорнуты, падраўняны і бясконца цягнуўся кудысь па-над тарфянішчам. У адным месцы Серафімка з апаскай пераступіла тоўсты смаляны провад, што вёў па зямлі на пагорак да таго месца, дзе чарнеліся спарышы-варонкі ад снарадаў. Трошкі далей, у траншэі, ляжалі на земляной палічцы дзівые вялізныя шпулькі з гэткім жа таўстым провадам, – адна наматачная даверху, а другая амаль пустая. Мясыцінамі на брустверы і ў дне было густа, нібы з меху, насыпана гільзаў, – пустых, бяз куляў, некаторыя з іх пазелянелі ўжо ад вільгаці, другія мокрымі круглякамі жаўтлява бліскалі ў гразі. Дзё-нідзе бялелі крапачкі скрываўленьных мокрых бінтоў, паразматляных ветрам па брустверы, у йржэйніку. Скро́зь чарнелася перакапаная выбухамі зямля, на касагорыне не засталося жывога месца ад выбухаў і варонак. Але людзей тут нідзе не было, ні жывых, ні забітых; мусіць, людзі сышлі ўсе кудысь, як ацихла бойка. Хоць у навакольі не зявілася яшчэ ніводнага немца, але Серафімка прадчувала, што перамаглі немцы: усю мінулуую ноч на брукаванцы за тарфянішчам гуло да сьвітаныя – усё там ехала, перла, сунулася на ўсход. Значыць, нашыя адступілі.

То азіраючы перакапанае вайной навакольле па-над тарфянішчам, то зазіраючы ў траншэю, дзе трохі глы-

бейшую, а дзе зусім мелкую, да калена, Серафімка набрыла на нейкі траншэйны тупічок з пагорачкам на паверхні, які быў сьвежа абкладзены дзірваном, – нібы вялікая магіла акрай траншэі. Сыпярша яна мякка ступіла босымі ногамі на той пагорак і, схамянуўшыся, сышла назад, каб абысьці яго. Тады пераскочыла нешырокую траншэйку і аж скаланулася ад нейчага голасу, што глуха прагучэў нібыта з-пад зямлі. Як паглядзела назад, дык і зусім жахнулася ад таго, што ўбачыла: ззаду ў глыбіні траншэі, трymаючыся адстаўленай рукой за земляную сцяну, з пісталетам у другой стаяў чалавек у непадпі-разанай чырвонаармейскай форме; ягоная галава і вочы былі тоўста абкручаны брудным бінтом, доўгі канецякога матляўся ад ветру па скрываўленым плячы ў зялёной дъяганалевай гімнасцёрцы. Чалавек, зньерухомеўшы, напружана ўслухаўся і адчайна-суроўа вымавіў:

– Стой! Кто тут? Неподходит! Стреляю!

«Ай, божакі мае!» – палахліва падумала Серафімка, ня ведаючы, як адазвацца, ці лепей, не адзываючыся, уцякаць адсюль, пакуль той ня згледзеў яе і не застрэліў...

– Жанчынка я, тутэйшая, – дрыготкім ад хвалявання голасам урэшце адзвалася Серафімка.

Чалавек трохі змоўчай, падумаў, пераступіў у траншэі, але руку з пісталетам не апусьціў.

– Женщина? Одна?.. Отвечай быстро!

– Дык адна ж...

– Кто еще есть?

– Дык нікога ж. Адна во іду.

– Так. Подойди ближе! – строга загадаў чалавек, і Серафімка, ступаючы па мяккім брустверы, падышла на тры крокі бліжэй.

– Где немцы?

– А хто ж іх ведае. Пакуль што няма тутака.

– А наши?

– Дык і нашых няма. Нідзе нікога.

– Да? – глуха прамовіў чалавек і аввяла прысланіўся плячміда сцяны траншэі. Мусіць, стаяць яму было нязручна, ці ён аслабеў ад раны і змоўк. Серафімка таксама

маўчала, адчуваючы цяпер нейкую сваю залежнасць ад гэтага небараці, і пільна разглядвала яго. Але забітаваны твар чалавека ня шмат даваў ўзраумець, хіба цывірдыя, даўнавата ня голеня пащчэнкі съведчылі пра яго ня дужа маладыя гады ды нейкія блішчастья значкі ў чорных пятліцах на каўняры – азначалі, што ён ня просты, не радавы чырвонаармеец, а, мусіць, які камандзір.

– Женщина, ты мне должна пособить, – спакойней, але з ранейшою натужнасцю сказаў чалавек і змоўк другі раз.

– Дык я ж калі ласка, – нібы нават узрадавалася Серафімка. – Што вам?

– Чего мне? – перапытаў чалавек і сеў, нібы рухнуў у дно траншэі. – Плохо мне! Вот... И чего-либо поесть...

– Добра. Толькі я збегаю, тут недалёка. Вы пачакайце.

– Но чтоб без обмана. И не вздумай кого привести. Застрело всех.

– Добра, – сказала Серафімка.

З нечаканай палёгкай яна шыбавала па касагорыне ўгору і згадвала, што ў хаце, здаецца, яшчэ быў акрай-чыкскарсьцьвелага хлеба і паўчыгунка зваранай бульбы за заслінкай... Сёння яна нічога ня ела, мусіць, ня ела і ўчора, а тыя дні наогул было не да яды, і гэта неяк не турбавала яе. Але во цяпер затурбавала – чым яна на-корміць гэтага чалавека? Можа, зварыць сьвежай бульбачкі, у сенцах было паўядзэрца салёных агуркоў, а ў кубле яна ашчаджала з вясны пару кавалкаў ёлкага лешашняга сала. Але галоўнае, мабыць, яму трэба памагчы з вачымы. Ён жа, вельмі падобна, съялпы, дык як жа ён сам-адзін? Трэба доктара. Толькі дзе той доктар? Да мястэчка адсюль дваццаць два кіламетры, як цяпер да яго дапяцца? Ды па такім часе ці застаўся там доктар? Пэўна, падаўся з войскам?..

Краем бульбянішча яна выбегла на дарожку, адкуль ужо было рукой падаць да яе панішчанай вёсачкі, адзін выгляд якой неадчэпнаю скрухай сцяю сэрца, – скроў каміны, аблаленая дрэвы, чорнае пажарышча ад сядзі-

баў, гумнаў, хляўкоў. Можа, якіх чатыры ці пяць будынкаў (два хляўкі, лазня ля сажалкі і Петракова варыўня на агародзе) усяго і ацалеліз таго канца вёскі. З гэтага ж не засталося нічога, апроч яе хаткі на водшыбе.

Яшчэ бегучы па выгане, яна неспадзёўкі заўважыла тамлюдзей – за парканам на яе падворку мільганулі дзве постасці, зынерухомелі, сталі, мабысь, узіраючыся ў яе. Яна таксама ўгледзелася пільней і неўзабаве пазнала аднаго, то быў старэйшы Піліпёнак у высокай, з казырком шапцы, што летась, казалі, прыдбаў у Заходній, як ганяў скаціну, – туттакой шапкі не было ні ў кога. Хутка, аднак, яна познала і другога, – ягонага брата Віцьку, які, прыгнуўшыся, штосьці валок па падворку. Але якая халера прыгнала сюды гэтых Піліпёнкаў, што ім спатрэбілася тут? – падумала Серафімка. Яна не любіла гэтых людзей, зрэшты, як не любілі іх і ўсе навакольныя людзі, адныяяліся, другія ненавідзелі гэтых нячыстых наруку і на дробныя ўчынкі пакасынікаў. Праўда, гадоў колькі таму яны разлучыліся: старэйшы прыстаў у прымакі да адной маладзіцы з Лядай, а малодшы зъехаў у Оршу. Ды во цяпер зноў сышліся...

Але, мусіць, няпрошаныя госьці таксама згледзелі яе, трохі пастаялі на падворку і, бы злыдні, нетаропка падаліся на зады, съцежкай да сажалкі. Яны і не хаваліся нават, валюхаста клыпалі, зредчасу азіраючыся на яе, і ў яе блага заныла сэрца: чаго іх прыпёрла сюды ў такі бедалажны час?

2. Хлебнікаў.

Застаўшыся адзін у траншэі, капітан Хлебнікаў зьняўся з пасядзеў з пісталетам у руцэ, а пасыль паставіў яго на ахойнік і з вялікім намаганьнем узгрэбся на ногі. Пісталет ён ашчадна запіхай у кішэню сваіх перапецканных у гразі дыяганалевых брыджаў, а сам, расставіўшы ўбакі рукі і лапаочы імі пасыценах цеснай траншэі, пабрыў да напаўзваленай нары – уваходу ў камандзірскі бліндаж, дзе ён бысконца доўга правалаўся ў кутку на нейчым пакінутым шынялі. Ён і цяпер зьнясілена вы-

цягся на ім, правым бокам угору, каб мець пад рукой пісталет, які ён ашчаджаў цяпер болей за ўсё іншае. Увесь час ён баяўся ўпусціць яго з рук, запэцкаць гразей, бо калі яна трапіць у ствол, як тады ён стрэльне ўсамы крэтычны момант? А стрэліць, мусіць, прыйдзецца, у немца-фашиста ці ў сябе самога, без таго ўжо, відаць, не абыдзецца. Жахлівы ваенны лёс капітана цяпер ушчыльную падвёў яго менавіта да такой магчымасці. Нічога лепшага ён ня бачыў наперадзе. Якнаогул нічога ня бачыў.

Праўда, раптам зьявілася нейкая цётка, і ён не стрымаўся, нечакана для сябе папрасіў есьці. За час сваёй адзіноты і гэтага раненьня ён мала таго, што напакутваўся душой і целам, дык яшчэ і згладнёў таک, што ўжо з вялікай натугай мог узгрэбсціся на ногі і выпаўзыці ў траншэю. Яго ўсё хісталі, бып'янага кідала з боку ўбок, у галаўе чыгунна гуло і кружылася – ад слабасці, страцы крэві, гэтага жахлівага раненьня. Ён даўно страціў усялякае адчуванье часу, нават звыклай змене сутак стала недаступнай яго разуменю, як, зрэшты, і ўсё астатніе, што адбывалася навакол. З таго моманту, як ён сунуўся ў тое агнявое правальле, што пагасіла ягоную съядомасць, усё для яго набыло новы сэнс, ці, можа, страціла ўсякі даступны съядомасці сэнс, ён кепска разумеў, што з ім адбывалася і нават хто ля яго? Мабысь, абодва вокі яго выбіла выбухам, скроні і твар пякло несыціханым агнём, але тое ён зразумеў пасыля, атады съядомасць яго затухла на нейкі няпэўны час, невядома, колі ён праляжаў засыпаны зямлём у траншэі, але калі апрытомнёў, яго ўжо перавязалі, – ці не саніструктуртар другога батальёну. Ён пачуў недалёкі голас камбата Глазырына, які пытаўся, што з ім, і той, хто перавязваў, адказаў: «Плохо дело: глаза». «Что, оба?» – данеслася здаля. «Оба, товарищ капитан». Тут непадалёк грымнула некалькі выбухаў, на яго зноў сыпанула зямлём, і ён пачуў толькі, як камбат закрычаў на некага, каб хутчэй адкрывалі агонь куляметы. Хлебнікава таропка перавязалі, паклаўшы па камяку ваты ў абездзве вачніцы, з якіх усё паўзло-сачылася нешта, съякаючы па шчоках і

падбароддю, і ён раз-пораз выціраў іх запэцканымі ў гразі пальцамі. Нехта памог яму дабрысъці да бліндажу і прытуліца ў кутку на гэтым шынелку. Хлебнікаў маўчай, ні пра што не пытаяўся, трываючы жахлівы боль у галаве, ён нават ня слухаў грымоцыце бою, якое невядома чаму стала патроху сьціхаць. Найперш пацішэла на левым фланзе, выбухі, здаецца, перамясьціліся на касагорыну, убок вёскі Любашы; парадзела вітовачнае грукаценне побач у траншэі, агалоўнае – ён перастаўчуюць галасы – ні крикаў, ні размоваў, ні каманды. Яшчэ праз якую гадзіну стрэлы чуліся толькі за пагоркам – даносіліся дальняя кулямётныя чэргі, там жа таўкла-чахала артылерыя, толькі свая ці нямецкая – ён зразумеў ня мог. Менавіта цяпер, як страціў зрок, ён пачаў слухаць-услухоўвацца ў гукі бою, каб нешта меркаваць аб ім; да-гэтуль жа яго клопат быў зусім іншы – яму патрэбна была сувязь, якая ўвесь час ганебна зынікала, ірвалася. Праз гэты пракляты клопат пра сувязь ён і апынуўся тут, у траншэі другога батальёну, дзе яго пільнавала няшчасыце. Але хіба ён мог тое прадбачыць? Зынервананы, раздражнёны начальнік штаба, які кіраваў боем пасыля таго, якучора забіла снарадам кампалка Сомава, сарванным голасам патрабаваў ад яго сувязь з першым і другім батальёнамі, якія трэція суткі адбівалі нямецкія атакі. Пасыля нядоўгага перапынку сувязь з першым батальёнам была ўсё ж адноўленая, а тэлефон з другім упартамаўчай запаўдня, хоць на лінію быў пасланы аж шасцёра сувязістаў, ды ніводзін з іх не вярнуўся. З палкавога КП паслаць ужо не было каго, і начальнік сувязі выскочыў пад агонь сам, пэўна ведаючы, што неўзабаве пакладзе і яго. Але ён ужо ня мог болей чуць пагрозылівай лаянкі начальніка штабу, у той момант яму было ўжо ўсё роўна: выжыць або загінуць, толькі б аднавіць сувязь. Праўда, съпярша яму нават пащасціла, ён зусім цэлы дабраўся да першай траншэі, у двух месцах зрасціў перабіты асколкамі провад, аднавіў сувязь і нават пасыпей яшчэ далажыць пра тое начальніку штабу. Немцы жахліва лупілі снарадамі па касагорыне і па батальённе,

але тут, у траншэі, было спакайней, чым на голым полі, і Хлебнікаў рашыў трохі счакаць, перш чым выпраўляцца назад. Зноў жа ён хацеў пабачыцца з камбатам, каб запытацца, колькі той яшчэ тут пратрымаецца з батальёнам. І толькі ён, прыгнуўшыся, сунуўся з бліндажу ў траншэю, як цяжкі земляны пласт, раптоўна ўзыняты выбухам, апантана абрывнуўся на яго, паваліў на сыпіну, і ён пасыпей толькі падумаць: ня трапіла ў полі, дык во-дагнала ўтраншэі. Пасыля ён ужо нічога ня памятаў, аж пакуль яго ня выцягнулі з-пад землянога завалу.

Трываючы востра-пякучы боль у галаве, Хлебнікаў ляжаў у бліндажы і чакаў, калі хоць хто-небудзь зазірне сюды, каб запытацца, што там адбываецца, дзе камбат? Але ішоў час, напэўна, ужо сьціхаў бой (што толькі нёс ён палку – перамогу ці паражэнне?), а да яго ніхто не заходзіў. Тады ў съядомасць капітана пачаў паўзыці страх – ці не застаўся ён тут адзін, ці не пакінуў яго чырвонаармейцы? Гэта было б жахліва, да такога становішча ён быў не гатовы, пра тое ён нават ня мог падумашь. Але, мабыць, пакінуў. Праз нейкі час вакол зусім сьціхла, ня стала чуваць ніводнага стрэлу ці выбуху ў полі і над тарфянішчам – падобна, настала ноч. Але дзе ж нашы? Дзе другі батальён, дзе камбат? Дэх хоць бы які чырвонаармеец? Адзін, без дапамогі, забыты ўсімі, ён тут прападзе, гэта ж пэўна. Вось зьявіцца немцы, штурнуць у бліндаж гранату, якая ўмомант разматляе ягоныя вантробы, паперабівае рукі ногі. Добра, калі ён сканае адразу. А каліяны возьмуць яго жывым...

Напакутваўшыся так у няпэўнасці, ён падняў свой пісталет, даслаў з магазіна патрон у патронынік. Засталося даволі лёгкае – націснуць на спуск, і ўсё назаўжды скончыцца. Мусіць, гэта ўсё ж саме лепшае. Бо іначай, што жчакае яго, съляпога і бездапаможнага, апрач пагібелі ад ворагаў ці ад свае раны. Не, лепей ужо ён сам. Паднесыці пісталет да балочай, няўклодна-тоўста забінтаўванай скроні і ціскануць. Якую секунду болю ў і без таго перапоўненай болем галаве і далей – нішто. Поўнае вызваленне ад пакутаў і перажываньня.

Мабыць, так, гэта было б найлепей, думаў капитан Хлебнікаў. І гэта прыйдвеца зрабіць. Толькі вось рашучасці на тое ў яго не хапала, усё ён чагосыці чакаў, услухоўваўся, цягнуў – нібы на што спадзяваўся. Хіба спадзяваўся на цуд. Але ішоў час, а цуда не адбывалася, і ён лаяў сябе, абзываў баякам, сылізняком, – ён ужо сябе ненавідзеў за сваю нерашучасць. І нудзіўся, пакутваў ад болю і безвыходнасці.

Бясконца доўга цягнуўся час, Хлебнікаў змагаўся з болем і то забываўся, то губляў прытомнасць, можа нават, зыясілены болем, драмаў, то ўсхопліваўся, слухаў. Часам рабілася холадна, ці гэта яго знабіла, цела біла дрыжака, і ён спрабаваў хоць як-небудзь сагрэцца, захінуцца шынялём, на якім ляжаў. То рабілася горача, і ён пацеў, ablіvaючыся гарачым потам.

Мінуў, мабыць, не адзін дэн, хоць ён зусім ня мог адрозніць дня ад начы; страляніна даўно спынілася, і вакол было ціха і глуха, бы ў падзямелльлі. Ён і сапрауды быў у падзямелльлі, воддаль ад дарог, у полі пад вёскай з такой памятнаю для яго і ласкавай назвой – Любашы. Неяк ён прахапіўся ад гулу, што глухаватай магутнаю хвяляй аднекуль плыў у бліндаж, але, паслухаўшы, ён падумаш, што гэта, мабыць, гудзе на шашы затарфянішчам. Шаша-брукаванка была ўсё ж далекавата ад участку другогабатальёну, ён гэта памятаў з карты, яку отрымаў у руках на КП, яшчэ калі яны ладзілі тут абарону. Шкада, тады ён ня надга цікавіўся навакольлем, не паглядзеў, дзе яшчэ былі вёскі. Хаця, што яму цяпер вёскі, хіба ён дойдзе да іх...

Невядома ўжо, ці ён спаў, ці ліпей на мяжы страты прытомнасці, але неяк адразу пачаў блізкія ад траншэі крокі і схапіўся за пісталет. Слухаў з дрыготкім сэрцам у грудзях, чакаючы пачуць галасы, каб дазнацца – хто? Ды не пачаў нічога. Ціхія крокі чалавека, які нібы крадзеца, спыняеца, слухае, чуліся ззаду ад бліндажу, на тыльным баку траншэі, і ён раптам спалохаўся, што ўпусціць гэтую рэдкую магчымасць азванаца. Але як было і азванаца? А калі там немец?..

І ўсё ж ён не стрываў, з пісталетам у руках выпаўз у траншэю, упіраючыся ў мокрыя съены плячмі і локцямі, неяк устаў на ногі і падаў голас. Мусіць, той яго голас прагучаваў роспачна і бездапаможна, хоць ён і стараўся надаць яму сілы і рашучасці, і ён нарыхтаваўся стрэліць.

Ды гэта была жанчына.

Цяпер ён нібы прыдбаў надзею і ўхапіўся за яе. Ён толькі баяўся, каб жанчына не ашукала яго, не напалохалася съялпога, можа б яна памагла. Як яна магла яму памагчы, ён ня ведаў, найперш ён прасіў есьці, бо, аслабелы, адчуваў, што не працягне доўга. Ён проста сканае тут, у гэтай нары, перш чым яго знайдуць свае ці nemцы ці ён наважыцца ўрэшце пусціць сабе кулю ў люб. Гэта ўжо зусім было б брыдка, гэта проста было б па-дурному. Ну але што ён мог, невідушчы?.. Ці ён сам выбраў сабегты лёс? Ён толькі стаў ягонай ахвярай, – недарэчнай, крыйднай ахвярай, што папоўніць і без таго немалы сыпіс ахвяраў гэтай вялікай вайны.

3. Серафімка.

Адчуўшы благое, Серафімка прыбегла на свой паруйнаваны, аброслы быльнягом падворак і адразу ўбачыла расчынену дзверы ў сенцы. Усё ж дзверы яна зачыняла, як ішла раніцай, значыць, тყя там пабывалі. Серафімка кінула на падворак рыдлёўку, убегла ў цемнаватыя сенцы і адразу кінулася да кубёлка, дзе ў зрудзелым слаі солі яна з зімы ашчаджала два кавалкі сала. Ды дзе там! Побач на зямлі валялася счарнелае вечка, а ў кубёлочку было пуста – адна соль на сподзе. Значыць, пабралі, каб іх пабрала կryваўка.

Серафімка ўскочыла ў сваю цесную съюздённую хатку, бразнула засланкай. Чыгунок стаяў на ранейшым месцы ў выстылай печы, бульбачку яны не ўзялі. Тады яна звыкла тузанула са шкафчыка шуфлядку – акрайчык таксама быўтам, – значыць усё ж будзе чым пакарміць чалавека. Таропка пачала зьбірацца ў поле: завязала ў старую хусыцінку міску з вывалянай у яе бульбай, зверху

на якую паклала акрайчык і два салёныя гуркі з гарлачом, – паесыці галоднаму чалавеку пакуль што хопіць. А там будзе відаць. Яна дужа съпяшалася, нібы баочыся, што спозніцца, не ўратуе небараку, паправіла хустку на гарлаве і выбегла нападворак. Піліпёнкаўжу нідзе не было відаць, – можа, пайшлі на свой хутар, а можа, дзе яшчэ сноўдаюць па пажарышчах. Тут яна ўпершыню падумала, што пра яе чырвонаармейца ніхто не павінен ведаць, тым больш гэтая злыдні, ад якіх усяго чакаць можна. Яшчэ дакажуць немцам, тады хто ведае, што будзе. І яму, і ёй таксама.

Зноў усчынаўся дробны съцюдзёнаваты дожджык з заходнім ветрам, у полі было холадна, але яна ня дужа адчуvalа съцюжу, яна таропка бегла съпярша дарогай, пасля цераз перакапаную снарадамі касагорыну датарфянішча. Варонкі ў нізкіх мясьцінах ужо сталі набірацца водой – мутна-чорнай водой на дне; у адной яна ўбачыла нешта падобнае на адvezыну, хоць гэта мог быць чалавек, які нібыта плаваў там увесы у водзе, і толькі ягоная сыпіна вытыркалася на паверхні. Спалохаўшыся, яна шаснула ўбок, выбегла да траншэю і доўга блыталася там у траншэйнай крапанцы, пакуль знайшла знаёмы, з пабляклай дзярніны пагорак Мусіць, гэта быў той самы бліндаж. Але цяпер яе ніхто не сустракаў, зеўраў чарнатаў ніzkаваты ўваход у яго, і яна ціха паклікала:

– Ці вы тутака?..

Не адразу ў адказ пачуўся стрыманы стогн, які яшчэ болей устрывожыў яе, і Серафімка, ледзьве адольваючы страх, палезла ў цемрыва.

– Казалі, есьці... Дык во прынесла бульбачкі...

Чалавек пластом ляжаў у кутку на разасланым шынялі, у прыщемках трохі бялеў яго ўхутаны бінтамі твар.

– Вады мне...

– Вады?..

Серафімка вінавата зьдзівілася: пра ваду яна і не падумала, яна несла есьці. Але, мусіць, калі хворы, паранены, дык трэба вады, як жа яна не даўмелася адразу?..

Вандзэлачак з міскай яна пакінула ў бліндажы, а сама

выпаўзла ў траншэю, згадваючы, дзе ж тут узяць вады? Апроч лужынаў у варонках ды на тарфянішчы іншай вады тут не было, трэба бегчы дамоў.

Дзе крокам, а дзе і подбегам яна адолела страшную касагорыну, дабегла да бульбянішча, тут стала спакайней. Дожджык усё съпаў – дробны, але несыціханы, яна ўжо нямала абмокла – і куртка, і спадніца; босьм нагам дождж быўня страшны, горш, што намокла хусыцінка – другой такой цёплай хусыцінкі ў яе не было. Яшчэ здаля яна ўгледзелася ў свой падворак за вішаньнікам – не, здаецца, цяпер там не было нікога. Суседская хата ўся згарэла датла: і будынкі, і сувіран, хляўкі, засталіся толькі платы ды чорная аграмадная Ахрэмава печ з закапцелым комінам, нейкія патарчакі ў варыуні. На гародзе, аднақ ціха пагойдвалася на ветры почапка старога пахілага асьвера над іх сумесным калодзежам. Там павінна быць івядро, гарлачжа Серафімка ўзяла свой у сенцах і па съцежкы пабегла да суседскага пажарышчы, на якім яшчэ дзе-нідзе слаба дымела на кучах вугольле нават у дождж, зблізу відаць стала крушня каменьня на месцы былой асеці, ды ў варыуні закіданыя галавешкамі на ранейшым месцы стаялі Ахрэмавы жорны, на якіх і яна нямала памалола збожжа. Сваіх жорнаў у яе не было. Жорны толькі абгарэлі трохі з ражкоў драўлянага жолабу, а тakkамянібылі цэлья і гатовыя да работы. Серафімка наліла жбан вады з калодзежу і па-над плотам зноў пашыбавалі ў поле.

У гэтых раз бліндаж яна знайшла хутчэй, чым надоечы, яшчэ зводдаль згледзеўши прыкметны пагорачак, і ўсё тоячы ў душы страхавіту неспадзянку, улезла ў яго з траншэю. Паранены, як і раней, ляжаў на сыпіне, толькі адрывіста прамовіў, як пачуў яе:

– Тётка?

– Анягож! Во вадзіцы вам.

Камандзір вышыяг руку з растапыранымі пальцамі, у якія яна ўклала шыйку свайго жбанка, і ён, трохі падняўшыся, глынуў вады і зноў ablёгся плячмі на зямлю.

– Спасибо.

Яна пераняла з ягоных рук жбанок і, ня ведаочы, куды тут прыткнуць яго, трымала ля сябе.

– Может, ты и спасешь меня, тётка? – памаўчаўшы, гаротна сказаў паранены.

– Дык жа як можна было, – лёгка азвалася яна, стоячы перад ім на каленях. – Вось тут паесыці вам, хлебца і бульбачкі.

Не скрунуўшыся, ён моўчкі выцяг да яе руку, і яна падала яму акрайчык, затым у другую руку ўклала пару съцюдзёных пазаўчараашніх бульбінаў. Камандзір з гатоўнасцю ўсё ўзяў, але тут жа зънямогла апусьцю на жывот занятыя харчам рукі.

– Спасибо вам.

– Дык пажаласта. Даруйце, болей няма нічога. Было сала, дык Піліпёнкі забралі.

– Какие Пилипёнки?

– А, благія людзі. Тутэйшыя.

– Благіе?

– Ага. Дужа кепскія. Простая людскія.

Камандзір памаўчаў, падумаў і, усё не паднімаочы рук з ежай, запытаўся:

– А ты кто же будеш?

– Да баба. Калгасынца. Серафімай завуць.

– Ну что ж, значит, Серафіма? Семья у тебя большая?

– Не-а. Адна я.

– Одна?

– Адна. Адзінокая, – сумна прызналася Серафімка.

– В Любашах живёшь?

– У Любашах, ага. Папалі Любаши, адны галавешкі асталіся.

– Да-а, – раздумна сказаў камандзір і змоўк. Яна таксама маўчала, ня ведаочы, што сказаць яшчэ.

– Ты никому только... Про меня. Понимаешь? – скажаў ён пасыля.

– Аняго ж. Я – ні кому.

– Может, я поправлюсь еще. А там... Посмотрим.

– Дык папраўляйцесь. Я вам буду наsicь, што трэба.

– Спасибо, тётка. Видно, хорошая ты душа, – пранік-

нёна сказаў Хлебнікаў, і Серафімка ледзьве стрымалася, каб не заплакаць ад пахвалы гэтага небаракі.

– Доктара б вам. Ды нештатут...

– Да, доктора... Но, наверно, увы! Может, если бы кого из начальства... Из прежнега руководства, может. Связаться чтоб.

– Каб жабыў хто! – сказала яна. – А то ў Любашах ні брыгадзіра, ні старшыні. Старшыня дык у Судзлавічах жыў. Парцейны. Але ці застаўся цяпер?..

– Да-а... Всё рухнуло! Какв прорву... Немцев пока нет?

– Пакуль не было. Можа, абыдуць?

– Нет, не обойдуть. Скоро появіться, – выдыхнуў Хлебнікаў і зноў трудна і надоўга змоўк.

Можа, ён заснуў ці забыўся на яе тут прысутнасць, – ведама, чалавек бяз зроку, – і яна доўга сядзела ціхен’ка, бы мышка, стараочыся нічым непатрываючы яго. Хлеб і бульбіны ён усё тримаў у руках, але ні разу не ўкусіў нават. У бліндажы было суха і, здаецца, ня холадна, ня тое, што ў траншэі, адзін бок якой – відаць было на ўваходзе – мачыла дажджком, і мутная вада з даху тоненых цурком лілася ў траншэю. Трохі яшчэ разважыўшы, Серафімка вылезла з бліндажу і раптам азірнулася ў траншэі – здалося, нехта мільгануў зводдаль за абрушанай траншэйнай павароткай. Схамянуўшыся, яна пастаяла трохі, паслушала, паўзіралася, але ніхто там не паявіўся, і яна падумала, што тое здалося. Тым болей, што брала ся ўжо на змрок – ці то ад нізкіх хмарап на небе, ці, можа, пачынала вечарэць; дожд় усё сыпаў і сыпаў з неба, скрэзъ па траншэі сачылася вада, съцякала на дно з разбітых, месцамі абрушаных бруствераў. Тады Серафімка падумала, што сёньня яна, мабыць, накорміць параненага, але што будзе ёнесьці заўтра? Пра тое трэба было падумаць, і пакуль ня зъмерклася, яна вылезла з траншэі і хуценька пашыбавала па касагорыне ў вёску.

4. Обер-яфрэйттар Хольц

Обер-яфрэйттар Хольц каторы раз краджком падбіраўся да бліндажу, стаіўшы дыханьне, слухаў. Ён ужо ведаў,

што там хаваецца паранены рускі, хоць яшчэ ні разу ня бачыў яго. Затое ён бачыў, як сёньня па схіле пагорку ўніз бегла руская жанчына з клумбакам у руках – напэўна, несла сюды правіянт. Сапраўды, хутка яна зьнікла ў траншэі недзе каля таго бліндажу, доўга не паказвалася адтуль, і Хольц, падкрайушыся па траншэі бліжэй, намагаўся падслушваць іхнюю размову. Аднак чуваць было кепска, да таго ж перашкаджаў дождж – гучна ляпатаў па яго напятай на плечы, злубнелай палатцы, хоць скідай яе ў грязь. Можа, і варта было б скінуць, каб пачуць, абы чым там гаварылі рускія, ды Хольц ня быў упэўнены, што, пачуўшы, нешта зразумее – усё ж яго веданыне рускай мовы было дужа адносным. Неяк падгорадам Баранавічы, дзе ён два дні кватараўваў у рускай гаспадыні, ён спрабаваў загаварыць з ёй, дык не зразумеў нічога, дарэчы, як і яна яго таксама. Аказваецца, як ён дазнаўся пасьля, гэтая руская мова мае яшчэ дыялекты, беларускі на прыклад, зразумець які яму не памог і ягоны німецка-рускі размоўнік, што ён заўсёды настіў у кішані шынеля. Насіў да той памятнай начной бамбёжкі ў Оршу, калі Хольц гэтак бязглудза згубіў боты, санітарную сумку і шынелак з тым самым размоўнікам. Праўда, сансумку яму неўзабаве выдалі новую, боты ён таксама прыдбай у фельдфебеля батальёну Зудермана, а шынеля з размоўнікам так і не расстараўся аж да гэтага жахлівага бою. Зрэшты, цяпер і тое, і другое было б яму вельмі дарэчы. Асабліва шынелак.

Усё ж пакуль выручала палатка – штатная камуфляжная трохвуголка з металічнымі правушынамі па ражках, без яе ён, мусіць, прapaў бы.

Адышоўшыся на тры-четыры траншэйных калены, обер-яфрэйтар асьцярожна выглянуў з-з бруствера – тая руская жанчына была ўжо далекавата, можа, на самым версе пагорку, цяпер яна бегла без анікай ношы – значыць, клумбак пакінула ў гэтага параненага рускага. Цікава, якога яна ўзросту, гэтая жанчына, можа, маладая, падумаў Хольц. Паранены, мабыць, таксама малады афішэр ці сяржант, і ў іх, магчыма, кахраныне, можа, та-

кое, як апісваецца ў рускіх раманах Талстога ці Дастаеўскага. Гэта, канешне, здорава – кахраныне да параненага салдата, яна клапоціцца аб ім, лечыць, носіць ежу і захоўвае вернасць навек. А калі ён памрэ, дык яна паступіць у манастыр і будзе да канца сваіх дзён маліць за яго Бога. Прыгожае кахраныне, шкода, у немцаў такое не прынята.

Хольц адышоўся па траншэі далекавата ад бліндажу, съмялей паглядзеў па-над брустверам – на касагорыну і на шырокую разлогу тарфянога балота, месцамі залігага вадой. Мяцсовасць тут паніжалася, было болей стаячай вады, дно траншэі ператварылася ў грязкае месіва, і ён далей не пайшоў. Пад вечар рабілася холадна, у траншэях гуляў нейкі асаблівы траншэйны скразьняк, ён даўно ўжо прафіруяў лёгка апранутага обер-яфрэйтара. Зноў жа, сыпаў гэты надакучлівы дождж. Схавацца ад дажджу тут простане было дзе. Праўда, на tym фланзэ, бліжэй да дарогі, было некалькі пяхотных нораў, у якіх можна было бы трохі затуліцца ад дажджу. Але там, ля дарогі, было, мусіць, больш небяспечна, чым на гэтай балацяй, і Хольц стараўся там не паказвацца. Мінулуую ноч ён прарапакутваў пад разьбітым, спаленым самаходам непадалёк ад брукаванкі, там дужа съмярдзела паленай гумай і жалезнай акалінай, і ён болей дрыжэў, пад сваёй плащ-палаткай, чым спаў. Дзе яму пераспаць сёньня, ён праста ня мог прыдумаць адранку сноўдаў па траншэі. Гэтыя рускія ўсё ж надзвіва непрактичныя людзі, думаў обер-яфрэйтар, ладзілі абарону, столькі накапалі траншэй, асноўных і запасных пазіцыяў, а крытых бліндажоў абсталявалі ўсяго два. Адзін разьбіла прымым пападаньнем снараду, і там цяпер будзе съмярдзець ад непрыбраных, расшкуматаных трупаў, другі вось заняты гэтым параненым. Хоць ты яго выкурвай адтуль гранатай? Ці, нібыта ў гаспадара, прасіся пераначаваць?

Каб задужа не вытыркацца з мелкаватай, па грудзі, траншэі, Хольц прысеў у яе не сушэйшай мясыціне, захінуўся мокрай палаткай і пачаў думаць аб сваёй горкай долі, якую яму наканавала вайніца ці, можа, болей за вай-

ну, – яго занадта страпцівы, неўраўнаважаны характар. Хаця ён ведаў, што на вайне ня надта памагалі і жалезныя нерви, цывірэзья галовы і выгрымка, вайна ўсіх перамагала сваёй таўстамордай логікай. Ужо нашто меў жалезнью выгрымку ягоны сябра класны радыст Франк, што падносам у рускіх карэкціраваў артылерыйскі агонь, меў жалезны крыж і тры дні таму загінуў ад рускага снараду. Другі яго сябра і зямляк Крыстоф Шмідт, спакойны грэнадзёрскі ўнтэр-афіцэр, былы студэнт камерцыйнага факультэту, таксама скончыў куды як пагана: пасыльцяжкога раненыя яму ампутавалі абедзіве ногі, і цяпер ён ездіць на інваліднай калясцы па вуліцах свайго Оберхаўзена. Що ж датычыць цвёрдаскурага саксонскага біцюга, іхняга камандзіра батальёну гаўптмана Лінхарда, дык яго ненавідзеў увесі батальён і асабліва ён, обер-яфрэйтар Хольц. Зрэшты, праз гэтую сваю нелюбоў да гаўптмана ён, Хольц, і апынуўся ў сваім цяпешнім драматычным становішчы. Такіх, як Лінхард, на паўпісменных салдафонаў-выскачак у перадваенныя гады зявілася процьма ў вермахце, дзе яны сталі галоўнай апорай нацызму, бо былі вольныя ад грузу маралі, адукаванасці ці хоць бы якой мінімальнай культуры і маліліся толькі аднаму ідалу: фюрару. І хай бы сабе маліліся, пажыраючы адзін аднаго, але для вайны ім таго стала мала – спатрэбілася процьмалюдзей іншых гатункаў: запаснікоў, камерсантаў, інтэлігентаў, якіх яны не лічылі за салдат, а таму і за людзей таксама. Хольцу дык яшчэ пашэныціла, ён быў толькі адносна падначалены гэтаму Лінхарду, бо як обер-яфрэйтар санітарнай службы меў некаторую незалежнасць у батальёне. Ва ўсякім разе па падначаленасці гэта далёка ня тое, што які-небудзь камандзір узводу штурмавой роты. І тым ня менш і яму хапіла зьняваг і прыдзірак ад гэтага тупарылага саксонца, былога млынара і кайзераўскага фельдфебеля, які толькі пры нацызьме дапяўся да афіцэрскага чыну. Можа, два дні таму Хольц зрабіў і не па-хрысьціянску, і напэўна пару шыў прысягу, але, пасланы ад'ютантам Прошке вышыгнуць зполя бою паражанага гаўптмана, ён

раптам падумаў: а калі не цягнуць? Лінхард ляжаў у канаве з распоратай, акрываўленай брушынай, жыць яму засталося няшмат. Бой быў жахлівы, і Хольц ледзьве дапоўз да гаўптмана пад пякельным агнём рускіх “максімаў”, а тут яшчэ паўзыці з ім назад. Да таго ж гэты Лінхард быў з цэнтнер вагою і са два метры росту, як было далёка не атлетычнага складу Хольцу цягнуць яго два кіламетры да тарфянішча. Двоє тых, што ўжо спрабавалі гэта зрабіць, ляжалі побач, унурӯшыся прабітымі галовамі ў прыдарожны быльнёг. Хольц таропка перавязаў рану непрытомнага афіцэра і, счакаўшы, калі трохі ўціхне рускі агонь, паўзком падаўся па канаве назад. Ён так разважыў, што да вечара рускія тут прайсьці не дадуць, а Лінхард неўзабаве сканае, ня трэба будзе нікуды яго і валачы. Неяк выбраўшыся з-пад агню на батальённы КП, ён бадзёра далажыў ад'ютанту, што гаўптман Лінхард, на вялікі жаль, мёртвы і эвакуіраваць яго ў тыл ня мае магчымасці. Якое ж, аднак, было зьдзіўленыне обер-яфрэйтара, калі праз пару гадзінай фельдфебель Шнітке, гэты рыжамордый мясынік з Цюрынгіі, прывалок жывога яшчэ гаўптмана, і той, перш чым сканаць, паскардзіўся на яго, обер-яфрэйтара Хольца, што той знарок не эвакуіраваў яго з-пад агню. Ад'ютант тут жа загадаў арыштаваць обер-яфрэйтара, але пакуль ён у гарачцы бою знайшоў для таго канваіраў, Хольц ня стаў чакаць. Адразу зразумеўшы, чым для яго гэта скончыцца, ён крадком выбраўся з КП на тарфянішча, знайшоў добрую з вадой яміну, над берагам якой і прasedзеў да вечару. Ён напружана абдумваў сваё становішча, але так і не прыдумаў нічога. Батальён тым часам выбіў рускіх з іх абароны і съягнуўся на шашу. Хольц тады праобраўся з тарфянішча ў пустую рускую траншэю і засœў тут, ня ведаючы, што рабіць далей. Зьяўвіцца ў батальён ён ужо ня мог, для батальёна ён стаў дэзерцірам, прабірацца ў тыл было болей чым небяспечна; мусіць, здацца рускім у палон было адзіным, хоць і далёка ня самым для яго лепшым выйсьцем. Але дзе тыя рускія? И як яму дапяцца да іх? У баявой паласе

яго найперш схопяць свае ж немцы, тады будзе ганьба, ваянна-палявы суд, можа, нават расстрэл На вечнаегора яго мяккай, ласкавай маці. Пра бацьку, даволі крутога характарам чалавека, ён нават баяўся падумаць: бацьку напэўна будзе спляжана ўся яго універсітэцкая кар'ера з яго нядайна заслужаным прафесарскім званьнем. Ён ужо ведаў новую завядзёнку нацы: у падобных выпадках жорстка спаганяць ня толькі з непасрэднага віноўніка, але і з усёй ягонай радні. Як гэта аб тым ён не падумаў раней? Але ці ён спадзяваўся, што гэты саксонскі сывіннюнок акажацца такім жыхыцтвастойкім нават пры сваім сымяротным раненыні. Цяпер яму чорт ведае што рабіць далей?

Можа, лепей застрэліцца?

Але застрэліцца ён, мабыць, пасьпее, парабелум у яго заўжды пад рукой у цвёрдай скуранай кабурына дзязе, – парабелум ён пакуль што ня кіне. Толькі што карысыці ад пісталета, калі тутпустая разьбігая траншэя інідзе ні кавалка хлеба, ні сухара, ні галеты. У траншэі скрэз пустыя стралковыя ячэйкі, вёскі ж наўкола папалены, жыхары іх пакінулі, усе кудысьці сыйшоўшы. Трэці дзень ён нічога ня еў і аташчаў так, што не ўпраўляўся падцягваць на жываце адвеслую з пісталетам дзягу. Ды яшчэ гэтая санітарная сумка з палявым камплектам медыкаментаў. Сумку ён ужо ледзьве цягаў на плячы, усё наўажваўся дзе кінуць, але чамусыці ня кідаў, бо нешта замінала яму зрабіць тое, нібы ведаў, што яна яшчэ паслужыць яму. Цяпер, пасунуўшы яе на калена, Хольц нечакана падумаў: а што?.. А што калі ён зьявіцца ў той бліндаж як медык і паможа рускаму? Бо калі парапенены, дык наўрад ці ён абыдзецца без медыцынскай дапамогі, якой тут чакаць болей няма ад каго. Руская жанчына – напэўна ж, ня доктар.

Обер-яфрэйттар устаў і пайшоў па траншэі назад. Дзіўна, думаў ён: не зважаючы на зверскі агонь нямецкай артылерыі і мінамётав, забітых было тут нямнога, болей там, ля дарогі, а на гэтым участку ён ня бачыў ніводнага трупа. Ці, можа, рускія пабралі з сабой забі-

тых? Толькі наўрад. Хутчэй за ўсё гэты ўчастак траншэі ня быў ім заняты і служыў нібы запасной ці адсечнай пазіцыяй. Ну але гэта, можа, і лепей, Хольц не любіў трупаў – ні сваіх, ні рускіх. Яшчэ як вучыўся на медыцынскім факультэце, доўга ня мог прывыкнуць да іх у анатамічным флігелі і звычайна пасыля заняткаў там да канца дня ня мог зьесьці нічога, абыходзіўся кавай. Цяпер, праўда, тое мінулася, і, калі б было што, ён бы зьеў побач з усякім трупам. Ну але ў рускага павінна быць, мо з таго клумачку што-нішто яшчэ засталося.

Ён зноў ціха падкрайаўся да апошняй павароткі траншэі, зірнуў на ўваход у бліндаж. Але ў чарнаце нарыўваходу нічога не было відаць, бы там і не было нікога. Каб хоць не нарвацца на кулю, падумаў Хольц. Каб не нарвацца на кулю, напэўна, разумней было правесыці невялікія перагаворы, і ён, усё стоячыза павароткай, ціха кашлянуў.

У бліндажы па-ранейшаму было ціха, ніхто адтуль ня выглянуў, але Хольц адчуў, што яго ўсё ж пачулі. Тады ён узяў з бруствера мокры камяк зямлі і штурнуў ім бліжэй да ўваходу.

– Кто? Серафіма? – глуха данеслася з бліндажу.

Першае рускае слова Хольц зразумеў пэўна, але ён ня мог даўмецца, што азначае другое, і зноў ціха пакашляў.

– Кто там?! Не подходи! Стреляю! – ужо зусім грозна раздалося ў бліндажы, і Хольц трохі зьдзівіўся: ого, як сівэрэпа!

– Іх... Я нэмец, – сказаў ён.

– Прочь! Стреляю! – чулася з бліндажа.

– Ніхтс бояться, – як мага спакайней сказаў Хольц. – Іх... Я бояться. Я есть дэзертір.

Неспадзявана для сябе ён захваляваўся і зблытаў асабістая займеннікі, але, мусіць, рускі яго ўсё ж зразумеў, бо памаўчайро троху і зноў крыкнуў:

– Бросай оружье! Не подходи!

Гэты адказ трохі зблынтэжыў обер-яфрэйтара: калі кідаць зброю, дык, мусіць, можна было падысьці. Але

гэты камандуе не падыходзіць. Тады ён рашыў перавесці размову на іншае.

— Рус, я ест доктор. Медіціна.

— Какой еще доктор? — гучна донеслася з бліндажу разам з ужо знаёмым Хольцу рускім матам, які, аднак, даў обер-яфрэйтару зразумець, што ягоныя словы зрабілі ўражанье. І ён рашыў тут жа замацаваць свой маленькі посыпех.

— Iх... я немнога перевязаль...

У бліндажы настала маўчанье, пагрозаў больш не было, і Хольц наважыўся. Трохі падняўшы з палаткі рукі, каб паказаць, што яны бяз зброі, ён выйшаў з-за павароткі. Але толькі ён ступіў першы крок, як у бліндажы раздаўся крык і тут жа бахнуў пісталетны стрэл. Кулі ён не пачуў, аднак борзыдзенка шаснуў назад, за земляны вугал.

— Рус-дурак. Обормот! — сказаў ён, злуючыся.

Тады пасыля нядоўтага маўчанья з бліндажу глуха пачулася:

— А закурить есть?

— Курить? Таб-ак? — зьдзівіўся Хольц.

— Да, табак. Есть табак?

— Сигареты.

— Ну давай лезь, чартс тобой!

Хольц зьдзівіўся, у яго быў у кішэні пачаты пачак танных цыгарэт, але ён цяпер не курыў — галодны, ён звычайна траціў да іх ахвоту.

На ўваходзе Хольц спадзіваўся ўбачыць рускага з накіраванай у яго зброяй, ды ня ўбачыў нікога. Тады ён апусціў руکі і, сагнуўшыся, палезу нару.

— Рус, ніхтс боялся. Iх... Я дээртір, — ціха гаварыў ён, ведаючы, што будзе пачуты.

Тут жа ў прасторным пустым бліндажы ён убачыў рускага, той з забітаванай галавой ляжаў у куце, і ў яго аслабелай руцэ калаціўся скіраваны на ўваход пісталет.

— Ніхтс пістоля! — мірна сказаў Хольц, ужо зразумеўши, што перад ім съляпы. Брудная, няўмела наладжаная павязка спаўзла да кончыку носа, з-пад яе па зашнаціне-

ным падбароддзі цяклі гнойныя въдзяленыні, ад якіх брудам і плямамі ўзялася гімнасцёрка ля каўніра.

— Майн гот! — сказаў Хольц. — Это ест очень плёхо. Будет перевязать.

— Дай закурить! — перш за ўсё патрабаваў рускі, не выпускаючы з рукі пісталета.

Хольц знайшоў у кішэні пакамечаны пачак [...]*, выняў адну [цыгарэту] і ўклаў у замурзаныя пальцы съляпога. Пасыля дастаў з нагруднага кішана запальніцу, доўга пstryкаў сінім агенъчыкам, пакуль тая загарэлася, і паднёс рускаму. Той прагна зацягнуўся, выпусціў дым і ablёгся на шынелак.

Рускі маўчаў, усё прагна цмыгаючы цыгарэту, але пісталет апусціў долу, і Хольц рашуча расшпіліў санітарную сумку.

5. Сер[афімка].

Прышлоўшы дамоў, Серафімка, не распранаючыся, засноўдала па сваім жытле, ахопленая новым клопатам. Трэба было агледзець, што ў яе засталося пасыля нядайняга разору, чым яна будзе карміць параненага камандзіра. Сала ўжо не было, гэта пэўна, хлеба таксама. Але ў сенцах яна знайшла ў корабе пад лавай з пуд ячменю, нядайна намалочанага са сваіх сотак, — мусіць, тыя Піліпёнкі ўсё ж прамінулі яго, не ўзялі. Ячмень яна патаўчэ на крупы, будзе куцьця ці крупнік, у тым ёй усё ж пашэнціла. Горш, не было ні зярняці збожжа на хлеб. Затое ўялікім паліваным старасьвецкім гарлачы-цёрле яна ўберагла ад мышэй і злодзеяў кілаграмаў колькі леташняга бобу — таксама са свайго агароду. Ну і бульбачка. Бульбачка яе была яшчэ на выбраная, усё зьбіралася выбраць, адкладвала і во дзядкіладвалася. Найперш трэба было накапаць бульбы, пакуль зусім не съямнелася.

Ужо амаль у цемры яна калупалася з рыдлёўкай у сваіх баразёнках, сабрала няпоўны кошык, як пачула

* На гэтым месцы ў рукапісе стаіць аўтарскае шматкроп'е — верагодна, дзеля назывы цыгарэтаў.

чыйсь недалёкі голас. Голас быў ціхі, мужчынскі і чу́юся, мабыць, на падворку, і яна адразу нагадала тых Піліпёнкаў. Але то былі не Піліпёнкі, — Серафімка адразу зразумела, што памылілася, як убачыла ў прыщемках чалавека, які ціха чакаў яе. Яна нясьмела падышла з кошыкам і рыдлёўкай у руках, і чалавек стрымана павітаўся.

— Што, Серафімка, жывая?

— Жывая, — адказала яна, марудна, нібы навобмацак, пазнаючы чалавека. Здаецца, усё ж гэта быў колішні месцаковы настаўнік Дзэмідовіч. Але як ён апынуўся тут, за дваццаць кіламетраў ад мястэчка?

— І хата, гляджу, уцалела?

— Дзе там уцалела! — ціха паскардзілася Серафімка. — Толькі што съцены. А так ні страхі, ні вокнаў. І печ патрэскалася, во комін...

— У другіх і таго не асталася.

— Не асталася, ага. Усе Любашы спалілі.

— І Любашы, і Жаўрыды, і Вострава.

— Страх адзін!

— Ну дык мо зойдзем у хату?

— Ну што ж... Вы ж тут былі неяк... Яшчэ з Мікалаем.

— Дзесяць гадоў таму, — пацвердзіў Дзэмідовіч.

Яна адчыніла дзвёры ў сенцы, прайшла адгуль у цёмную хату. Тут, як і на вуліцы, было выступуджана, холадна; з пазатыканых падушкамі і рызыкём вокнаў ціха дзьмуў вецер.

— Цёмна, пасвяціць няма чым, — сказала яна. — Во тут на ўслон сядайце.

— А свяціць і нятрэба, ня той час, — пагадзіўся госьць.

— Я тут во сяду.

— Ага, во тут.

Дзэмідовіч цяжка з уздыхам апусціўся на ўслон перед печчу і змоўк. Серафімка таксама маўчала, чакаючы пачуць ад госьця праяго патрэбу. Але той усё пытаўся ў яе:

— Хто-небудзь яшчэ ўцалеў у дзярэуні?

— Усё папалена. З гэтага канца дык адна хата і астала ся.

— Значыць, пашэньціла табе.

— Пашэньціла.

— Зноў памаўчалі, і яна пачала трохі непакоіцца, бо мела шмат справы, трэба было неяк зварыць бобу ці таўчы крупы, а гэты чалавек займаў час, ня кажучы, што яму трэба. І тады яна пачула, што дыхае ён з натугай, неяк часта і дробненька, як дыхаюць дужа прастуджаныя людзі.

— Серафіма, мне... Пераначаваць трэба.

— Во як! — амаль шчыра зьдзівілася яна.

— І гэта, прастыў я.

— Ай-яй, — паспачувала яна. — А дома...

— У тым-та і справа, што дамоў нельга мне. Цяпер як парцейнаму... Суседжа ўмяне прыйшоў, Асоўскі. Той, рэпрэсіраваны...

— Ай-яй! — зусім ужо зьдзівілася Серафімка ад парогу. Рэпрэсіванага чатыры гады таму Асоўскага яна збольшага ведала, бачыла на вуліцы, як жыла ў брата ў мястэчку. Ён заўжды задуменна хадзіў з партфелем, такі немалады ўжо мужчына ў акулярах бяз дужак, з тонкай сіаватай бародкай, і ніколі ні з кім не вітаўся, бы не заўважаў нікога. Казалі тады, гэты Дзэмідовіч недзе выступаў супраць Асоўскага, і калі той цяпер вярнуўся, дык сапраўды...

— Дык гэта самае... Ужо ты мяне не прагоніш?

— Ай, што вы кажаце! Як жа я праганю!

— Во я так і падумаў: Серафіма не прагоніць. Усё ж мы з яе братам вунь як сябравалі.

Ён дужа закашляўся — кепскім, застарэла-прастудным кашлем, калі надтаго трудна адкашліваецца і ўсё хрыпіць у грудзях. Серафімка нахмурылася ў душы: канешне, трэба памагчы хвораму чалавеку, але было і боязня: а раптам уранку зноў прыпруцца Піліпёнкі? Ужо, мабыць, цяпер яны ня лепшыя за таго Асоўскага, і якбы не на-кікаць бяды на абодвух? Ну але і як было адмовіць чалавеку па такой халадэчы?

— Вось толькі печ у мяне съцюдзёная: дым ня йдзе. Але вы ўжо ў запечку...

— Добра, — з пакорай сказаў Дземідовіч і ўстаў з услоўну.

Яна нешта кінула-паклала на палку ў запеччы, падбіла сваю падушку. Ён лёг, не распранаючыся, і яна накрыла яшчэ старым кажухом. Слабым голасам ён папрасіў:

— Можа, і яшчэ чым накрьеце? А то калоціць усяго.

Яна набрала нейкіх трантаў з шастка і добра ўхутала і галаву, і ногі Дземідовіча, які, чутна было, сапраўды калаціўся нават пад вограткай.

— Зёлак вам трэба зварыць. Ну вы ляжыце, а я, можа, угрубцы распаплю.

Усё кашляочки, ён застаўся ў запечку, а яна прынесла дроў і ўзялася распальваць у грубцы. Спаквала, неяк неахвотна тыя ўсё ж загарэліся. Дым трохі ішоў праз дзверцы, а трохі ў комін — усё ж было лепш, чым у печы, з якой ён увесь валіў цераз чалесынік у хагу. Толькі вось зварыць што ў грубцы было цесна і нязручна, трэба было чакаць, калі з большага прагараць дровы.

Накашляўшыся, Дземідовіч, мабыць, заснуў. У хаце, як заўжды, стала ціха і глуха, дровы патіху гарэлі, і яна, прымасціўшыся на ўлончыку, пераддзверцамі грубкі, узялася абіраць бульбу. Маленькі чыгуночок з вадой неяк уладкаўала збоч ля агню — гэта на зёлкі. У сенцах у яе было запасена з летатрохі сушонага малінінку, чабару ў мяшечку і яшчэ адной травы — заячых хвосцікаў, якая, казалі, дужа памагала ад прастуды. Даўно ня белены, абыскрэбаны бокгрубкі патроху цяплеў, але холад у хаце ад таго ня меншаў, па-ранейшаму праз шчыліны з вокаў задувалі вецер. Звыкла гонячы з бульбіны тонкую ацяробку, Серафімка думала пра брата Мікалая. Ён быў аднагодак гэтага Дземідовіча, яны разам вучыліся ў педтэхнікуме, яшчэ ў тыя даўнія гады маладымі хлопцамі прыехалі ў мястэчка настаўніцаць — Дземідовіч выкладаць гісторыю і грамадазнаўства, а яе Мікалаі — беларускую мову і літаратуру. Яны добра сябравалі і нават нейкі час кватараўвалі разам у доўгім, як стадола, будынку крывога Рыўкінда за сінагогай, аж покуль Мікола не

ажаніўся з настаўніцай пачатковых класаў. Тады Дземідовіч і перайшоў на кватэрну да гэтага Асоўскага. Як у брата нарадзілася дачушка Алёнка, Серафімка пераобралася з вёскі ў мястэчка нянчыць малую і спаквала зрабілася амаль па ўнаўладнай гаспадыні ў невялічкай братавай сямейцы: даглядала малую, хадзіла на кірмаш, у лаўкі, прыбірала, гатавала ежу настаўнікам, якім заўжды было некалі: увесь дзень рабілі ў школе, а ўвечары сядзелі над сышткамі, рыхтаваліся да ўрокаў. Апроч таго, Мікалаі не ўзабаве ўцягнуўся ў грамадскія справы, ставіў у РДК сьпектаклі і нават пару разоў вадзіў туды і яе, — як іграў сам з жонкаю Ядзевігай Іванаўнай. Помніць Серафімка, пастаноўка была дужа съмешная — як да маладой дзяўчыны падбіваўся пажылы шляхцюк, а яна не хацела выходзіць за яго, бо кахалася са сваім маладым хлопцам. Дужа съмяляліся тады ўсе, а Мікалаі і іншыя артысты доўга радасна кланяліся са сцэны, і Серафімка поўнілася гонарам, так ёй хацелася сказаць усім, што гэта ж яе родны брат такі здатны артыст. Здаецца, Дземідовіч тады таксама ўдзельнічаў у п'есе, а пасля яны ўсім гуртом завіталі да іх на кватэрну, выпівали. Серафіма частавала іх клёцкамі — было тое якраз на мясаед пасярод зімы.

Так, сябравалі, працавалі разам, а калі і што здарылася паміж імі, Серафімка ня ведала дагэтуль. Памятае толькі, як аднойчы позна прыйшоўшы з нейкага сходу, Мікалаі здаўся ёй надта расстроеным, проста разьюшаным нават, Ядзевіга Іванаўна ўсё ўгаворвала яго, суцяшала, а ён круціў галавой і чагосці ня мог даўмецца. Назаўтра ранічкай, застаўшыся адна з нявесткай, Серафіма запыталася пра брата, і тая скуча адказала: “Абвінавацілі ў нацыяналізме”. — “У чым?” — не зразумела Серафімка. “У тым, чаго горш не бывае”, — цымяна растлумачыла нявестка.

Серафімка больш не пыталася, Мікалаі патроху стаў спакайнеч, па-ранейшаму вучыў у школе, а то ездзіў у розныя кампаніі па раёне — якраз ішла калектывізацыя, і ён як партыйны больш чым у школе быў у ра-

зъездах па самых далёкіх кутках раёну. Сыпектакляў болей ня ставілі, дома не зьбіраліся; у РДК кожны вечар ішлі то сходы, то злыёты, то канферэнцыі, але Серафімка на іх не хадзіла і пра што там гаварылі ня ведала. Яна толькі пазірала з тугой, як Мікалай усё болей змрачнеў і марнеў, рабіўся маўклівы, дома ніколі не жартаваў нават з жонкай і неяк бы адцураўся дзіца, што ўжо зусім было незразумела Серафімцы. Малой Аленцы было гадкоў шэсьць, гэта была жывая съмяшлівая дзяўчынка, Серафімка дужа любіла яе – нават болей за брата з нявесткай. І вось аднойчы, як яна мыла ў начоўках малую, тая раптам і кажа: “А я ведаю, чаму татка ўчора плакаў”. – “Плакаў?” – жахнулася Серафімка, такога яна і не падазравала нават. “Плакаў. Таму што ён скрыў лінію”, – бадзёра адказала малая, седзачы ў мыльнай вадзе. “Якую лінію?” – “Ну ту ю, ну ту ю... Мусіць, ту ю, што ў дзядзі Петруся ў партфелі”, – надумала пляменніца, і Серафіма съпярша па спакайнела, а пасьля задумалася. Мабыць, усё ж то была ня тая лініялінейка, што насіў у партфелі настаўнік маліваньня Пётр Пятровіч, то была нейкая іншая лінія, калі пра яе плакаў дарослы мужчына, настаўнік, яе брат. Яна ўсё хацела запытана пра тое ў Мікалая, ды не наважвалася, брат па-ранейшаму быў нярвовы, маўклівы, разоў колькі, чула яна, у іх пакойчыку ўсчыналася сварка з жонкай, але за што – колькі Серафімка не ўслухоўвала ся з кухні, зразумець не магла. “Прынцыпавасць, ухіл, скрыўленьне” – каго і куды, хіба ёй было зразумець з яе трима класамі адкукацыі. Тады ж памятае, неяк увечары на пачатку вясны да іх завітаў Дземідовіч з паўлітрам у кішані, яна сабрала што-нішто на столі чула, як яны размаўлялі, болей сварыліся, аднак, – зацята і варожа, і рассталіся позна, апоўначы; злосны Мікалай нават ня ўстаў з-за стала праводзіць сябра. Болей Дземідовіча яна ў іх ня бачыла. Хутка, аднак, яна наогул не забачыла белага съвету, плакала цэлымі днямі, а пасьля і зусім перабралася ў сваю пахілую хатку на ўскрайне Любашоў. Гэта як брата арыштавалі, а нявестка Ядзь-

віга Іванаўна праз месяц адмовілася ад яго на нейкім вялікім сходзе і дома злосна сказала, каб Серафімка зъехала да Першамаю, бо яна, Ядзьвіга Іванаўна, ня хоча мець нічога агульнага ні з ворагам народу, ні з ягонай радній.

Ужо колькі год мінула з тae вясны, а ўсё помніцца, нібы жывое, і баліць, нібы гэта здарылася ўчора. Цяжка Серафімцы зразумець, хто тады быў правы, хто вінаваты, і ў чым грэх яе адзінага брата; можа, і правільна яго пасадзілі. Толькі дужа балюча ёй найперш за нявестку: ужо, здаецца, кахаў яе Мікалай, як толькі можна кахаць мужчыне: бывала, якую скварку ня зъесьць – усё каб ёй засталося. Якую капейчыну – ёй на ўборы, каб была ня горшай за іншых. Гэтак, гледзячы на яго, адносілася да нявесткі і яна, Серафімка. Шанавалі ў той братавай сямейцы Ядзьвігу Іванаўну болей за ўсіх астатніх. Нават больш за малую, якая ўсім дужа падабалася, і пасьля гадоў колькі Серафімка, як успамінала яе, дык адразу пачынала плакаць – ад журбы па малой Аленцы.

Дземідовіч спаў кепска, з вечара ўсё зацята, надрыгнула кашляў, мусіць, пакуль сагрэўся пад Серафімчыным кажушком. Сярод начы Серафімка напаіла яго адмысловым адварам з зёлак, і ён трохі паспакайнеў, можа, заснуйкрапчэй. А Серафімка так і не заснула дараньня, ўсё паліла-награвала грубку, каб было цяплей хоць у запечку, хоць зрабіць тое ў дзіравай, бы рэшата, хаце было нялёгка. Затым варыла бульбу. Таўчыячмень уначы яна не наважылася, баючыся патрываўшы госьця, і сядзела перадгрубкай, – то падкладвала туды дровы, то зграбала да кучы галавенікі. Так міналася ноч, і як трохі занялося днечы, яна пачала зьбіраць клумак. Найперш наліла ў слоік съежай вады, паклала ў меншы чыгунок бульбы. На гэты раз адсыпала з сальніцы ў чыстую анучу са жменю солі, падумала: што б яшчэ ўзяць з сабой у траншэю, чым пачаставаць небараку параненага. Лекаў, апроч зёлак, у яе не было ніякіх, але зёлкі невідущчаму, пэўна, не памогуць. Дzemідовіч, здаецца, спаў, пад ранактроху перастаў кашляць, і яна прыслухалася, каб учучы ягонае

дыханьне, па-ранейшаму частае і хрыпатае. Будзіць ня стала, хай сыпіць. Можа, ніхто не патрываўся, а яна хуценька зъбегае і вернецца да съняданку – трохі бульбачкі яна пакінула яму і сабе ў накрытым чыгунку ў грубцы.

На двары, перш чым выйсці на вуліцу, пастаяла, паслухала. Пасыцюдзяnelы за ноч вецер напірыста дзьмуў з поўначы, але дажджу не было. За плотам жаласна мяўкаў нейчы асірацелы кот, мусіць занудзіўся па чалавеку. На съмярдзючым суседскім пажарышчы вецер разьдзімаў іскры, і тыя нізка ляшелі над агародам у недалёкі садок. Над полем ужо віднела, і Серафімка хуценька патупала знаёмай дарожкай уздоўж бульбяной нівы ў поле.

6. [Дземідовіч.]

Дземідовіч заснуў, можа, пад ранак, з вечару яго разпораз біў кашаль, колькі ён ні стрымліваў яго – усё роўна не адчапляўся, аж разрываліся грудзі. Усё ж ён паступова сагрэўся – першы разза якіх чатыры начы, мусіць Серафімчыны зёлкі мелі нейкую сілу. Дzemідовіч дужа пакутваў – ад прастуды, непрыкянасьці, а яшчэ болей душэўна – ад таго, што гэтак неспадзёўкі рухнуў съвет, дзе ён прывык існаваць, дэйніцаць, жыць. Пабурыйліся ўсе звыклыя меркі, адносіны, а галоўнае – загадкова, не-зразумела перамяніліся людзі. Тыя, каго ён ведаў шмат год запар, нават змалку, з кім жыў і працаваў гадамі, зараз, калі грымнула гэтая бяда, сталі нятымі. Сталі не-зразумельні, чужымі да ладу ці нядобрымі да яго асабістасці – хто ведзе. Добра было таму, што пасыпей далучыцца да арміі – усё ж войска зядноўваеца дысцыплінай, загадам начальства, прысягай урэшце. А як вось тым, што мусілі застасцца пад акупацый, як ім быць? Дzemідовіч, на яго няшчасце, хоць і лічыўся калісці камандзірам запасу, але з прычыны хваробы на сухоты быў съпісаны з войска па чыстай, пра войска ён ня мог нават марыць. Так сталася, што ён застаўся тут, пад немцам, канешне, меў сёе-тое заданьне ад адпаведных органаў. Але во – выпадак! Ці ён думаў, што адразу ж, як прыйдуць нем-

цы, у мястэчку паявіцца і Асоўскі, той самы правы ўкланіст, да выкрыція якога некалі прыклаў руку і Дzemідовіч. Правільна прыклаў, бо такога, як гэты інспектар райана, трэба было рэпрэсаваць яшчэ гадоў на дзесяць раней. Ды тады зважаў на яго педагогічныя вопыт, высокую адукцыю (падумаеш, скончыў Пецярбургскі ўніверсітэт; цяпер каму не вядома, чаму вучылі ў тым ўніверсітэце). Ды і з якога класу паходзіў, засталося не зусім высьветленым. Дzemідовіч жа скончыў педгэхнікум, але ён быў сынам селяніна-парабка (на жаль, не рабочага, як іхні заграйана Крукаў), і ўжо ў класавых пытаннях яму ня трэба было шмат разьбірацца – класавыя інтарэсы ён адчуваў нутром. Стычкі з Асоўскім у яго пачаліся яшчэ ў трыццатым годзе, як толькі Дzemідовіч прыехаў у мястэчка настаўнікам і пачаў прымаць актыўны ўдзел у грамадскім жыцці съпярша камсамолу, а затым і партыі, як стаў партыйцам-бальшавіком. Стычкі адбываліся з большага па той прычыне, што ў той час, як ён, Дzemідовіч, усімі сіламі і памкненнямі падтрымліваў палітыку партыі і кіраўніцтва, гэты Асоўскі з усяго імкнуўся зрабіць выключэнне, наконт кожнай кампаніі ён меў сваю думку. І галоўнае – нахабна выказваў яе, не зважаючы нават на прысутнасць начальства з раёнуці нават з аяругі, як ён няраз тое тлумачыў – па праву старога бальшавіка (на самай справе даўно беспартыйнага, бо яшчэ ў дваццатыя гады яго вычысьцілі з ВКП(б)). Натуральна, што Дzemідовіч ня мог трываць гэтых вылизак амаль не замаскіраванага ворага і даваў яму належны адпор. Усё тое было проста, звычайна і правільна для таго часу, хіба ў ягонім выпадку трохі ўскладнілася тою акалічнасцю, што ён кватараўваў у дому гэтага самага Асоўскага, побач з царквой, і як таго рэпрэсавалі, заняў ягоную кватэру. Ну але як было не заняць пусты дом – жонка Асоўскага Маргарыта Леапольдаўна тады зъехала ў Ленінград да інжынера-сына, і Дzemідовіч быў адзін прэтэндент на гэтую відную дамоўку, бо гадоў пяць цясніўся ў ягонай бакоўцы за кухнёй. Праўда, сям'я ў Дzemідовіча была невялікая – ён ды

жонка, дзяцей яны ня мелі – дзе ўжо тыя дзеци ў сухотніка? Заняў ладны дом, і ўсё было б добра, калі б некаторыя не пачалі зьвягаць, што, маўляў, таму і пасадзіў, што паквапіўся на жылплошчу. Але ня квапіўся, так атрымалася. І горш за ўсё ў гэтай гісторыі тое, што Мікалай Тарасевіч, ягоны юнацкі сябра, таксама паверыў у яго карысылівасць. З таго і пачалося.

Калі ўжо з чаго пачнецца, тады цяжка ўгадаць усе вынікі іпрадбачыць хаду падзеі у тых зласцільных адносінах, тады тыя адносіны павядуць цябе самі, часам на суперак асабістаму твайму жаданню. Так сталася і з Міколам. Сыпярша нешта зьвягнулі жонкі, жонка Дземідовіча Паліна Аляксандраўна ўвечары неяк паскардзілася на Ядзівігу Іванаўну, ён падумаў: дурное, прамаўчаў нават. Але праз дзён колькі сам пачуў на перапынку, як жанчыны-настаўніцы паміналі яго імя менавіта ў сувязі з яго дамоўкай. Зрабілася крыўдна, і ён пры выпадку сказаў Мікалаю, каб той крыху ўкараціў язык сваёй жонцы. Той не стрываў, ганарыста адказаў у тым сэнсе, што ня трэба было даваць падставы, не спатрэбілася б і ўкарачваць языкі людзям. “Гэта якім людзям?” – узвіўся Дземідовіч. “Сам знаеш, якім”, – сказаў Мікалай Тарасевіч, і размова на тым абарвалася.

Размова дык абарвалася, але канфлікт на гэтым ня скончыўся. І калі неўзабаве на партактыве ў дакладзе сакратарарайкаму Катушкіну былі падвергнуты крытыцы некаторыя настаўнікі раёну пераважна за нацыяналістычны ўхіл, у спрэчках выступіў Мікалай Тарасевіч, яўна выгарараджваючы тых настаўнікаў. Тады ўзяў слова Дземідовіч і, гледзячы ўвочы свайму нядаўняму сябру, сказаў, што замест таго, каб апраўдаўцаў іншых, таварыш Тарасевіч павінен быў бы сыпярша прызнаць уласныя хібы ў гэтым пытаньні: і як нахвальваў “Новую зямлю” Коласа, некаторыя вершы Купала, і як недацэнъваў пралетарскую паэзію Чарота і Александровіча. Ёнтады адкрыў многім вочы на сапраўдную сутнасьць настаўніка беларускай мовы і літаратуры Тарасевіча і ніколькі не раскайваўся ў тым. З бальшавіцкай праматой ён сказаў

праўду, нічога не прыдумаў і не ўтаяў. Пра “Новую зямлю”, напрыклад, яны колькі перагаварылі ў тых гады, як найбольш сябравалі. Тарасевіч тады быў у захапленыі ад тae безумоўна шкоднай кулацка-нацыяналістычнай паэмы. А між тым самі Колас і Купала выступалі ў друку з чыстасардечным прызнаннем уласнай контррэвалюцыйнай дзейнасці, яку юдагэтуль ня мог распазнаць у іх творчасці член партыі і настаўнік Мікалай Тарасевіч. Сяброўства іх з таго часу, канешне ж, ляснула, Тарасевіча праз нейкі час пасадзілі, але завошта канкрэтна – гэтага ўжо Дzemідовіч ня ведаў. Да той пасадкі ён ня меў аніякага дачыненьня. Тут ягонае сумленьне было чыстае. У той час ён ужо працаваў у райкаме, і з пасадкай Тарасевіча, мусіць, па старалісі іншыя. Але не Дzemідовіч.

Недзе сярод начы яго разбудзіла Серафіма, прынесла конаўку гарачага пітва, што пахла чаборам. Ён сонна піў, – зънямогла, бяз прагнасці, бы застарэлыхворы, і, выпіўшы, пластом abléгся на Серафімчыны транты. Быццам трохі сагрэўся, хоць дрыжака не пакідала назусім яго прастылае цела, але ўнутры стала лепей, ён пакашляў і расплошчыў вочы. Серафімка трудна ўздыхала ў хаце, па цёмнай і ніzkай столі блукалі цъмянныя водбліскі з грубкі, і Дzemідовіч падзівіўся з свае ж нечаканае думкі: дзе гэта ён так безадмоўна знайшоў прыпрышча? Ці ён думаў калі, што ў самы для яго трудны час прывеціць яго гэтая цёмная жанчына, родная сястра яго, можна сказаць, ідэйнага ворага. Калі б гэта было раней, дык пры сустрэчы ён бы з ёй не павітаўся нават, зрабіў бы выгляд, што незнаёмы. Сапраўды, мець нейкія сувязі ці падтрымліваць знаёмства з сям’ёй ворага ў народу, нацыяналістай і контррэвалюцыянерам было болей чым неразумна – было злачынна, і многія паплаціліся загэта. Ён жа заўсёды стараўся нічым не запляміць свой гонар бальшавіка-партийца.

Тады ў мястэчку, як вярнуўся гэты Асоўскі, яго не было дома – ён памагаў швагру лапіць гонтамі страху на варыўні, куды яны ссыпалі выбраную з агароду бульбу.

Як прыбегла жонка з той ашаламляльной навіной, ён не паверыў нават, але, мусіць, жонка не памылілася. Асоўскі, казала, стары ўжо і зынямоглы, прыпёрся пасыля-абеддзя ў дом і найперш папытаўся пра Дземідовіча. З якой мэтай ён тое пытаўся, было вядома без далейшых роспытаў, жонка нешта ня дужа верагодна схлусіла і пабегла папяр эдзіць мужа. Учу́шы тое, Дземідовіч на некалькі хвілінаў разгубіўся, а затым выразна пагля-дзеў на швагра і ўпершыню тады ўбачыў, як гэты добры, прастадушны чалавек адвёў свой позірку бок. Дзе-мідовіч яшчэ ні аб чым не папрасіў яго, а той ужо замармытаў пра дзяцей, што яны малыя яшчэ, і што ён чалавек рабочы, яму чорт з'ёй, абы якой уладай, была б бульба ды кавалак хлеба да бульбіны. Дземідовіч уну-рыў галаву, за моўк, а як надышоў вечар, кінуў у сумку кавалак хлеба і сала і разъвітаўся з жонкай. Знаёмых у раёне ў яго было шмат – настаўнікай, партыйнага акты-ву, калгаснікай, думаў: можа і добра, што швагер не прыняў – зноўдзе ня горшы прытулак у якім глухім месцы. Мо будзе яшчэ і лепиш.

Найперш ён скіраваў свой шлях у Замашанскі сель-савет, бліжэй да пушчы; то быў самы глухі, хоць ідалёкі кутоку раёне, і там, у Замошы, быў у яго сябра, такса-ма настаўнік Пракапёнак, з якім яны трох гады запар удзельнічалі ў агіткампаніях. Зноўжа Дzemідовіч ня раз бываў там упаўнаважаным падпісцы на пазыку і ведаў многіх людзей. Ужо там яму не дадуць прапасьці, там яму дапамогуць. Каб лішне не назаляць каму, пайшоў ноччу, прасёлкамі, адмахаў кілеметраў з трышцаць і пад ранак пастукаў у знаёмае высокое вакно Пракапёнка. Баяўся, таго не застане ў хаце, думаў, можа, падаўся ў эвакуацыйно. Аж не, Пракапёнак быў дома. Неўзабаве яны ўжо сядзелі на кухні, выплі па чарчыне і гаварылі пра іхнюю агульную бяду. Абстаноўка ў Замошы, аднак, таксама была ня простая, некаторыя з людзей, нават з чэсных і ціхіх, цяпер началі паказваць свой нораў. Пра-капёнак расказваў, як яго ўчора на вуліцы спыніў адна-вокі Зуб і прыграziў: маўляў, ваша ўлада скончылася.

Пракапёнак пачаў размову, яму важна было даўмеца, чаму так раптам перамяніўся гэты працаўты чалавек, бацька семярых дзяцей. Аказваецца, той не перамяніўся, ён заўжды памятаў, як упаўнаважаныя з Пракапёнкам спаганялі з яго грошы на пазыку. “Дык што ж ты хочаш, – сказаў Пракапёнак. – Калі падпісаўся, дык трэба бало плаціць”. А ён кажа: “Напомніць вам, як падпісалі? Калі памяць кароткая?” Як падпісалі, Пракапёнак памятаў, і таму спыніў тую непатрэбную размову, і цяпер вось сядзіць, бы на вугольлі, чакае. Сыйшоў бы куды ў лес, каб не сям’я – жонка ды двое малых. Куды ад іх дзенешся?

Дzemідовіч зусім азмрачнеў, гатовы быў упасыці ў рос-пач і запытаўся толькі: “Ну хоць да вечара можна пера-быць?” – “Да вечара можна, – кажа, – але ня болей. Сам панімаеш...”

Што ж, ён панімаў, усё жён быў чалавек з сэрцам і не жадаў бяды дзецям Пракапёнка. Паляжаўши на га-рышчы да вечара, ён, як зьмерклася, узяў сваю сумку і пачаў разъвітвацца. “Дык куды ж ты цяпер?” – запытаўся сябра, і Дzemідовіч сказаў: “А нікуды”. Ён і сапраўды ня ведаў, куды падацца. Лепей бы ў лес, каб было лета, але, на жаль, лета скончылася, на парозе стаяла восень. Дзымулі халодныя вятры, рудое лісьце з бяроз церушыла на Пракапёнкаў падворак...

Ноччу, ідучы па пустой і гразкай дарозе з Замошша, ён падумав, што, мабыць, прыгукну ў быльх сяброў ён ня знайдзе – тыя самі баяцца, бо, канешне ж, усе на па-даэрэнні. Складана было і трудна ўсе перадваенныя гады, накапілася шмат гаркаты ў адносінах паміж сваімі ж, засталіся недабітая і недавыкрытыя ворагі, якія цяпер во паказваюць свае іклы. І спадзяюцца на немцаў. Думаючы пра гэтых, недабітых, Дzemідовіч пачынаў закіпаць ад злосці – недагледзелі, не разгадалі ў свой час. А ўжо стараліся! Але нікай работы, мабыць, не бывае бяз бра-ку, асабліва ў такой рабоце, як класавая барацьба. А што было б, каб ня гэтая барацьба, каб нікога нерэпрэсавалі, не ссывалі? І ўсе тыя яўнія і тайныя ворагі дажыліся да гэтага часу? Страшна падумаць нават, што тады было б!

Парэзалі б у першую ж ноч акупацыі ўсё кіраўніцтва, партыйныяктыў, усіх, хто памагаў органам. Не, мабыць, правільна іх душылі ўсе дваццаць гадоў.

А можа, і не зусім правільна?

Можа, хай бы сабе жылі мужыкі, не чапалі б іх, ня мелі б зла і яны. Зямлі было даволі, усе, хто хацеў, пасъля рэвалюцыі зямлю атрымалі і калупаліся б на ёй, як маглі і ўмелі. Вядома, што селяніну абы які, але абязко-ва каб уласны лапік, і ён не падніме ад яго носа, будзе калупацца ад цямна да цямна...

Але ці гэта можна было дазволіць? У святле новых памкненняў і новых рашэнняў? Паводле палажэнняў марксізму-ленінізму, якое так бурна авалодала масамі, мусіць, тоеб было няправільна. А што датычыць нізвога, раённага кіраўніцтва, дык для яго галоўнае было вызначыць, што правільна, а што няправільна. Іменна паводле навукі марксізму-ленінізму. Щасцьце краіны! партыї, што на чале яе стаў правадыр Сталін, які, можа, адзіны мог тое вызначыць і ажыццяўіць практычнае выкананьне марксісткіх палажэнняў. Усётое, што рабілася перадвойной, як гэта было ўсенародна прызнана, было адвіна магчыма і правільна. Дык у чым жа тут можна сумнявацца?

Усё сваё жыццё Дземідовіч прагнуў выразнасці і праматы, не любіў усякіх складанасцяў і заўжды гнаў ад сябе сумненіні, якія, ведаў, нібы твань, засмоктвалі ў сябе чалавека. Варта толькі было паддака на кручок фактагаў, усуніцца ў малым, ступіць хоць на адзін крок у багну. Ён ведаў таксама, што вагацца яму было нельга, партыйны кіраўнік павінен быць чалавекам жалезных пераканаńняў – ва ўсім давяраць кіраўніцтву, якое ўжо напэўна разумнейшае за ўсіх, хто ніжэй, і ўсё, як мае быць, абмеркавана, перш чым паявіца перадкраінай у форме пастановы ці рэзалюцыі. Ужо таварыш Сталін іх добра абдумаў. А таварыш Сталін ніколі не памыляецца, гэта было вядома кожнаму школьніку.

Так думаў Дземідовіч, тупаючы цёмнай дарогай з Замошша, і на Цімкавіцкім раздарожжы, трохі павагаўшыся, павярнуў да Бялавіча. Там у яго не было знаемых ка-

лег-настаўнікаў, але двесці жыў калгасынік-пчаляр, якога ён падвозіў гады тры назад па дарозе з Полацку. Дземідовіч тады вяртаўся з нарады, ездзіў на райкамаўскай лінейцы з харошым данскім жарабком у аглоблях, пчаляр з рэдкім у тутэйшых месцах імем Парфір аказаўся мяккім, разважлівым чалавекам, апавядоў пра норавы сваіх чполаў, скуча пахваліўся сваім сынам, які ў яго быў камандзірам-лётчыкам і нядайна прыезджаў на пабытку з жонкай і дзіцем. Па сакрэце паведаміў, што сын пабываў у Іспаніі і мае орден за ўдзел у паветраных баях. Прывамятаўшы цяпер таго Парфіра, Дzemідовіч рашыў завітаць у Бялавічы, якія былі амаль па дарозе і недалёка, можа праз якіх дзесьць кілометраў ад Замошша.

У Бялавічах ужо гасылі рэдкія агні ў вокнах, калі ён увайшоў на вясковую вуліцу. Дзе жыў той Парфір, Дzemідовіч, канешне ж, ня ведаў, і тупаў па цёмнай вуліцы, прыгледаючыся да падворкаў, каб дзе каго згледзець і запытацца. У адной хаце бразнулі дзъверы, і ён паклікаў. Маладая жанчына, съпяршта трохі спалохаўшыся, паказала яму наўкось цераз вуліцу на цёмную хату пад клёнам, і неўзабаве Дzemідовіч шукаў клямку на незачыненых дзъверах Парфіра. Парфір быў у хаце адзін, паліў нанач грубку. Дzemідовіч шчыра ўзрадаваўся, павітаўся і сказаў, што, мабыць, дзядзька яго ня памятае, не пазнаў. Але той спакойна так кажа: “Чаму ж не пазнаў – пазнаў. Вы ж таварыш Дzemідовіч з райкаму, хто ж вас не пазнае тут?” Дzemідовіч падумаў, што тым лепей для яго, і напомніў пра іхнюю сустрэчу на Полацкай дарозе, і як яны добра пагаманілі тады аб жыцці. Усё жён хацеў, сам не прызнаючыся сабе, неяк паддобраўшыся да гэтага чалавека, пачуць яго спачуванье і атрымаць дапамогу. Але Парфір ня дужа съпяшаўся спачуваньць, размову ён бышцам падтрымліваў, але бяз жаднай ахвоты, толькі часта ўздыхаў, пазіраючы на агонь у грубцы. Дzemідовіч скуча, але пераканаўча, як здавалася яму, расказаў пра становішча на франтах, у якім стане апынулася краіна ў выніку гэтага знынацкага нападу Гітлера, і як цяпер трудна ўсім і асабліва тым, што апынуліся на часова занятых фашыс-

тамі тэрыторыях. Пра сябе ён яшчэ не сказаўні слова, але Парфір, калі ён трохі прымоўк, раптам заўважыў, з-пад касмыльных брывоў зыркнуўшы на госьця:

— Цяпер вам трудна, гэта канешне. Але ж дзе, чалавечка, вы тады былі, як усім трудна было?

— Гэта калі? — не зразумеў Дзэмідовіч.

— А тады. Як стагналі ўсе, сылёзы лілі. Галадалі і з голаду пухлі, як у трышцаць трэцім.

А, во ён пра што, з непрыемнасцю падумаў Дзэмідовіч, ужо ці не за нямецкую ўладу ён? За акупантай? Усё ж цяпер Дзэмідовіч не хацеў абвастраць размову і даволі няпэўна адказаў:

— Было, канешне, і тады труда. Індустрыйлізацыю праводзілі, напружваліўсе рэсурсы. Трэба было.

— Можа, і трэба, — пагадзіўся Парфір. — Але ж нашто было з народу знушчацца? Над сваімі зьдзек утвараць?

— Ну гэта ты кінь, дзядзька, які зьдзек? Класавая барацьбабыла, гэта праўда. А зьдзеквацца над сваімі ніхто не хацеў.

— А тое, што, дайшы зямлю, назад адабралі — ня зьдзек? Што за працу з калгасу нічога не давалі — ня зьдзек? І што абіралі сялянаў: і мяса, і малако, і яйкі, і воўну? І скury са сывіней? І лён, і бульбу? І яшчэ грошы: налог, страхоўка, самааблажэнне... А пазыка? Я, думаеш, чаму трэ калоды пчолаў завёў? Што дужа мёд люблю? За восьмі гадоў я яго лыжкі не паспытаў. Каб сплаціць ўсё — купіць іздаць, во дзяя чаго. Прытым што ўкалгасе кожны дзень рабіў, летасць трыста семдзесят працаўдён выгнаў. А што атрымаў на іх — паўтара пуда гірсы. Ну як жыць было?

Такога Дзэмідовіч тут не чакаў, гэты проста аказаўся затоенай контрай. Бач ты, мала яму гірсы дасталося? Быццам іншым даставалася болей! Ці іншыя меней плацілі-здавалі дзяржаве. Але, глядзі ты, колькі накапіў крыйды!

— Дарма вы так, Парфір. Я лічыў вас сазнацельным калгасынкам, а вы? — папракнуў Дзэмідовіч.

— А я і сазнацельны! — падняў ад грубкі счырванелы, аброслы сіваю шчэцьцю твар гаспадар хаты. — Ясамыса-

знацельны ў дзярэйні. Усё выконваў. Жылы з сябе цягнуў, а выконваў. Столкі мала хто тут стрываў, як я. Не хацеўбыць несазнацельным, вінаватым дзяржаве, каб папракалі начальнікі.

— Яно і панятна. У цябе ж здаецца, сын камандзір? Лётчык?

Парфір трохі прымоўк, быўспамінаочы штосьце невясёлае, і Дзэмідовіч падумаў, што пра сына сказаў, мабыць, дарэчы. Але Парфір нечакана сказаў:

— У тым-та і справа, што сын быў камандзір, лётчык. Ды сплыў. Пасадзілі лётчыка. Тры гады ні пісьма, ні прывета. Мо і жывога няма ўжо...

Ах, вось што...

— Да-а, — роздумна прамовіў Дзэмідовіч, са злосцю думаочы, што і тут ашукаўся. І тут ня тое! Мабыць, гэты Парфір перажывае за сына, таму і такі ненастроены. А ён думаў: разумны дзядзька, з ім можна будзе парадзіць. Але начорта такія разумныя, што з іх карысці? Толькі маўчаць да пары, падладжваюцца. Але во паразвязвалі языкі, загаманілі пра тое, пра што маўчалі гадамі.

Не, тут ён не застанецца, у такога ён прасіць прытулку ня будзе. Такі яго не схавае, глядзі яшчэ заўтра ж выдаесьць паліцыі. Можа, ужо і сам у паліцыі, ці там сын, зяць. Такія нам сёньня — ворагі, з неутаймаванай злосцю думаў Дзэмідовіч.

Трохі пагрэўшыся ў напаленай, ды няласкавай Парфіравай хаце, ён суха разыўтаўся і пайшоў зноў у ноч. Доўга клыпаў гравікай, падбіўся, хацелася спаць, аспачыць не было дзе. Зноў жа пасыпаўся даждж, ад якога ня надта ўберагаў ягоны руды, пацёрты плашчык, і ён усё думаў, куды б завярнуць, дзе схавацца аднепагадзі. Ён і так колькі дзён чуўся даволі блага, пачало дапякаць нездароўе, часам ліхаманіла, а ў туую ноч на дажджы ён такі прастудзіўся добра. Ля Быўалаўскіх хутароў збочыў з гравікі і, не разъбіраючы дарогі, дабрыў да нейкай сядзібы. Стukaць у вокны ўжо не наважыўся, згледзеў трохі наводдаль ад хаты чорную ўначы пунно і праз незачыненая вароты ўлез у яе. У куце якраз лижала трохі

леташній, паточанай мышамі саломы, ён зашыўся ў яе ля съяны і, усё дрыжучы целам, задрамаў троху да ранку.

Прачнуўся, аднак, пазнавата, ужо чуліся галасы ля хаты, але ён ня стаў абзыватца. Ён ціхенка выбраўся з пуні і, дайшы добрага кругаля, абышоў хутар, выбіўся на нейкую палявую дарожку і борзда пасігаў па ёй, каб сагрэцца. Паслья ночы ўвогуле чуўся ён кепска, балела горла, надта ламіла косыці. Тады ж ён пачаў кашляць і спалохаўся ад думкі: ці не абвастраюцца гэта сухоты, трохі залечаныя за апошнія гады. Калі па такім часе адкрыюцца сухоты, тады яму кранты. А і сапраўды было падобна на тое. Асабліва дакучаў кашаль.

Той дзень ён на бяду яшчэ дужа прамачыў ногі ў гамашах, трава паслья дажджу скроль была мокрая, і недзе ў пасльябеддзе зразумеў, што далей ісьці няма сіл. Рэшту таго дня праваляўся ў разламанай паветцы ля вёскі Берагі пад Тумілаўскай пушчай. Ён усё думаў, як выратаваць сябе, куды падацца? Дзіўна, што падацца ўвогуле не было куды, нідзе ніякае пэўнасці, ніякай надзеі. То занадта баязыўвія, празмерна асьцярожныя, то няпэўныя, а то проста варожыя. І што здарылася з людзьмі? Ці сапраўды ў бяду свая рубашка бліжэй да цела?

І тады ён успомніў пра Серафімку. Ведаў яе здаўна і нават неяк улетку заязджаў у хату, яшчэ як сябраваў з Мікалаем. Ехалі з нейкага сходу, завіталі. Паслья колькі разоў сустракаў у мястечку, быў на кватэры. Цёмная, малапісменная баба, звычайнай вісковай цётка. Але цяпер яму, можа, такая і трэба. Мабыць, ня будзе філасофстваваць, зводзіць рахункі, наракаць. І паможа. Калі толькі не хавае крыўды за братам.

Іншага ў яго не заставалася, а Любашы былі недзе за лесам, і надвячоркам ён пусьціўся ў дарогу – цераз лес і поле да старых торфараспрацовак, дзе на пагорачку прыткнуліся гэтыя Любашы.

7. [Плі пёнкі.]

Прачнуўшыся на сьвітаньні, Дземідовіч адразу зразумеў, што захварэў як мае быць. Цела ламіла ад зьня-

могі, галава была цяжкая, бы чыгун, дыханьне залажыла – сухоты і не, а запаленыне пэўнае, падумаўён. Побач на пяколку стаяла ягоная конаўка з зёлкамі, ён трохі адпіў з яе і зноў лёг. У хаце было ціха, Серафімка, мабыць, кудысь выйшла, і ён ціхенка паклікаў раз і другі. Не, нідзе нікога. Усё ж, мабыць, трэба было неяк устаўаць, штосьці рабіць. Ці хоць быаб чымсці дамовіща – учора ён нават не расказаў ёй аб сваіх клупатах, – папрасіўся пераначаваць і ўсё. А што далей?

Далей трэба было падумаць, парыцца, абмеркаваць з гэтай жанчынай свой горкілёс і папрасіць дапамогі. Авось дапаможа.

Падстолюлю трохі пасвятлела, мабыць, на двары ўжо развіднела, і ён, з натугай пераадольваючы слабасць, падняўся, сеў на палок. Так, сапраўды, мусіць, сёньня ён не хадок – сёньня ён мог толькі ляжаць. Зноў нахапіўся кашаль, біў, біў, ён спрабаваў адкашляцца, ды марна. У грудзях ігралі гармонікі, цямнела ўваччу. Як бы ня страціць прытомнасць.

Толькі ён пачаў надзяваць мокрыя гамашы, як недзе зусім побач, здалося за вуглом, грымнуў вінтовачны стрэл і зараз жа зводдаль жаласна зякатаў сабака. Дземідовіч скалануўся ад спалоху і толькі надзеў левы гамаш, як у сенцах стукнулі дзвіверы, і ён падумаў, што то Серафіма. Але некалькі кроکаў там далі зразумець, што не Серафімка – тупалі цяжка, цвёрда, тузанулі дзвіверы. Ён з адным гамашом у руках выглянуў з запечку, і ўваччу ў яго пацямнела. Цераз парог пераступіў і спыніўся рослы белабрысы дзяцюк у расшпіленай вайсковай ватоўцы, з вінтоўкаю ў руках. З-за ягонага пляча выглядваў другі – з драбнаватым чарнявым тварам у вайсковым, з чорным акольшам, картузе на ўскудлачанай галаве. Дzemідовіч здагадаўся, што, мабыць, гэта тутэйшыя паліцаі, і адчуў, як нядобра закалацілася яго сэрца.

– О, і гаспадар завёўся, – замест прывітаньня бадзёра сказаў першы. – Ці, можа, госьць? Дзень добры.

– Добры... дзень, – няўпэўнена сказаў Дzemідовіч, дрыготкімі рукамі спрабуючы насунуць на нагу сырь, гразкі

гамаш. У галаве закружылася, і, каб ня ўпасьці, ён апусьціўся на ўлон.

— Месны ці прыезджы будзеш? — з робленым спакоем запытаўся пярэдні. Яны абодва ўжо ўлезылі ў цесную хату і пасталі каля парогу.

— Да вось, як бачыце, выпадкам, — няпэўна выціснуў з сябе Дземідовіч, знатугай надвеючы гамаш. — Да цёткі...

— Да цёткі?

— Ага, да Серафімы, — рашыў да канца хлусіць Дземідовіч, бо відаць, гэта былі тутэйшыя, іначай ім адказаць ён ня мог.

— Значыць, Серафіма — цётка? — дапытваўся паліцай.

— А дзе ж яна, тая цётка?

Цяжка тупаючы па дошках падлогі вялікімі гракімі ботамі, ён прайшоў да грубкі, зазірнуў у запечча.

— Да кудысь выйшла, — ціха сказаў Дzemідовіч.

— Так, так! З якой мэтай — да цёткі? — раптам запытаў паліцай, спыніўшыся перад ім насупраць. — Надоўга?

— Да так, наведаць, — сказаў Дzemідовіч.

— Камандзір? Акружэнец?

Яны ўжо абодва прыдзірліва аглядвалі яго змарнелую ў пінжаку постаць. Загым той, чарнявы, ціха назначыў:

— Не падобна. Гражданскі, мабыць.

— Да? Гражданскі? — утаропіўшы ў яго позірк, дапытваўся першы. — Адкуль? З раёну? З вобласці?

— Да ну, што вы, хлопцы! — зъмяніў стрыманы тон Дzemідовіч. — Нельга ўжо родственіцу праведаць? З Палацку я.

— З Палацку?

— З Палацку.

— Гляджу, аднак, бышцам мне твая фізія знаёмая, — настырчыўся першы. — Як прозвішча?

— А навошта? Ну Максімай.

— Максімай... Не, усё-такі недзе я цябе бачыў. Во не прыпомню, — еў яго позіркам паліцай. Другім часам абышоў хату, паглядзеў за стол, у змрочных куткі, за занавеску ў запечча. — У міліцыі рабіў?

— Да што вы, хлопцы?

— Але дзе ж Серафімка? — не стрываў першы і праз уцалелую шыбку зірнуў у заткнутае трантамі вакно.

— Можа, карову пагнала, — паспрабаваў Дzemідовіч адвесці іхню ўвагу на іншае.

— О, у яе ўжо і карова паявілася! — зъдзівіўся паліцай.

— А то казанскай сіратой прыкідалася...

— Паявілася, ага.

— Тады паглядзім на выгане, — вырашыў першы. — Ну дык мы неразвітваёмся, пляменынічак. Яшчэ пабачымся, — запэўніў паліцай ужо ў дзывярах. Мусіць, аднак, яны мелі іншую мэту гэтага прыходу і напаткалі яго тут выпадкова. Значыць, трэба было змывацца.

Толькі куды?

Застаўшыся адзін, ён зноў адчуў сябе блага, ледзьве насунуў у рукавы непрасохлы, сыраваты з учараашняга плашч, зноў сеў на ўлон. І сядзеў так, кашляючы і слухаючы, як ад натугі зывініца ў галаве. Ён думаў, што тыя зараз прыйдуць з Серафімкай і возьмуць яго. Ці застрэляць на месцы. Каб ведаць такое, дык хоць бы дамовіща ўчора згаспадніяй, што ён яе пляменынік і брат, ато... На яго шчасце, хутка на падворку затупалі ціхен'кія icrokі, і ў сенцы ступіла Серафімка. Дzemідовіч падняўся з улону.

— Паліцаі былі. Цябе шукаюць.

У вачах Серафімкі шаснуўцень страху, і яна зъмянілася з твару.

— Ай, божачкі!..

— Схавай мяне куды, — загаварыў Дzemідовіч. — Бо зноў прыйдуць.

— Ай, божачкі! — зноў вымавіла Серафімка і раптам падхапілася ад парогу. — Хуценка, хуценка ідзіце сюды... Я зараз зірну.

Яна выскачыла на падворак, паазіралася і зноў ускочыла ў сені.

— Ідзіце сюды... За мной, во агародамі да тых кусьцікаў...

Ён не пытаўся, куды, цяпер яму засталося толькі спадзявацца на Серафімку, у ёй быў яго паратунак. Хістаючыся ад зънямогі, ён паклыпаў за ёй па съцежцы цераз

гарод да кустоўя, там ужо было якое-ніякое сховішча, і яна пачакала яго, узяла за руку.

— Во туды, у лясок, там... Я знаю, куды.

Паліцаі, мусіць, шукалі яго на выгане на другім канцы спаленай вёскі, а яна хутка прывяла яго ў рэдкі дробны лясок з маладым бярэзынікам, тут ужо можна было затуліцца ад вёскі, і яна пачакала крыху, пакуль ён адкашляеца.

— Што, кепска вам?

— Кепска, Серафіма, — сказаў ён, цяжка і хрыпата дыхаючы. — Я сказаў, што ты мая ѡётка.

— Во як! — толькі і сказала яна, з непрыемнасцю падумаўши, аднак: якая я табе ѡётка? Можа, гады на два старэйшая, магла б быць жонкай, сястрой. А то — ѡётка.

Яна ўжо ведала, дзе схавае яго — іншага схову ў яе не было, а ў бліндажы ўтрох ім, можа, будзе лепей. Сённяння ранічкай, як яна прынесла ежу камандзіру і насунулася на того немца, дык ледзь не самлела ад спалоху. Добра, што камандзір азваяўся, мусіць, зразумеў яе страх і супакоіў. Сказаў, што гэта дэзерцір, ня трэба баяцца. Тады яна пасъялела трохі, але ўсё роўна баялася, пакуль, седзячы ў бліндажы, карміла съяпога. На яе разасыць, сённяння камандзір чуўся лепей і трохі зьеў яе харчу, астатніе да крошкі даеў, мусіць, добра такі згаднелы немец. Трэба было падумаць, чым накарміць гэтыя дзівye душы заўтра, і з такім клопатам яна прыбегла дамоў. А тут такая нагода — паліцаі. Што ж цяпер ёй рабіць, думала Серафімка. Зноў жа, гэты Дземідовіч, мусіць, захварэў не на жарты, ён зусім ня мог бегчы і хістка плёўся за ёй па малах оджанай съцежкы ў зарасьніках, а то спыняўся зусім, кашляў — гучна і надрыўна, па-сабачы. Трохі супакоіўшыся адспалоху ў хаце, яна пачала думаць, што цяпер, удзень, мусіць, нягожа весьці цераз поле чужога чалавека. Але і як было пакінуць хворага ў лесе? Яшчэ зусім тут абліяжа, што тады з ім рабіць? Цяпер хіба што падысьці да бліндажу ня полем, а збоч, ад поплаву, тою траншэй. Там усё ж болей схоўна. Мо так іх не заўважаць здаля.

Ня надта хутка і спрытна яны выйшли з ляску па-над вялізным прасыцягам тарфянішча, і Серафіма, ідучы наперадзе, усё азіралася на Дземідовіча, прыгрымлівала свой кроқ, каб ня дужа адрывацца ад чалавека. Так яны адолелі даволі даўгі схіл і падышлі да канца траншэі. Тут, аднак, у мелкай, па пояс, ня болей, траншэіня надта каб было схоўна, і дужа гразка ў дне, але Серафімка скочыла ў яе шчыліну; неўзабаве туды, павагаўшыся, улез і Дzemідовіч. Прыйганаючыся, яны доўга прабіраліся крывулякамі разьбітых хадоў, якія пакрысе рабіліся глыбейшымі, бруствер абапал вышэй, і высокаму Дzemідовічу ўжо можна было ня горбіцца. Але, мусіць, яму не спадабалася нешта, і ён, ужо другі раз прыпыняючыся, пытаваўся ў Серафімы:

— Куды гэта мы?

— Ідзіце, ідзіце, — лагодна казала яна, азіраючыся. — Там двое, але нічога. Бліндаж вялікі.

— Бліндаж?..

— Ну, бліндаж.

Дzemідовіч ня ведаў, радавацца ці злаваць — бліндаж і нейкіх двое ў ім — добра, калі свае. А калі немаведама якія? Як тады яму быць?

Мусіць, ля апошняй павароткі яны спыніліся, і Серафімка ўханаўшыся гукнула:

— Гэта я, Серафіма...

— Ты, ѡётка? — глуха данеслася з-пад зямлі, і Серафімка першая падышла да напаўзасыпанага ходу ў бліндаж. Дzemідовіч жа нерашуча спыніўся зводаль, і толькі як яна схавалася там, сунуўся сълемадам.

— Во прывяла яшчэ, — казала камусь Серафімка. — Ня бойцеся, свой. У райкамерабіў.

Дzemідовіч стаяў, дужа ўтнуўшы галаву, якая ўпіралася ў нізкую столю, і ва ўсе вочы глядзеў у паўзмроку на вайскоўца з забітаваным тварам, што ляжаў у куце. Той паклаў на палу шыняля свой пісталет і адхінуўся на спіну.

— Фамилия?

— Дzemідовіч, — сказаў госьць. Тут ужо, мабыць, мож-

на было не таіцца, перад ім ляжаў, мусіць, паранены капітан войск сувязі. Трохі паспакайнеўшы, Дземідовіч зірнуў убок, за Серафімку, і сударгава съязўся: з другога кутка на яго пільна і выпрабавальна ўзіраўся нейкі дзяцюк у нямецкім мундзіры з няпэўным, але адразу відаць было, чужым выразам на белабрысым твары. Мусіць, зразумеўшы зъдзіўленье Дземідовіча, Серафімка пасьпяшалася супакоіць яго:

— Нічога, нічога... Як-небудзь...

«Добра — як-небудзь», — падумаў Дземідовіч, які ўжо быў ня супраць даць адсюль драла, каб толькі мог. Але ўжо, мусіць, яму адсюль ня выйсці, ён ужо ўпастцы — такія думкі перш за ўсё іншае паявіліся ў яго галаве. Капітан між тым варухнуў упартым падбародзем, паказваючы кудысьці ўбок.

— Садись, Демідовіч, рассказывай. Где наши? Это немец-дезертир, не обращай внимания. Закурить имеешь?

— Не куру я... — паныла выщіснуў з сябе Дземідовіч.

— Не куриш? Жаль... А то у немца эти сигареты, что трава. Серафима! — пакліаў капітан. — Ты не сможешь достать курева? Ну махры там или самосада?

— Табакі? Дык дзе ж... Каб які мужчына быў.

— Аты постараіся. Без курева тут погибель... Такгde фронт, не слыхать?

— А хто ж яго ведае. Але няблізка.

Дземідовіч па чарзе пераводзіў свой устрывожаны позіркто на капітана, то на немца ў куце. Пасьля апушціўся пад съянай ля ўваходу, закашляўся. Капітан услухаўся ў яго кашаль і, як той трохі прышіх, спытаўся:

— Что, простуділся?

— Прастудзіўся, халера наяго...

— Да, надо было в избе полежать.

— Паляжаў ноч. Ды ранкам паліцаі выкурылі.

— Поліциа? Уже и поліция организовалась? Вот сволочи! И откуда взялись? Свои? Прихожие?

— А чортіх ведае, — сказаў Дземідовіч, крадком пазираючы на немца.

— Піліёнкі, Піліёнкі гэта, — хуценька ўставіла Серафімка. — Болей некаму. Яны — халерныя людзі.

Хлебнікаў трохі павярнуў галаву ў яе бок.

— Ты еще здесь, Серафима? Так позаботишися о куреве, да?

— Ай дзе ж, дык ня ведаю. Ну пашукаю... Дык я гэта пайду. Вячэру ж вам трэба.

Яна палезла да выхаду, і капітан яшчэ раз напомніў:

— Главное — закурить.

Яны засталіся ўтрок, у бліндажы трохі павальнела. У грудзях у Дземідовіча зноў захрыпела, ён паспрабаваў адкашляцца, ды дзе там: мабысь, забіла ўсе лёгкія. Кашляючы, крадком пазіраў на немца, які цяпер уважліва разглядаў яго і, як ён трохі съціх, спытаў:

— Пневмония?

— Што? — аж спалохаўся Дземідовіч. — Можа бысь. Калі ня горш... — сказаў ён і тут жа пашкадаваў: знайшоў каму скардзіца на сваю хваробу. Немец сядзеў пад съянай, расставіўшы калені, зверапэцканымі ботамі на нагах. На яго шырокай дзяязе з белай бліскучай спражкай грувасціўся вялікі чорны кабур, мабысь, з пісталетам, падумаў Дземідовіч. Чорт ведае, што робіцца, у якую пастку яго завяла Серафіма. Але ж гэты капітан? Ці ён не разумее ўсяго жаху становішча? Трэба было б запытацца ў яго, пагаварыць, але Дземідовіч усё касавурыўся на немца — а раптамтой разумее па-руску?

Неўзабаве так яно і атрымалася, як ён найболей баяўся: немец, калі ён крыху суняўся пасьля кашлю, выразна сказаў да яго:

— Пневмония немножко помогаль... Их... Я имель стрептоцид.

Ён выцягнуў з кутку нейкую сумку, расшпіліў яе, пакалупаўся там і дастаў паперку, з якой вылушчыў белую таблетку.

— Браль!.. Унд васер, один таблет.

Амаль са страхам у душы Дземідовіч сядзеў насупраць, ня ведаючы, якбыць: узяць ці адмовіцца. І капітан, нібы адчуўшы яго нерашучасць, сказаў:

— Возьми! Не обманет. Мне вон глаза обработал, сразу гной течь перестал.

Дземідовіч працягнуў руку, узяў таблетку, уважліва разгледзеў яе на далоні. Праглынуць ці не? А раптам атрутам? И ён сцяй ў кулаку, непрыкметна сунуў у кішэнь плашча.

— Да-а, попали, как мыши в горлач, — грубавата сказаў капитан, уздыхнуўшы. — Чего дождемся?

Дzemідовіч таксама ўздыхнуў і ціха заплюшчыў вочы. Карцела апусьціца долу, скорчыцца, легчы — аддацца спакою. Але як было аддавацца спакою ў гэткай кампаніі, і ён сядзеў ля ўваходу, знямогла сочачы з-пад ілба за немцам. Той доўга поркаўся ў сваёй сумцы — перабіраў медыцынскае начыннэ — скруткі бінтоў, бутэлечкі, пакункі, нажніцы. Твар яго быў заклапочаны сваёй увагай, на іх ён ужо амаль не глядзеў. И тады Дzemідовіч спытаў:

— Мусіць, афіцэр будзеце?

— Вас? — не зразумеў немец, але за яго адказаў капитан:

— Не офицер. Погоны у него какие? Без знаков? А на рукаве что у него?

— На рукаве нашыўка. Нейкі вугольнік, — сказаў Dzemідовіч.

— Вот, угольник. Значит, ефрейтор.

— Я, я, — заківаў галавой немец. — Обер-ефрейтор Холыц.

— Рабочы ці селянін будзеце? — зноў пацікаўся Dzemідовіч.

— Арбайт? Ніхтс арбайт. Студент.

— А, студэнт. А бацька хто? Ацец?

— Отец у него профессор, — сказаў капитан. — Мы вчера познакомілись. Ничега, хороший немец, надежный.

Dzemідовіч змоўчай: так ужо і надзеіны? Адкуль гэта вядома капитану? Хіба сам сказаў? Але ён табе нагаворыць. Перавязаў галаву? А калі ён шпіён? Засланы сюды съпецыяльна?

— Только вот сигарет прихватил маловато, — паскардзіўся капитан. — Наверно, думал в плену разжиться. А у

нас у самих в кармане — вошь на аркане.

Ну курыва, мабыць, ня самае цяпер важнае, — думаў Dzemідовіч. — Без табакі яшчэ ніхто не памёр. Ён во ня еў з учара шнягага, хоць у сумцы муляла з пайбохана хлеба, заставалася трохі і сала. Але... Няёмка было цяпер тое выкладваць, а галоўнае — дзяліцца з тым немцам. Лепш ён пагаладае, а там будзе відаць.

8. [Хлебнік].

На чацьверты ці пяты дзень пасля ранення Хлебнікаў адчуў сябе лепей, — мусіць, адляжаўся, нават выспаўся, а галоўнае — перасталі востра балець вочы і галава, і тады зявілася надзея, што, можа, яшчэ выжыве. Не адразу ён прызычайцца да той думкі, што ўжо не ваяка, што ягонае вайсковае мінулае засталося ўсё заду, і калі і выжыве, дык яго чакае нешта зусім іншае, амаль невядомае яму. Найперш — сълепата. Бачыць яму ўжо, мабыць, ня прыйдзеца ніколі, прыйдзеца век жыць унучы. Канешне, калі толькі ўдасца выжыць... Гэтая жанчына Серафіма ўратавала яго ад голаду, адпайлі зёлкамі. Немец, дякую яму, памог медыцынай — учора каторы раз прамыў чымсьці съмярдзочым вочы, было балоча і нязвыкла, але затым стала лягчэй. Канешне, усё то было незвычайна, боязна і нават дзіка: і тое, што ён, начальнік сувязі стралковага палка капитан Хлебнікаў, цяпер бездапаможны съляпец, і яго даглядае вясковая жанчына, і лечыць нямецкі обер-яфрэйттар, — тое ня ўкладвалася ў звыклую схему ягоных разваг, у тое нават трудна было паверыць. Але чорт з'ёй, са схемай, думаў капитан. Усё ж ён быў жывы і нават папраўляўся быццам, а гэта галоўнае. Што яшчэ можа быць болей галоўным на вайне? Тоё, што ён цяпер апынуўся ў становішчы нечуваным, выключочным, мусіць, вызываляла яго ад многіх ранейшых абавязкаў і давала нейкія новыя і нязвыклія магчымасці. Найперш ён адгнаў ад сябера зныстра страх і сумненіні — ён прымусіў сябе не баяцца нічога. Будзь, што будзе. Ці яму ўжо было што губляць?

І ўсё ж яго непакоіў немец, які так нечакана ўторгся

ў ягоны лёс і нават рабіўся патрэбным. Тады, напачатку, мусіць бы, Хлебнікаў прыстрэліў яго, калі б хоць трохі бачыў, – не таму, што баяўся яго, а так, для пэўнасці. Той дзень, як ён паявіўся ў бліндажы і даў закурыць, Хлебнікаў усё намерваўся, каб як зрабіць гэта нечакана і пэўна. Але гэты немец, нібы адчуваючы ягоны намер, бы жывое срэбра, круціўся па бліндажы, шархочучы то ў куце насупраць, то ля сыцны ў нагах, то ля выхаду. Гэтакія трапіш, а ўжо ён пэўна не прамахнецца. І Хлебнікаў пакуль што адклаў свой намер, а затым, як той узяўся лячыць яго вочы, і зусім кінуў думаць пра тое. Чорт з ім – хай жыве. Тым болей што ён сам быў цалкам ва ўладзе гэтага немца, які мог застрэліць яго кожную хвіліну. Але калі яшчэ не страліў, дык, значыць, не хацеў таго. Можа, у яго быў якія свае на тое намеры.

Можа, нашы яшчэ неўзабаве вёрнуцца, адаб'юць гэты раён у немцаў, і тады ён будзе выратаваны. Інакш трэба шукаць дапамогу ў мясцовых. Тут ужо ўсе спадзянкі на Серафіму.

Трохі дзіўнаватая гэтая жанчына, думаў капітан, унадзілася ўгэтыя клопаты пра съляпога, затым пра немца, ды яшчэ прывалакла і гэтага райкамаўца – як яна цяпер саўладае з імі трима? Пракарміш і то, мусіць, трэба харошызапас харчоў, а ўяе дома ні каровы, ні курыцы. Ды і спаленая вёска... А тут яшчэ зъявіліся паліцаі. Чорт бы іх узяў, тых Піліпёнкаў. Як бы не ад іх ішла найбольшая пагроза Серафіму. Могуць высачыць жанчыну, тады ўсім пагібел. А яна, здаецца, такая прастадушная і падаткя...

Невядома, ці то была ноч, ці проста немец з Дземідовічам паснулі – Хлебнікаў чуў толькі іхняе дыханыне побач. Дземідовіч усё хрыпей, часам кашляў і нават мармытаў нешта ў съне, а капітан, чуйна скіраваўшы ў слых сваю ўвагу, слухаў і думаў. Ён быў кадравы ваенны, даўно служыў у арміі, апроч тae службы мала што разумеў з жыцця – адных толькі вайсковых клопатаў было яму падзвязку. Служба адбірала ўвесь час, ад ранку да ночы, выхадныя таксама, зіма праходзіла для яго за глухім гар-

нізонным плотам, лета з ранній вясны – у лагерах сярод сопак і дзікай прыроды Далёкага Усходу. Жанчын ён бачыў толькі ў пасёлку ды на бліжній станцыі, гэта былі пераважна жонкі каманднага і начсаставу іх гарнізону; з незамужніх часам трапляліся сёстры ў шпіталі ды афіцыянткі ў камандзірскай сталовай – лічаныя адзінкі на многія дзясяткі камандзіраў, жанатых і халастых. Выбар быў невялікі, маладыя жаніліся на першай, што бліжэй за іншых трапляліся ў жыцці, і ён таксама ажаніўся з афіцыянткай Марусяй, што так міла ўсміхалася, раздаючы ім талеркі з вялікага падносу, што спрытна насіла між радамі сталоў. Харчаваліся на першай, што малады апетыт быў неспатольны, і Марусяяго спаквала падкормлівала тым, што было на кухні: то пакладзе на талерку які лепшы кавалак мяса, то лішнюю лъжку масла ў кашу. Ён быў удзячны за такую нязвыклую для яго жаночую ўвагу, якой мала бачыў дзяцінстве ад строгай і сухаватай мачыхі. Маруся яму падабалася. Ужо такая здавалася мілая і ласкавая і нішто сабе з аздабы, але шчасыце з ёй у лейтэнанта Хлебнікава доўжылася з чэрвеню да каstryчніку, калі яны з лагерных палатах перабраліся ў казармы, і аказалася, што жыць ім у гарнізоне няма дзе – кватэраў для маладых не было, і яны туляліся хто дзе – у старшынскіх капцёрках, неўладкаваных гаспадарчых бакоўках. Во тады Маруся і зъяніла свой мілы харектар на плаксіва-зъявлівы, яе каханье абярнулася патокам прэтэнзіяў да яго, які так яе ашукаў. Яна ўжо не рабіла ўсталоўцы, а ўвесі дзень сядзела ў сваім кутку на паддашны казармы і нудліва чакала яго, каб зараз жа, як ён прыйдзе, настылы ў полі, галодны і знерваваны, узяцца яго пілаваць за іхнюю неўладкаванасць, за ягоную невязуху з жыльлем, за тое, што ён гэтакія ўдачнік, атрымлівае шэсцьсот рублёў у месяц і пяты год ходзіць у лейтэнантах, у той час, як ягония сябры пасталі капітанамі. Доўга ён спрабаваў усё тое ператварыць у жарты, абяцаў даслужыцца да генерала, тым болей, што часу да таго ў яго хапала, рассказваў пра труднасці з жыльлем і тое, што не яны адны апыну-

ліся ў такіх умовах. Нават старшыя камандзіры і тыя нярэдка дзялілі адну кватэру на дзьве сям'і, а гроши, дык гэта такая справа, калі ўсё залежыць ад таго, як да іх ставіцца. Тыя ж ягоныя шэсцьсот рублёў узводнага могуць быць малымі грашмі для буржуя і надта вялікімі для прыбіральщыцы. Але дзе там! Марусіна крыўдлівая незадаволенасць спаквала ператварылася ва ўстойлівую варажнечу да яго, жонка яго зьненавідзела. Як натура дужа зайдросная, яна бачыла ўсіх іншых мужоў яе суседак лепшымі за свайго, хоць ён ніколі не сказаў ёй грубага слова, стараўся пазбягачы зывягі і спрэчак. Ён болей маўчай. Але, мусіць, тое яго маўчаныне было самым абразылівым і нестрываным у адносінах да яе, і, неяк перрабіўшыся зіму ў таёжным гарнізоне, яна вясной зъехала да родзічаў у Барнаул. Два гады ён быў ні халасты, ні жанаты, жыў у камандзірскай гасцініцы з халасцякамі, пасылаў ёй па пошце пяцьсот рублёў у месец, але пісьмаў не пісаў. И яна яму не пісала таксама, аж пакуль ён не атрымаў тое, дзе яна прасіла высласць развод. Згоду на разводён паслаў у той самы дзень ірашыў, што ніколі больш у жыцьці не наблізіцца да ніводнай жанчыны.

А гэта вось Серафіма, якуюён ні разу ня бачыў і ўжо не пабачыць ніколі, чужая і незнамая, даглядае яго і корміць, ратуе ад пагібелі – па сваёй добраі волі, без усякага разылку і нават бяз жаднай надзеі. Учора, як прынесла бульбачку і ён пачаў няўмела есьці, так сардечна забедавала, здаецца, ажно заплакала. Што за жанчына яна і якога хоць бы ўзросту? Голос мяккі, дужа далікатны і мілагучны жаночы голас, але якая яна з твару, абытym Хлебнікаўня мог нават здагадвацца. Хоць бы спытаць, колькі ёй год? Канешне, жанчыны яму цяпер без патрэбы, што яму і Серафіма? Але ўсё ж такі... Ён чакаў пачуць яе голас – ведаў, тады пачынаеца дзень, яна прыносіць харч, падтрымлівае ўм жыцьцё і тоненікай нітачкай звязывае яго са съветам і безъліччу падзеяй, з якіх выпаў ён. Усе гэтыя дні ён дужа пакутваў бяз курыва, немец прынёс дзясятак слабых, бытрава, цыга-

рэт, якія ён скурыў за некалькі гадзінаў і прагнуў курыць яшчэ. Можа, і тут Серафіма яму паможа? Ня можа быць, каб у вясковых мужыкоў не знайшлося якога са масаду? Хіба што ў зруйнаванай вёсцы ня знайдзеца і мужыкоў...

Праклятая вайна, як усё няўлад абярнулася на ёй! Нават для яго, кадравага вайскоўца, для яго вайна – прафесія, і ён за гады сваёй службы ўпартага і старана спасцігаў яе таямніцы, складаную тэхналогію барацьбы з ворагам. И можа на вайне ён упершыню задаў сабе сакраментальнае пытаныне: ці падрыхтавалі яго хоцьбы ў галоўным да таго, што гэтак спатрэблілася на фронце? Усю сваю службу, колькі памятаў Хлебнікаў, пяхоту вучылі абароне і найбольш – наступленню, зімой і ўлетку малымі падраздзяленіямі і буйнымі злучэннямі, на тактычных і штабных вучэннях адпрацоўваліся дзясяткі варыянтаў гэтых складаных тэм. Ніхто з вайскоўцаў ня мог нават падумаць пра такія проблемы адступлення – такога віду баявой дзейнасці не прадугледжвалі статуты Чырвонай арміі, якая не зьбіралася адступаць ніколі і планавала разьбіць ворага малой крывёй і магутнымі ударами. Найбольшверагодным ворагам меркавалася імперыялістычная Японія, там ля яе, на Далёкім Усходзе, адбываліся частыя стыкі і правакацыі, на граніцах з ёю, у Маньчжурыі і Манголіі, стаялі самыя баяздольныя далёкаўсходнія дывізіі Чырвонай арміі, камандзіры ўсіх рангаў і ступеней настомна вывучалі арганізацію і тактыку японскай імператарскай арміі. Немцы перад вайною былі сябрамі, іхнія камандзіры перад вайною вучыліся ў нашых акадэміях, дыпламаты і вайскоўцы рэгулярна прысутнічалі на нашых вялікіх манеўрах БВА і КВА. На заходзе быў пакт, мір і поўны ажур.

А на справе атрымалася ўсё наадварот. Японцы мірна стаяць, дзе стаялі, немцы ж падпрыкryццём пакту ўзварваліся ў краіну і адчяпалі ўвесь яе заход. И няма ім супынку, пруць на Москву. И хто вінаваты ў гэтым?

Іхні полк і дывізія адступалі ад Баранавічаў, двойчы выходзілі з акружэння, перажылі танкавы разгром на

Беразіне, страцілі большую палову асабістага складу. Несыціханым болем ныла душа па забітых сябрах, пакутвала ад бясконцых нядуч і паражэнняй, а розум ноччу, у ціхія хвіліны спакою ўсё перабіраў, варашыў тысячы розных прычынаў і фактаў, каб зразумець, у чым справа, хто вінаваты?

Неякіны начавалі нахутары пад Менскам. Была цёмная ноч, зьбіралася на дожд, дружна насядалі камары, і, каб уратавацца ад іх, Хлебнікаў пайшоў спаць на хутар у хату. Там ужо былі палкавы начарт Бурш, начхім Емяльяненка, нехта з байцоў. Не запальваочы сывітла, яны палеглі на лаўках, але ня спалі, гаманілі пра тое і гэта, а найбольш – пра нашы нядучы. І тады Бурш сказаў, што ў такой сітуацыі, калі праціўнік навязвае нам сваю тактыку, трэба гэтую тактыку пераняць у яго, гэта значыць нешта пазычыць у немцаў. Тое Бурш у найбольшай меры адносіў да дзеяння танкавых злучэнняў, а таксама нямецкай пяхоты, іхніх аўгаматчыкаў, якія дзейнічалі зусім інакш, чым гэта вызначалася ў нашых статутах. Ня ў прыклад нашым баявым парадкам, немцы наступалі ў адзін ланцуг, камандвіры ў іх былі ззаду, адкуль кіравалі боем, ніхто ў іх нябег перад ланцугом з пісталетам у руках і зкрыкам “Ура!”. Ніхто тады Буршу не запярэчыў. Хлебнікаў таму, што ўжо засынаў ды і адчуваў пэўна: начарт кожа праўду, што можна было сказаць насуперак? Праўда, наступаць ім яшчэ не даводзілася, яны ўсю дарогу адступалі, але контратак было ўжо нямаля, і кожны раз камандвіры і камісары павінны былі весыці байцоў за сабой у штыхавую, падахвочаючы іх крыкамі “Ура!” і “За Сталіна, за Радзіму!”. Ня дзіва, што сярэдніх камандвіраў у іх не хапала, у батальёнах амаль усіх павыбівала, ротамі камандавалі старшыны і сяржанты, а батальёнамі часцяком нядаунія ўзводныя, лейтэнанты. Жахліва не хапала боепрыпасаў і сродкаў сувязі, якія таксама былі далёка ня лепшыя. Хлебнікаў, калі выпадала, стараўся разжыцца трафейнымі – выдатнымі тэлефоннымі апаратамі ў эстанціальных футаралах, а таксама нямецкім чырвоным кабелем, які быўкуды леп-

шым за наш эзекерытавы. Мабыць, праўду тады казаў Бурш, але на другі дзень, як яны былі ўжо на маршы, па калоне пакацілася чутка, што Бурша арыштавалі асобадзельцы за пранямецкую агітацыю. На прывале пад вечар да закрытай машины асобага аддзелу паклікалі і Хлебнікава, і ён там пісаў тлумачэнье, пра што ў той вечар гаварыў на хутары Бурш і чаму ён, капітан Хлебнікаў, ня даў яму водпаведзь. Хлебнікаў пісаў, ляйуся ў душы і праклінаў ўсё на съвеце – ці ён сам думаў інакш, чым начальнік артылерый? Але во насу перак свайму жаданню мусіў капаць на сумленнага і разумнага камандзіра, якому тая размова, мяркуючы па ўсім, будзе каштаваць жыцця.

А калі во цяпер напішуць на яго самога? Хоць бы за гэты хаўрус з нямецкім яфрэйтарам? Мусіць, таксама не паздаровіца, не зважаючы, што паранены.

«Ну і чорт з ім!» – ляйуся ў думках Хлебнікаў. Ужо, мабыць, цяпер яму ня страшна нічога. Цяпер ён не камандзір і нават не паранены. Цяпер ён – съляпец, калека, жабрак. А жабраку-калецку можна ўсё. Усё, што дапускае яго сумленнєне. Пляваць яму на іншых і іхнія відущчыя клопаты. Яны – ня ён. Бо яны відущчыя.

Яму б толькі вось закурыць...

Але ў бліндажы спалі, а Серафіма яшчэ не прыходзіла, значыць, яшчэ была нач, дзень яшчэ не наступіў. Але, мабыць, наступіць. Што толькі ён прынясе ім у гэты бліндаж?

Ад доўгага ляжанья на мулкіх земляных камяках даўно ўжо нылі ягонія сцёгны, ён круціўся на шынялі, спрабуючы легчы і так, і гэтак, але ўсё было мулка і нязручна. Сон прыходзіў урыўкамі, як да птушкі на дрэве, Хлебнікаў то крыжу драмаў, то зноў вяртаўся да бязрадаснай свае рэчаіннасці. Усё ж тут, у бліндажы, ён адчуваў сябе старшим над двумя іншымі, хоць яго ніхто і не назначаў ім, але па даўняй вайсковой завядзенцы ён рашаў за ўсіх і зьдзівіўся б, калі б хто-небудзь яго не паслухаўся. Шкада, што абодва яго паднічаленія былі з яўным бракам: адзін – немец, які ўсё ж кепска разумеў па-руску, а другі

хворы – каго пашлеш, калі што будзе патрэбна? Сам таксама не хадок. Заставалася адна Серафіма.

Зноў Серафіма. Як не мяркуй, увесь сьвет для іх, мабыць, сыходзіўся нагэтай вясковай цётцы.

9. [Серафімка.]

Як Серафімка са стоеным страхам прыбегла ў вёску, паліцаяў ужо нідзе не было – мусіць, куды змыліся ці, можа, шукалі яе дзе ў іншым месцы. Але цяпер яна іх не баялася: Дземідовіча яна збольшага ўладкавала, а што ён прыходзіў да яе, дык што ж: зайшоў і пайшоў. Адкуль яна ведае, куды? У яго свае справы, а ў яе свае.

Клопату, канешне, у яе прыбавілася – як ніколі раней. Дагэтуль яна прызывицаўся жыць з малымі патрэбамі, нават зусім без патрэбаў – быў кавалак хлеба і бульбіна – і добра. А не было – таксама ня плаکала, неяк абыходзілася, не памерла, вось дажыла да сарака гадоў і, дзякаўцаць богу, яшчэ здаровая. А што адна – клопат не-вялікі. Гэта ня тое, што ў іншых – сем’і, дзеці, кожны дзень трэба нагатаваць ім ежы, накарміць, апрануць. У яе нічога не было ў гаспадарцы, толькі дваццаць сотак агароду, две яна вясной падрыдлёнку старалася пасадзіць бульбу, ну яшчэ троху гуркоў, цыбулі, буракоў – тым і жыла. У калгас хадзіла кожнага дня, куды пасылаў брыгадзір: улетку на палявую работу – праполка, уборка, увосень – абмалот і ўсю зіму – лён. Летась выгнала аж пяцьсот дваццаць працацдзён, ні адна баба ў Любашах столькі не выганяла. Праўда, карысьці з таго мела няшмат: увосень пры разъмеркаванні далі збожжа і гароху – прынесла ўсё на сабе ўгорбе. І возаня трэба было прасіць. Але ёй хапала. Тыя гады трymала карову, ды карову добра трymаць улетку, а чым яе пракарміць зімой? Усё ж карова – не чалавек, ёй ня скажаш, што сена няма, бо з калгасу не далі, а накасіць Серафімка ўжо не магла: ня тыя былі яе рукі. Прадала кароўку, як наймала мужчын падправіць хату – трэба было мяняць падрубку, стала дужа халодна маразамі, і яна разывігалася са сваёй Цьвя顿іяй. Было тры курачки, добра несьліся, ды, халера на

яе, летась унадзілася лісіца – ведама ж, сядзіба на водшыбе, блізка кустоўе, за тры дні і перадушыла ўсіх яе трох рабеных. Засталася Серафімка зусім адна. Добра што трохі ўцалела хата, іншым пашэньціла меней – ні майна, ні харчу, ні жытла. Куды цяпер дзявацца з рабятамі?

Не, мусіць, яна ўсё ж вязучая, думала Серафімка, не-здарма да яе ідуць людзі; цяпер вось звалілася столькі клопату – трэба было памагаць. Бо калі не паможа яна, дык прападуць жа. І той съялпы камандзір, і гэты Дземідовіч. Ды яшчэ немец – нейкі незразумелы салдат, але камандзір кажа: харошы. Можа яно і праўда, харошы, толькі во дзе набрацца ім харчу? Сама яна – сялянская жанчына, яна пераб’еца і бульбачкай з агароду, а ім жа, мусіць, трэба яшчэ і да бульбы. Найперш трэба хлеба. А ў яе, як на туую бяду, – ні хлеба, ні збожжа, ні муки. Трохі ячменю і ўсё... А калі была б і мука, дык як з яе съячы хлеб, калі нельга напаліць у печы?

Дзверы ў сенцы зноў былі не зачыненыя, як і дзвіверы ў хату – значыць, тут пабылі тыя, і Серафімка спалохалася, што, можа, пабралі і астатнія з яе харчовых прыпасаў. Ажне, здаецца, нічога не ўзялі; усе яе транты на месцы і нават кожух – на палку, трэба будзе яго аднесці ў бліндаж. Бо там хоць і ня холадна і зацішна, але хвораму Дzemідовічу ён будзе ня лішні, – падумала Серафімка.

Міскай яна зачэрпнула з корабу ячменю, падумала, трохі адсыпала назад. Усё ж ячмень трэба было ашчаджанаць, скончыцца – што тады есьці? Чым тады карміць яе небаракаў? То е, што ўзяла, у хварушку разаслала на цёплым зночы пяколку за грубкай – хай крыху падсохне, будзе лепей таўчыся. Яна ім наварыць крупніку з бульбай – шкада, не было чым забяліць ці заскварыць – хоць плач. Ну і хлеб? Дзе ўзяць збожжа на хлеб, яна думала ўвесь час па дарозе з поля і дома, але нічога прыдумаць не магла. Таксама як і пра туую табаку, што прасіў камандзір. Дзе яна знайдзе цяпер табакі?

Хіба паглядзець у гародах? Найпершу старога Кіры-

лы. Ужо такі быў курэц, гадзіны ня мог пражыць без цыгаркі, прадыміў усю хату, аж у сянях съмірдзела табакай, мабыць, ён сеяў. Праўда, сам Кірыла памёр перад вайнай, але, калі сеяў, дык, мабыць, што-нішто вырасла. Хата дык згарэла, адсюль відаць была куча вуголья на Кірылавай сядзібе з садком, а гарод, можа, зъбярогся.

Яна выбегла з хаты і, баючыся паказвацца на пустой гразжай вуліцы, каб не наткнуцца на каго благога, павярнула на зады, абышла дзіве вялікія варонкі ля сажалкі і выбралася на Кірылаўагарод. Агарод быў вялікі і спраўны, абгароджаны ладнымі плотамі, бульба напалову выбрана, ля хаты зелянела некалькі лёх бурачніку ды цыбулі з аблеглым парудзельм пер’ем, стары, бадай ужо восеніскі, агурэчнік. Але тыгунютутнебыло нідзе, можа, яго ўжо ўбраў? Баючыся, як баяцца хіба нябожчыкаў, Серафімка ўышла на падворак, узіраючыся ў атухлае і, мабысь, ужо астыглае пажарышча з чорнаю печчу пасярэдзіне. Аднекуль з крапівы вылез згладнелы кот, пачаў жаласна мяўкаць, утаропіўшыся ў яе рудымі галоднымі вачыма. “Што я табе дам?” – развязала рукамі Серафімка. У куце спаленай Кірылавай істопкі пад нейкім абгарэльм друзам, канцамі страпілаў і дошак выглядваў ражокуцалелага лара, – ён таксама ўцалеў збоку, але, можа, увесь не згарэў. Згледзеўшы яго, Серафімка асьцярожна, каб часам не абпячы босья ногі, ступіла на край пажарышча, яе ногі трохі ўвяязлі ў мяккім, халоднымі падпеле, ступіла другі раз. Па нейкай падцы дабралася да кутка былю істопкі, адварнула ўбок абгарэлую дошку, прываленую з канца пыльным друзам. Не, у першым сусеку было пуста. Тады яна пачала вызываць ад друзу другі сусек гэтага лару і, як адчыніла вечка, ажскаланулася ад радасці: у сусеку нешта было, мабысь, збожжа, зьверху трохі нават абууглілася, але, мусіць, там можна было штосьці наскрэсці. Серафімка таропка выбралася з пажарышча на травяністы падворак, тым жа шляхам хуценька пабегла дамоў за якой пасудзінай. У сваёй радасці думала: можа, яе не асудзяць дужа – Кірылава нявестка з малымі, мабыць, сыйшла да радні, можа, там

як пракормяцца, а яна падбярэ тое, што ўцалела ад вайны, ёй жа гэта так трэба. За сваё жыццё яна не ўзяла ні каліва чужога, дужа баялася нават дакрануцца, калі дзе валялася што згубленае ці пакінутае без гаспадара. А тут... А тут хай ёй бог даруе – тыя недагаркі, можа, як дадуць ёй пракарміць небараакаў у траншэі.

Выпэцкаўшыся ўся ў попеле, яна ўсё ж трохі нагрэбла зерні – амаль напалам з абгарэльм, але ўсё ж то было жытцо, і ў ім – наша жыццё, як некалі гаварыла яе нябожчыца маці. Цяпер яна ўжо як-небудзь агорае пару боханаў хлеба, ня можа быць, каб, маючи збожжа, не зрабіла хлеба. Канешне, найперштраба змалоць, а перад тым падсушыць. Але сушиць, можа, і на трэба, падсохла на пажары, а змалоць яна паспрабуе на суседавых журнах, мусіць, тыя стаялі спраўныя. Толькі малоць, мусіць, трэба па начы, як съязмнее. Удзень тут наўрад ці пашэнніціць. Калі шляюцца тыя Піліпёнкі, паліцыя, тады дзе ўжо там ёй малоць.

І яшчэ трэба ўсё ж такі наладзіць печ.

Яна схавала пад ламачкам у сенцах тарбіну з яе наўткам, а сама ўскараскалася на гарышча з пабуранай страшнай страхой паглядзець, што там зрабілася з комінам. Страх было бачыць тое руйнаванье! Кроквы, мусіць, падаючы адной стараной, абярнулі яе пахілы комін, палаўіна якога цяпер ляжала пад саломай на столі, чарнеючы адтулінай разламанага дымаходу, верх жа яго быў выбухам зрынуты долу і раскіданы па гародзе. Ня дзіва, што дым з печы зусім ня йшоў угору, ісьці яму не было куды; дзіўна яшчэ, што неяк цягнула з грубкі. Але палячы ў грубцы, можна было спаліць ўсё да тла, дзе тады жыць Серафімцы? Хоць самой перасяляйся ў бліндаж да мужчын. Мусіць, нічога ўжо тут яна зрабіць не магла, хіба апроч як заплакаць, і яна зълезла далоў, нявесела пераканаўшыся, што паліць у хаце было немагчыма.

Але тады дзе ж паліць?

Рэшту таго дня яна капала бульбу на гародзё, ссыпала яе ў сенцах, неадчэпна думала, што рабіць? І ўсё па-

зірала на вялікую, цалоткую печ за гародам – знаёмы суседчын чалесынік дужа вабіў яе. Мусіць, там было ўсё спраўна – не ўбераглася хата, затое выжыла печ, у якой не было гаспадыні. Надвячоркам Серафіма ўжо не ўтрымалася і пайшла на чужы абгарэлы падворак. Хоць было дужа няёмка цішком шарыщ па чужой сядзібе, але яна трохі прыбрала гарэлы друзадбылога парогу, разгарнула рыдлёўкай вугольле, паклала пару абгарэльых дошак, каб ямчай было далезыці да печы. Дроў тут хапала, найбольш галавешак, кавалкаў бярвеньня і дошак – мусіць са столі. Увесь час яна надтага апасалася, каб яе ня згледзеў хто кепскі, ўсё ж сядзіба была не яе – чужая. А найбольш яе дапякаў клопат, як уберагчыся ад паліцаю, каб тыя не дазналіся пра яе мужчын у траншэі. Пакуль што, аднак, спаленая вёска чулася бязълюднай, хаты да пажару стаялі ня блізка адной, і цяпер тут, з гэтага канца, на сядзібах ня бачна было нікога. Толькі ўдзень Серафімка бачыла, як на другім канцы зводдаль, ля брукаванкі, нехта, як і яна, калупаўся на Янкавым пагарэлішчы – мабыць, старая бабка ці яе нявестка. Мусіць, цяпер туту кожнага быў свой клопат і свае сльёзы. Можа, гэта і лепей, думала Серафімка. Галоўнае, каб зноў не пайшоў дождик, бо калі палье, дык ля печы напэуна не пастаіш. А можа, і будзе спакайней тады, хай ідзе дождик, – пэўна, у дождик ніхто злы не набрыдзе на яеработу.

Ёй бы вось толькі змалоць.

Ужо зьмяркалася, калі яна ўзялася рыхтаваць суседскія жорны – прынесеным з дому венікам добра вымела жолаб, абмяяла ад попелу камяні. Млён і яго мацунак уверсе згарэлі, але млён не галоўнае, мабыць. Куды важней быў камяні. Знаёмыя камяні, дужа сточаныя за дзесяцігодзі працы. Верхні дык быў разьбіты і складзены з трох кавалкаў, сціснутых у адно жалезнымі абручамі, – ня дужа роўны і круглы камень, але малоў быццам нішто. Ня маючы сваіх жорнаў, колькі перамалола на іх Серафімка – і тады, як жыла з бацькамі-аднаасобнікамі, і пасыля, у калгасе. Найбольш, праўда, як з бацькамі; калгась-

ніцай жа малоць выпадала ня шмат – з восені ды зімой. Пад вясну ўжо мліва канчалася, – елі бульбу, у каго тая яшчэ вялася. Пасыля да пачатку лета канчалася і бульба. Во тады пачынаўся вялікі пост...

Як зусім съцямнелася і над астылымі папялішчамі ўсталявалася ветраная ноч, Серадімка наважылася. Страхавіта, бы зладзейка, падабрала ў цемры да чужога падворку, узлезла на гарэлішча да жорнаў. Дужа съмярдзела чымсьці гаркотным і ёлкім, бы ад сажы з коміну, але тое яе не палохала. Найблей ёй было страшна ад цішыні ночы, і яна не адважвалася першы раз пакруціць жорны, – здавалася, іхні грукат будзе чуваць аж на тым канцы вёскі. Але пакруціла, тоячы страх, пачала малоць і азірацца. Навакол было пуста і ціха, толькі шумелі дрэвы ў садку і чарнелася асадзістая печ побач. І тады ёй прыпомніўся колішні год, як амаль гэтаксама, на тых самых жорнах яна малола і баялася, баялася і малола. Але тады была не адна, у двары пільнаваў Пятрусь. Пасыля, як змалола, малоў ён на сваю патрэбу, а ля весянічак на падворку стаяла яна. Малолі тайком, проці законна, баючыся, бо яшчэ тыдзень таму сельсавецкія начальнікі абышлі вёску і пабілі ўсе жорны, дзе яны былі. Зынімалі з ніжняга верхні камень, выносілі на двор і білі аб вуглавы камень падмурку, – жорны разваливаліся на кавалкі. Трэба было здаць збожжа дзяржаве, а сяляне не разумелі таго, хавалі, дзе хто ўмей – закопвалі ў ямах на гародзе, у гумні ці нават у лесе. Сыпярша начальнства шукала жалезнім прутом – тыцала ў розныя месцы па хляўках і падворках, але ўсё знайсыці не магло, прыбаўка ад таго нарыхтовак была міэрная. Тады прыдумалі ўзяцца за спрабу з другога канца – пабіць вясковыя жорны. Меркавалі так: нямолатае збожжа есьці ня будуць, значыць, згадуць дзяржаве. Але гэтыя сусед Пятрусь мала таго, што быў чалавек майстравіты, дык і меў хітрую галаву на плячах. Ён змайстраваў добры жалезні абруч, які съцяў тыя разьбітыя кавалкі жорнаў, і ўладкаваў іх на ранейшае месца. Можна было малоць, і яны но ччу, калі вы-

падала горшае надвор'е, малолі па чарзе – Пятрусь, а пасъля Серафімка. Ці наадварот. Пад ранак гаспадар разьнімаў абруч і кідаў тых тры кавалкі на ранейшае месца ў крапіву: сельсавецкія актывісты рабілі рэгулярны абход вёскі і правяралі, ці ляжаць бітыя жорны там, куды яны кінулі іх. Ды Пятрусь абхітрыў усіх, і яны былі з хлебам. Галавасты мужык быў, гэты Пятрусь, аж покуль аднойчы за ім не прыехалі ноччу... Дагэтуль у яе засталося ў душы даволі непрыемнае адчуваньне ад тых начных страхаў, як яны туляліся тады, як злодзеі, хоць усё тое – і збожжа, і ячмень – было сваё, ня ўкрадзенае, а сумленнау працай вырашчанае на сваіх жа надзелах. Але яны рабілі насуперак уладзе, якая, мусіць жа, мела на тое права, калі пастанавіла панішчыць іх жорны. Мабыць, так было трэба – для ўлады ці для дзяржавы. Толькі яна з Петрусём чагосці не разумелі, калі парушалі ту ю пастанову. А галоўнае – хацелі есьці, Серафімцы дык што, яна была адна, а ў суседа раслі троє ненажэрных хлопцаў-падлеткаў, якіх трэба было карміць кожнага ранку.

Малоць унаучы бяз млёну было ня надга ўпраўна, яна навярэдзіла рукі шурпатаю палкай, якую прыладзіла ў правушыну каменя – аж гарэлі далоні. Але за пару гадзінай ці болей усё ж змалола начовачкі збожжа, і ніхто ёй не перашкодзіў. Ноч ляжала глухая і цёмная, шумеў венер у аблапленым голылі садкоў, і да гэтага пошуму глухім грукатам дамешваўся гук яе жорнаў. Навобмацак у цемры яна старанна выграбла ня дужа мяккую цеплаватую яшчэ муку і цераз гарод пабегла дамоў рачынць хлеб.

Цяпер яна не баялася: яе мужчыны будуць ужо не галодныя. Найперш яна зварыць зацірку.

10. [Хлебні каў].

Раніцай, як толькі разьвіднела, непадалёку траншэі пачулася ціхае шархаценъне, якое ненадоўга прышіхла, і Дземідовіч устрывожана расплюшчыў вочы, думаючы, хто: Серафіма ці, можа, паліцаі? Аж не, прыйшла Сера-

фімка. Неяк жавава, бы нават весела, павіталася, улазячы ў бліндаж. Перад сабой яна несла, відаць было, загорнуты ў анучу чыгун, мабыць, з ежай, паставіла на зямлю каля ўваходу. І сама засталася стаяць на каленях.

– Во, заціркі вам зварыла. Учора муکі намалола, дык гэта... заціркі. Праўда, хлеба яшчэ няма, але ўчыніла хлеб, заўтра съпякү.

У куце адразу падхапіўся капітан, сеў, загаманіў бадзёра, знайкою стоецай радасцю:

– Молодец! Ну и молодец, Серафімка! Затирка, это что: каша?

– Не-а, зацірка гэта ну... зацірка. Зараз паспытаеце.

– Ну что ж, ну что ж... Поедим. А то, признаться... Проголодались.

Дземідовіч таксама паспрабаваў устаць, каб хоць сесыці ці што, – чуўся ён па-ранейшаму кепска, мо нават горш, чым учора. Ноччу ў яго быў жар, біла дрыжака, а пад ранак цела ablілося съцюдзённым потам, і ён, трудна дыхаючы, пластом ляжаку на плашчы. Побач рухава і моўчкі ўскочыў немец, сеў, праціраючы заспаныя вочы. У бліндаж з траншэі з-за сыпіны Серафімкі цадзілася скучое съвятыло хмарнага ранку.

– Але ж во, лыжка адна! – пабедавала Серафімка. – Можа, у вас ёсьціка?

– Чертка с два, – сказаў капітан. – Чего нет, того нет.

Дземідовіч, лежачы, таксама пакруціў галавой. Тады немец, мабыць, зразумеўшы іх клюпат, спрыгна шаснью у бакавы кішэнь свайго кіцеля і выцяг адтуль белую лыжку, шарнір на змацаваную з такім жа белым відэльцам.

– Бітэ.

Ён працяг яе Дzemідовічу, але той адмоўна крутнуў галавой – хай есьць сам. Немец не настойваў – прысунуўся бліжэй да чыгуна, але не зачэрпваў загусыцелую зьверху зацірку – чакаў. Серафімка заклапацілася каля капітана.

– Дык як жа гэта?.. Ці вы возьмече самі?

– А ну, а ну! – сказаў капітан, адной рукой узяўшы

ўкладзеную ў яе Серафімкай драўлянную лыжку, а другой сълепа мацаючы берагі чыгуна, што стаяўкаля ног. Ямчэй уладаваўшыся поруч, ён нязграбна ўлез лыжкай у чыгун і выліў зацірку з лыжкі на бот.

— Ай-яй! — сказала Серафімка.

Немец таксама нешта прамовіў, і Серафімка далікатна ўзяла з рукі небаракі сваю лыжку, зачэрпнула з чыгуна і асыцярожна днесла яе да разяўленага з-пад бінтоў капитанавага роту.

— Вітак! Ай-яй! Нібы малога...

— А ничего, пойдёт! Давай еще, — запатрабаваў капитан.

Серафімка дала і яшчэ, — пачала дужа асыцярожна, каб ня капнуць на гразкія капитанавы боты, карміць яго з свае драўлянай лыжкі. Спаважна, бы нават саромеючыся, з другога боку ў чыгун прасунуў кароценъкую лыжку Хольц.

— Ага, бярыце, бярыце! — гасцінна падахвоціла яго Серафімка, і немец пачаў чэрпаць жававей.

Дземідовіч праглынуў сълінкі і заплюшчыўочы, каб нават ня бачыць таго съняданку. Добра было капитану, які ўжо нічога ня бачыў з таго, што рабілася побач. Ня бачыў, канешне, але ж, мабыць, чуў і ня мог не разумець, што робіцца. Да і гэтая Серафімка!.. Як ні ў чым не бывала, ядуць разам з немцам і не падумаюць нават, што ён — фашыст, вораг, якія тысячамі забіваюць нашых людзей, бураць гарады і вёскі — пруць на Москву. Не, ужо Дzemідовіч на яго вудачку ня клоне — ні за харчы, ні за лекі. Учора той зноў даў яму стрэптацыд і нават вады ў квартце, але Дzemідовіч ня дурань: ён толькі зрабіў выгляд, што праглынуў таблетку, а сам крадком сунуў яе ў кішэнню. Ужо тыя таблеткі яму не пашкодзяць. Можа, і не памогуць таксама, але тут ужо ён будзе пэўны. Ня трэба яму такая фашысцкая дапамога.

— Ну я ужэ стал наедацца, — задаволена сказаў Хлебнікаў, каўтаючы чарговую лыжку. — Чуб точ осталось.

— А хопіць, хопіць і тым, — сказала Серафімка. — Тут шмат, на ўсіх наварыла. Вы еще, еще, — заківала яна

яфрэйтару, які трохі затрымаў сваю лыжку, зважліва пазіраючы то на яе, то на капитана.

— Это кто — райкомовец? — насыцярожыўся Хлебнікаў, адчуўшы суседа ля чыгуна.

— Не, райкомавец ляжыць. Ідзіце во ўшце, — сказала Серафімка, зірнуўшы на Дzemідовіча ў куце.

— А, значит, ефрейтор! — здагадаўся капитан. — Ну как русская затирка?

— О, гут! — прамармытаў Хольц.

— Гэта. Калі б яшчэ заскварыць... Ці забяліць. А то што ж — посьніца! — забедавала Серафімка.

— Ничего! И так сойдёт!

Хлебнікаў задаволена адхінуўся да земляной съяны бліндажу, сапраўды пад'еўши, ці, можа, робячы выгляд, што съты. Ля чыгуна працягваў няўмела сёрбаць яфрэйтар. Дzemідовіч жа нерухома ляжаў на съпіне, трохі прыкрыўшыся плашчом, і Серафімка сказала:

— Даўк чаго ж вы не ясьцё? Лыжка жёсьць.

— Я пасыля, — буркнуў Дzemідовіч.

— Як ваша прастуда? Ці лепей крыху?

— Мабыць, ня лепей.

— Ой забылася... Кажух жа вам трэба прынесці.

— Было б добра — кажух.

— А табачку не того? Не расстаралися? — ціхім голасам зважліва папытала Хлебнікаў.

— Ой, дык няма ж! Хадзіла па гародах — няма нідзе і самасейкі! — спахапілася Серафімка.

— Да-а? Ну что ж, потерпим. Правда, ефрейтор?

— Я, я, — з гатоўнасцю азваяўся Хольц.

Але той, мабыць, таксама насёрбаўся заціркі і неўзабаве ўзяўся абціраць кавалкам бінту сваю белую лыжку. Тады да чыгуна зьнямогла прысунуўся Дzemідовіч. Зацірка для яго была не навіна, ён добра ўведаў яе смак у сваім галаднаватым жыцці. Але, мусіць, хвароба панішчыла ў ім і адчуванье голаду, і цяпер больш трох лыжак ён зьесьці ня мог. Ужо колькі дзён ня лезла ў горла ніякая ежа, не пайшла цяпер і зацірка.

— Усё. Больш не магу...

— Ой, дык як жа вы без яды? — гаротна зморшчыла тварык Серафімка.

— Хай вунь той... даядае, — кіўнуў Дземідовіч на немца, і Серафімка спытала:

— Можа і праўда — даясьцё?

Яфрэйтар, на дзіва, зразумеў і зноў з гатоўнасцю дастаў сваю лыжку. За некалькі хвілінаў ён зусім апражніў чыгун — рэшту старанна выскраб па берагах — мусіць, ня трэба было і адмываць.

— Ну і добра! — задаволена сказала Серафімка. — Пайду кажух вам прынясус. Ці, можа, увечары?.. Халера на іх, каб на паліцыянтаў не налезыці.

— Ни в коем случае! Слыши, Серафіма? — насыцяржыўся капітан.

— Дык я ж панімаю. Што ж я, малая...

— Вот-вот! А иначе всем крышка. И тебе не поздоровится!

— Я ж акуратна. Аглядаюся ўсё. Каб нідзе нікога.

— Правільно! Спасибо тебе, милая женщінка, — пранікнёна вымавіў капітан, і ѿ Серафімкі прыкметна заружавеліся щокі. Мусіць, хвалілі яе нячаста ў жыцці, тым болей незнамяя мужчыны, і цяпер тая капітанава пахвала сапраўды кранула жанчыну.

Серафімка загарнула ў анучу пусты чыгун і, прыгнуўшыся, палезла да выхаду. За ёй, трохі счакаўшы, выбраўся яфрэйтар. Хлебніка ў, штосьці засяроджана думаючы, сядзеў пад сцяной. У бліндажы ўвогуле было ня холадна, толькі часам з траншэі павявалася ветрам, а так было зацішна і трохі трималае за ноч людское цяплю. Застаўшыся ўдвох, Дземідовіч павярнуў галаву да капітана.

— Ён — куды?

— Кто?

— Немец. Выйшаў — куды?

— А хоть бы куда! Нам какое дело? — ня надта зважліва адказаў капітан.

— Вы не баццяся? — счакаўшы, запытаўся Дземідовіч.

— А чого мне бояцца? Чего уж мне-то бояцца? — з горыччы загаманіў капітан.

— А што выйдзе і гранату сюды. Ці з пісталету?..

— Зачем?

— Зачым? Ну, ведаце... Немец усё ж такі.

Черт с ним, что немец! — выляяўся капітан. — Какой ему смысл — гранату! Он бы мог меня — из пистолета. В первую же ночь. Но ведь не застрелил. Наверно, нет интереса. Сам в западне. И он, и я, и ты тоже. Разве не понятно?

Дземідовіч змоўчаў — ён не хацеў прадаўжаць такую размову, бо, мабыць, капітан адмаўляўся зразумець простыя рэчы. Цяпер, аднак, ня час быў тлумачыці гэтamu ўпартаму чалавеку — іхнюю размову мог пачуць немец. Калі ўжо не пачуў з траншэі?

Калі яфрэйтар неўзабаве вярнуўся, яны моўчкі сядзелі на ранейшых месцах, бы і не размаўлялі, і немец бадзёра сказаў да капітана, жартуюна паціраючы далікатныя пальцы:

— Ну, будем немножко... лечить? Посмотреть ваш глаза. Болно?

— Ничего, сносно. Может, обойдется... Слушай, ефрейтор, ты бы лучше табачку раздобыл... Ну, пук-пук, понимаешь? Сигаретку.

— Цигареттен? Нікс цигареттен, — развёў рукамі яфрэйтар.

— А ты поищи. Может, где убитый, понимаешь? А?

Яфрэйтар нахмурыў белы люб падпілоткай, падумаў і ляслів сябе па сцёгнах.

— Карапаш! Хольц идет посмотреть!

— Сходи, да. Авось где-нибудь попадёться. А то, понимаешь, уши пухнут, так курить хочется.

Згрэбшы з долу сваю плашч-палатку, яфрэйтар вылез у траншэю. З бліндажу было бачна, як ён там съярпаша агледзеўся — у адзін бок, затым у другі — і хутка зьнік недзе. У бліндажы зрабілася ціха, і было чуваць, як дзесь ля ўваходу шаргацеў быльнягом вецер.

— Вы думаце, ён не разумее па-руску? — ціха сказаў Дземідовіч.

— Кто? Немец? Вполне возможно, кое-что понимает.

— Дык як жа так? — чагосыці ня мог съцяміць Дземідовіч. Яго болей абуразлі зусім безуважныя адносіны гэтага капітана да ворага, і Дземідовіча цігнула распачаць сур'ёзную размову.

— А что — как же? Он, может, мне курева принесет. Ты же не принесешь, правда? — лёгка гаварыў капітан.

— Ён можа паліцыю прывесьці. Або сваіх...

— Ну и черт с ним! Если такой... Или за свою жизнь очень переживаешь? — нешта зразумеўшы, запытаў капітан.

— А вы не перажываеце?

— Я не переживаю. Я уже всё пережил, к твоему сведению.

— Але гэта — не прычына для страты пільнасці.

— Чего-чего?

— Пільнасці. Ну — бдительности.

Тыя Дземідовічавы слова відавочна і як мае быць укалолі капітана, ён рыўком падняўся і сеў пад съцянай.

— О чём вспомнил! Где же вы, такие бдительные, раньше были? Как в Кремле с Риббентропом целовались?

Капітан гэтак нечакана пераходзіў на рывковыя [слова], што Дзэмідовіч унутрана паморшчыўся, ён такіх размоваў не любіў, ад іх заўжды веяла небясыпекай. Першым адказаць, ён трохі падумаў, але адказаў, мабыць, так, як і належала адказаць у такіх выпадках:

— Калі цаляваліся, дык, мабыць, такая палітыка была. У інтэрэсах дзяржавы.

— Это какой державы? Не нашей ли?

— Ну канешне, нашай.

— Ах нашей! Во теперь эти интересы боком и вылезают. Через тех умников.

— Не лічыце, што там дурнейшыя за вас.

— Я не личу. Наверное, поумнее. Но вот какое дело.

Почему при их уменемцы под Москву топают? А я здесь валяюсь. Слепой. Теперь они что лімнне свои глаза вставят?

Дземідовіч маўчаў, лежачы ў сваім куце, а Хлебнікаў ужо легчы ня мог. Мусіць, Дземідовіч наступіў на яго

набалелы мазоль, і ён загаварыў бадай з адчаем у голосе:

— Бдительность! На глазах всего мира Гитлер обдуривал — этого не видели! А теперь, когда стало видно, с кого взыскать? Он же безгрешен и гениален во веки веков. А Красной армии отдуваться за эту его гениальность. Своей кровью смывает его всесветную глупость. Чтобы он был безгрешен и величествен, как всегда.

— Вы гэта пра каго? — зжахам абмёр Дземідовіч.

— Про кого? Знаешь, про кого.

— Ну, знаецце!! — сказаў Дземідовіч і змоўк. Ён быў абураны і амаль зъянтэжаны — такога ён не чакаў. Гэты съялы камандзір проста не разумеў, што казаў. И Дземідовіч быў змушаны слухаць, ня ведаючы, што зрабіць.

— Такога я ад вас не чакаў, — сказаўён ледзь чутна. — Вы, мабыць, і ў нашую перамогу ня верыце? Што нашыя вернуцца?

— Я верю, что наши вернутся, — сказаў Хлебнікаў. — Но я уже к ним не вернусь, вот в чём беда. Даже если и выживу. Я уже не тот. Тот был зрячий, а я слепец.

— Нельга ж так, усё пра сябе.

— А про кого же еще? У меня семьи нет, родителей тоже. Я в детдоме воспитывался. И я искалечен навеки. Следовательно, я свободен. Это ты думаешь, как тебе перед райкомом вывернуться, оправдаться хотя бы за этого немца. Наверное же, убить его ты не сможешь — оружия нет. А он вот тебя может в два счета. А не убивает. Ты задавался мыслью: почему?

— Можа, яшчэ і заб'е, — ціха сказаў Дземідовіч. — Адкуль я ведаю.

— Не убьет, — упэўнена сказаў Хлебнікаў. — Он теперь с нами связан одной веревочкой. Ибо все мыздесъ неудачники. И выпали из системы. Мы из нашей, он из своей. Мы — брак. А брак известно куда — на свалку.

— Як гэта брак? — зъзвіўся Дземідовіч. — Так вы пра сябе можаце сказаць. А я не такі. Я палітычна не перемяняюся.

— Можешь не меняться. Зато к тебе переменятся.

— Я яшчэ, можа, папраўлюся.

— Вполне возможно. И дождешься наших. Только что ты в анкете напишешь? Наверное же, придется анкету заполнять?

Дземідовіч замест адказу ва ўсе вочы недаўменна глядзеў на забітаваны, неяк задраны ўгару падбародзэм твар капітана.

— На оккупированной территории был? Был. С немецким фашистом связь имел? Имел. Есть свидетели. Скрыть не удастся.

Дzemідовіч прыгнечана маўчаў. Сапраўды, мабыць жа, пра ўсё тое прыйдзеца ў свой час напісаць, растлумачыць — ці зразумеюць тады яго? Ці ён зваліць усё на гэтага съляпога капітана. Капітан съляпы, але ж ты, скажуць, мабыць, быў відущы, бачыў, з кім спаў у адным бліндажы?

Чортбы яго ўзяў, гэтага немца, паныла разважаў Дzemідовіч, і адкуль ён зваліўся на іхнюю галаву? Што яму тут трэба? Чаго ён тырчыць каля іх, ня йдзে нікуды? Хоць да сваіх, хоць да фронту, каб здацца ў палон, калі такі — з бракам. Тоё, што гэтая гісторыя не абыдзеца для Дzemідовіча добра, ён адчуваў пэўна, вось толькі ня ведаў, што было рабіць? Быў бы здаровы, ні адной гадзіны не застаўся б тут, з немцам ды з гэтым вар’яцкім капітанам, якому сапраўды, мабыць, не было ўжо чаго губляць (што возьмеш са съляпога?). Але ж Дzemідовіч мог згубіць усё. Такім потам нажытое, ніколі нічым не заплямленае...

Мусіць, выказаўшыся пра набалелае, Хлебнікаў змоўк і пачаў чакаць немца. Дужа хацелася курыць, і ён сябе цешыў tym, што калі яфрэйтар доўжыцца, дык, мабыць, недзе шукае. Авось прынясе. Серафімка, ведама ж, жанчына, яна найперш дбае пра харч, ці яна разумее, што мужыку болей за харч бывае патрэбна закурыць? Бяз харчу яшчэ можна пражыць, а вось без табакі... На Дzemідовіча Хлебнікаў не злаваў — такіх баяк-перастрахоўшчыкаў за сваё жыццё капітан перабачыў нямала. Яны на словах быццам дбаюць пра высокія інтэрэсы дзяржавы, прыкідаваюцца каменнымі артадоксамі, а самі проста

баяцца. Хіба ён сам усё жыццё быў не такі, мала баяўся? Зрэшты, час ад часу паходзіла добра, было чаго і баяцца. Вось і гэты райкамавец: як пачуў пра тое, што яго напэўна чакае, адразу праглынуў язык. А то — інтэрэсы дзяржавы, разумнае кіраўніцтва...

Рэшту таго дня яны ляжалі моўчкі. Дzemідовіч то драмаў, то прачынаўся. Перад вечарам прыбегла Серафімка, прынесла кажух, і Дzemідовіч таропка загарнуўся ў яго. Стала куды лепш, і ён хваравіта і квела заснуў. Серафімка сказала, што ўначы будзе пячы хлеб, ранічкай прынясе, тады ім голад будзе ня страшны.

А немца ўсё не было, і Хлебнікаў пачаў трывожыцца: ці ня здарылася з ім што кепскae? А можа, пабег да сваіх? Усё магло быць. Ёнужо ведаў, што на вайне хапала ўсяго пад самую завязку...

[11. Нохем.]

[Серафімка] ранічкай бегла ў трапезю і напаткала Нохема: вылез з ямы, напалохай яе. (У бялізне.) Раказвае ўсё пра [жонку] Цылю. Прывяла ў бліндаж. <...>

Нохем, фотограф. З мясточкa. У яго Цыля, і двое старых, і дзеемальых. Усіх пастрялялі. Ён вылез з ямы. Трохі чокнуты. То пача, то съмяяца.

“Што мне вашападеда!”

У яго трох сынаў вучыліся ў стаціях: на лётчыка, інжынера, кінаапаратара. Ён працаў, але быў задаволены. <...>

[12. Качан.]

— Яфрэйтар [немец] у вёцы. Даставае пачак махоркі. Харышы дзед. Быў у тулю [войну] — у палоне. Даў.

— Серафімка пячэ хлеб. Страх. Сцяпкла. Прылегла. Надзея: бах-бах! <...> ля дарогі. (У бульбянічы.) Заснуга. <...>

Назаўтра [Серафімка] бляжыць парасынкамі. Іншанене Качан. <...> Паўзе. Паранены ў ногі. <...> Патрасіўся: ратуй, дам золата. <...> Прывягае ў зямлянку. З немцам прыносяць Качана. <...> (У таго сала.) Дацягнула да трапезі, пакінула. Прывягнула з немцам. Немец яе памочнік. <...> Але адкуль золата?

Качан. Баўкы яго раскулачылі ў 37[-м]. Немцы яго зрабілі паліцаem. Але ён уцёк. Куды толькі?

“Як жысьць чеснаму чалавеку? Я нікому не хачу служыць. Я сам па сабе”.

— Лічыць, бяда пачалася з зямлі. Практытай зямлі, якую далі ім наб едакоу па 2 дзесяціны ў 21 г. Баўка ўлё [у працу] і стаў кулаком.

— Немцы далі павязку, бељгійскую вінтоўку. Што рабіць? Перші страліцы яўрэяў. Ён кінуў вінтоўку ў сажалку, павязку павесіў на плот і пайшоў у поле.

Але тыдзень паходзіць з павязкай.

Ноччу паліцаі падстрэлілі, і ён поўз. Серафімка бегла, пачула. Пайшла з немцам, прыцягнулу.

Качан — паліцай, якога нехта падстрэліў. Ён антысысіт i сволач. <...> Апеліруе да немца. Без немца — іншы, розны.

У зямлянцы. Допыт Качана. Блытаны чалавек. Хадзіць ня мохса, але рана ня надта — у зад: скручіла нагу.

Качан расказвае пра сваё паліцыйства. Быў у паліцыi, ага! Арыштоўвалі камуністаў, сваіх. Нядобра. Зганялі яўрэяў. Ну і што? А чаго яны...

<...> Пакуль хворыя і нямоглыя, як дзеаі: пастухмяныя.

А затым стычкі:

Камандзір — Дземідовіч

Нохем — немец

Усе супраць Качана. <...>

[13. Серафімка.]

<...> Спрэчкі ў бліндажы: адступленне [-] у тым спартэгія. Стадін хоча заманіць, каб затым зьнічыць (Дzemідовіч? Хлебнікаў?).

— Хлебнікаў (Дzemідовіч) арганізуе ахову: пільнаваць. Удзень садзяць Серафімку. Аднойчы тут паяўлююцца паліцаі. Сядзяць. Ратуе Серафімку. Як?

— Мо' як у Вайды?

[Нохем зынікае.] <...>

— Дzemідовіч пачаў папраўляцца. (Капітану горш.) I пачаў думайць: каб застрэліць немца, каб памёр капітан, пра Серафімку...

— Серафімка прынесла хлеб. Радасць.

Пачынаюць есъці. <...> А тут — паліцыя... Паліцаі ходзяць па траншиэi. <...> Марацэры. У бліндажы ўсе замерлі. <...> Пасынаюць Серафімку. Навіраюць двое з траншиэi. Дземідовіч і немец вылезылі ў траншиэю.

Назіраюць.

Немец кажа: надо пук-пук!

Дз[емідовіч] — не!

<...> Піліёнкі прыйшлі да яе. Паліцаі сустрэлі яна съежкы <...>. Дзе Качан? Вядзі. <...> і яна павяла іх у лес. Як лес скончыўся, стапі.

Там яе згвалцілі... <...> Ix было троє. Піліёнак, адзін у шыяплю і адзін матады бугай. Яны згвалцілі С[ерафімку]. <...>

Як з яе знуичаліся ў калгасе — як з сястры ворага народу.

Серафімка радавалася: водзе мір! Жывіць уміры, як добра. Але не. <...>

Яны яе не забілі*. <...>

А ў бліндажы пра яе мяркуюць кожны са свае калакольні. Капітан, Дzemідовіч, паліцай [Качан], немец. Есьці няма, вады няма <...>

У бліндажы голад. Хто такі Качан? Равмова: Хлебнікаў, Дzemідовіч, немец. <...> Хлеб зъелі. К[апіта]н змарнёў. С. [ерафімка] ня ўдзе.

Немец ідзе катаць бульбу. Ноччу вараць. <...>

Серафімка пячэ хлеб. I успамінае, як да яе, сястры ВН, адносіліся ў к-се.

2 боханы яшчэ былі ў печы, а яна на досьвітку пачала зьбірацца ў бліндаж.

І тут — паліцаі: дзе пляменынік? Куды ідзе?

Забрали ў Забро дззе. Пачалі допыт. Білі. Пасадзілі ў падпольле.

У бліндажы. Панурасцьць і голад. Дzemідовічу, аднак, лепиш. Усе хочуць есъці.

— Чаму не ідзе Серафімка? Хлебнікаў: значыць ня мохса. Дzemідовіч: а вы ведаеце, хто ў яе брат?.. Пачалася сварка.

* У адным з накідаў фіналу аповесыці Серафімку паслья гвалтаваныя забіваюць паліцаі: "Яе фінал (?) — съмерць ад рук Піліёнкаў-паліцаў.

— Хольц выходзіць на дарогу. Пад'яджасе з абозынікам.
Але ў мястэчку начальства і ён збочвае. Заходзіць у хату:
там ня дай Бог — есьці няма. Здабывае кавалак і цера з поле
— у бліндах. <...>

Серафімку апошні раз пытаюць. І выпускаюць. Яна бя-
жыць дадому. І — з хлебам — да бліндаху. Там азіраецца —
ззаду Піліпёнкі. Ай, божачкі! Убеглаў бліндах: паліцаі! Дура!
Каго прывяла!

Паліцаі ідуць у бліндах. Хлебнікаў страляе. Страляе
Хольц. Паліцаі хаваюцца уводдаль. «Хай выйдзе баба, ас-
татніх ня тронем!»

Хлебнікаў: а хрэна вам!

Дземідовіч: дык што ж, пагібаць?

Серафімка ідзе. <...> Тыя яе гвалтязець. І сыходзяць. Яна
пляцецца угору.

<...>

У бліндахы раздор. Хлебнікаў, Хольц!

Праганяюць Дzemідовіча.

Дzemідовіч <...> заграз у тарфянішчы. Ягоныя думы-
трызыненны. [Немец пайшоў яго шукаць. Знайшоў. Прынёс
непрытомнага.] Съмерць Дzemідовіча. Немец яго хавае ў тран-
шоў.

Немец сыходзіць. <...> Немец хутка адчуе сябе вышэй-
шим. Але яго ўражвае Серафімка.

Немец кажа: пайду. Капітан не затрымлівае і не пытае.

<...> Паліцаі (Качан) утаяў, што ён — паліцаі. І чакае.
А на полі Серафімка сказаў, што яго — [паранілі] Піліпёнкі.
<...>

Хлебнікаў і Качан. Качан спрабуе ўкрасыці пісталет.

Хлебнікаў яго страляе. <...> Але ня можа з трупам быць
разам.

Палічыў — засталося 5 патронаў. <...>

Застаецца адзін капітан [Хлебнікаў]. <...>

Хлебнікаў вар'яцее <...>. Ня можа заставацца ў бліндахы і выходзіць у поле з пісталетам. Страляе і кричыць
“Ура!”.

[1987]

Апошні баец

Аповесьць

Нявыдуманыя вобразы

Для В. Быкава аповесьць «Апошні баец» застанецца фактам *далітаратурнай біографіі*. У наступных творах пісьменнік пе-раадолее ідralагізартарскую пафаснасць і фальшывасць тагачасных камуністычна-дзяржаўных патрабаваньняў і ўстановак савецкай крытыкі, заснаваных на «адзінаправільным» метадзе сацыялістычнага рэалізму. Пра тое пакінуў съведчанье сам пісьменнік – у запісах «Пункціры жыцця. Далітаратурная бія-графія» (упершыню апубліканыя пасьля съмерці аўтара ў 2005 г. у часопісе «Дзеяслоў»). «У май пасыля бальніцы [пазыля дзьвюх аперацыяў на апендыцит, у 1957 г. – A. P.] прафсаюз даў пущёўку ў Дом адпачынку ў Ждановічы, – згадваў В. Быкаў. – Жыў у агульным пакой на шэсцьць чалавек, хадзіў палесе Панаў пісаць «Апошні баец». Тады яшчэ не адчуваў усю фальш яе ідэі. Тое разуменне прыйшло пасыля. А тады – абы надрукаваць, абы патрафіць – гэта тое самае ціжкое, што пера-жывае кожны, хто пачынае пісаць. <...> Увесь той час да канца году [1957-га. – A. P.] працаваў у рэдакцыі, пісаў нарысы і карэс-пандэнцыі – пераважна з гарадскога жыцця. Дапісаў аповесьць, некалькі апавяданьняў. <...> Хацелася напісаць што-небудзь важнае, значнае. Найбольшую для мяне цікаласць у гэтым сэнсе мела, вядома, вайна» (Быкаў В. Пункціры жыцця. Далітаратурная біяграфія (Сшытак другі) // «Дзеяслоў», 2005, №6 (19)).

Напачатку аўтар прапанаваў аповесьць часопісу «Маладосць». У лісце ад 24 кастрычніка 1957 г. да Еўдакіі Лось В. Быкаў прызнаваўся: «За вясну і лета напісаў я свайго «Апошняга байца», і ўжо 3 месяці, як гэтая аповесьць ляжыць у «Маладосці» і тыя кавалёры яшчэ не сабраліся (як мне вядома з размоваў з Макалём) прачытаць яе. Дык вось цяпер я і чакаю вырашэння лёсу гэтага байца з тым, каб спланаваць свае намеры наконг выданьня зборніка. <...> Я можаяшчэ і ня маю рачы папракаць «Маладосць», можа я і памыляюся (даў бы Бог!), але мне здаецца, што яны дарэмна «заціснулі» ў сваіх бяздон-ных сталах маё невялічкае апавяданье «На возерь» <...> і маю

вялікую аповесьць «Апошні баец», дзе вельмі сур'ёзныя гадзе і нявыдуманыя вобразы. Можа там і ня ўсё добра зроблена, але зроблена, далібог, шчыра і нават з захапленнем. Ня ведаю, як да гэтых твораў аднеслася б крытыка, але ручаюся, што ў чыта-ча на языліннца вейкі» (БДАМЛМ, ф.141, вол. 3). Падобныя нараканьні сустракаюцца і ў лістах В. Быкава да ўжо названага адрасата ад 30 кастрычніка 1957 г.: «Дзіўна, што яны так уяўляюцца адмовічнацца там. Умяне нават зьяўляеца думка, што пасыля такога засяцага маўчання мяя аповесьць можа быць або вельмі добраі, або зусім нязадатнай для друку. Але з апошнім я не могу пагадзіцца (варней – ня хочацца), і ад 22 лістапада 1957 г.: «...мая галава зараз поўная ад той маёй чорлавай аповесьці, – я пачынаю ўжо ненавідзець яе штодзень, то ўсё болей, але ж трэба, пэўна, нешта рабіць. Здаецца мне, што там ёсьць нешта, што заслугоўвае ўвагі, а кожная гадзіна прамаруджаная не ідзе ў карысьць, а ідзе ў школу. Аповесьць паляжала з паловай ме-сяцы ў людзях, пэўна, яе прачытаў там не адзін Навуменка, як я цяпер пераконваюся, бо некаторыя мае дэталі і думкі я чытаю зараз у іншых аўтараў. Барані Бог, я нічога не хачу думашці падзраваць, каго ў чым нядобрым, але ўсякое можа быць у нашіх вельмі чуйных да людской чэсці ча» (БДАМЛМ, ф.141, вол. 3).

У «Маладосці» аповесьць так і не прынялі да друку. І тады В. Быкаў скарачае яе і пасылае ў газету «Чырвоная змена». «Я скараціў каты 30 старонак, – прызнаўся аўтар у наступным сваім лісце да Е. Лось ад 1 сакавіка 1958 г. – Гэта многа. Вы-кінуў усе сакавітыя місціны, усе вострыя павароты, засталіся адні грапісныя ісціны і дзяжурныя сітуацыі»

Аповесьць «Апошні баец» пасыля першатублікацыі ў 1958 г. не перадрукоўвалася, не выходзіла асобным выданнем і не ўклю-чалася ў зборнікі. Яна стала своеасаблівым практикам памі на пісаніні шырокофарматных празаічных твораў і першаподсту-пам да «Жураўлінага крыку» – класічнага ўзору быкаўскай апо-весьці. Крытика пасіённа прыняла аповесьць. Адным з нямногіх выключэнняў стала рэцензія Юліі Канэ «Чалавек і подзвіг» («Чырвоная змена», 1958, 19 кастрычніка), у якой адзначалася: «У аповесьці, хача яна і застаецца творам аднаго героя, акоп рэ-чаіснасці значна шырэй, чым у апавяданьнях, шырэй і кола ге-рою – адзінадумашай у антаганістай Петруся. [...] Пятрусь, апошні бац патка, падбірае палкавыя сцяг і прабіраецца па занятай нем-цамі тэрыторыі на ўсход. Зразумета, тут мы адразу ўспімінаем Алексія Рыбку і «Сцяг брыгады» Аркадзя Куляшова. Так, агуль-насць патрыятычнага гучання вядомай пазмы і аповесьці маладога пісьменніка, падабенства іх першапачатковых сюжэтных сітуацый несумненныя. Але далей сюжэт у Быкава разъвіваецца

поўнасцю самастойна. [...] У аповесьці пісьменнік сутыкае два съетагляды, два разуменыні сэнсу жыцця».

Сам жа аўтар паставіўся да аповесьці надзвычай крытычна. «Цяпер у «Чырвонцы» чытаю сваю аповесьць, — пісаў праздак у лісце да Е. Лось 5 красавіка 1958 г., — і адчуваю вялікую няёмкасць перад таварышамі, мінскімі пісьменнікамі, трохі — перад чытачамі. Неяк яна інакш выглядала ў мім уяўленьні, на старонках майго рукапісу, а тут з газетных палос здаецца чужой, шэрай і нецікавай. Праўда, добра скарацілі яе, павыкідалі ўсю філасофію, пісчалогію і нават лірыку, пакінулі адну толькі сюжэтную дынамічную баразну, але ўсё роўна і яна нейкая ўшчэрбная, бедная, слабая. Недзе ў сярэдзіне былі ў мяне два разьдзелы з жанчынай, — казаў Навуменка, што гэта самыя лепшыя мясціны аповесьці, — але Маркевіч [супрацоўнік рэдакцыі. — А. П.] заглядэў супраць гэтых лірычна-інтymных матываў — давялося зьняць. Цяпер адзін толькі патрыятызм, герайзм, пакуты і імкненіна ўход» (БДАМЛМ, ф. 141, вол. 3). У кнізе ўспамінаў «Доўгая дарога дадому» (2002 г.), распавідаючы пра свой жыццёвы і творчы лёс, пра гісторыі стварэння і публікавання сваіх апавяданьняў і аповесьцяў, В. Быкаў нават не згадаў пра «Апошняя байца». Вось аўтарская съведчаніні пра той час: «<...> Я спрабаваў супрацоўнічаць з «Чырвонай зменай», праз якую, кажуць, прыйшла ўсія маладая беларуская літаратура. Але дасланае туды апавяданье не было жорстка раскрытыканана Іванам Калеснікам, які па нейкай патрэбе прыязджаяў у Горадню, і я з ім увогуле пагадзіўся. Затое даслаана ў «ЛіМ» апавяданье не на ваенную тему было прынята намеснікам рэдактара Раманам Сабаленкам, які сказаў, што гэтую тэму мне варта разьвіваць і паглыбляць. Акылены гэткай парадай, за кароткі час напісаў невялічкую аповесьць «Жураўліны крык», якая неўзабаве была надрукаваная ў «Маладосці» і выйшла ў мім першым празічным зборніку» (Быкаў В. Доўгая дарога дадому. — Мінск: ГАБТ «Кніга», 2002, с. 210).

У Архіве В. Быкава захоўваючы газетныя выразкі з адзінкамі аўтарскімі праўкамі простым алоўкам, якія былі ўлічаны ў гэтай публікацыі. Рукапіс аўтарскага тексту не збераглося, і ў перавыданьні захоўвалася максімальная аўтэнтычнасць першапублікацыі.

Алесь Пашкевіч.

Апошні баец

Апоўесьць

Разьдзел першы

Маёntак гарэй. Над кучаравістымі верхавінамі вязаў і ліпаў шугала ў паднябесісе мітусылівая вогненная грыва. Густыя шэрыя воблакі дыму вяртлявымі клубамі валілі ўгару; вечер разьдзымухваў, ірваў і іскрыў у навакольлі жудасць пажару; слáўся ўдушлівы горкі смурод. Ад смуроду, дыму і пылу, узнятага выбухамі, не ставала паветра, каб дыхаць. І ў раўку за садком, змучаная нясьціхным боем, зьнясленая, адрезаная ад сваіх, задыхалася жменька байцоў.

Іх вельмі мала засталося тут — штаб дырэшткі аднаго батальёну на чале з камандзірам палка. Яны спыніліся ўчора ў гэтым маёntку, бо адступаць далей не было куды. І ад самага ранку раскацістым рэхам калацілі навакольле гарматныя выбухі, рассыпалася кулямётная траскатня, ірваліся гранаты, злосна чхалі з лагчынаў мінамёты, і асколкі бязылітасна секлі акрываўленую шматпакутную зямлю.

У травяністым раўчуку, ля прыземленай дашчатай паветкі, стуліўся з кулямётам баец. Лежачы ў мелкім акопчыку, ён туга ўпіраў у плячу прыклад «ручніка» і неадрыўна глядзеў у поле, адкуль атакаваў вораг.

Калі агнявыя віхуры ўгары крыху суцішыліся, кулямётчык прыслухаўся да гукаў бою, і нейкая неспакойная думка з'явілася на яго твары.

— Пэўна, цяпер пойдуць, — сказаў ён. — Вы чуеце: сыціаে?

Але ніхто не адказаў яму. Хлопец пазіраў усё ў забыну, нешта думаў, шчыльней прыпадаў да кулямёту, чакаючи новай атакі. І раптам спалохана ўздрыгнулі яго блявия вочы, ён азірнуўся, прыўзняў галаву.

— Таварыш лейтэнант!

Адказу не было. Тады Пятрусь Кляновіч спалохана ірвануўся і, прыгнуўшыся, па дне раўчука кінуўся да суседняга акопчыку.

Лейтэнант ляжаў, уткнуўшыся тварам у засыпаную зямлЁй траву, і не варушыўся. Згінаючыся да долу, хлопец ухапіў чалавека за плечы, узваліў на сыпіну яго цяжкае цела. Ад скроні па бруднай шчацэ камандзіра марудна споўз струменчык згуслай крыві.

— Таварыш лейтэнант! — зроспаччу і надзеяй паклікаў яго Пятрусь, але лейтэнант не адгукнуўся.

Болей у іхній роце не было нікога. За два дні няспынных баёў адзін за адным гінулі людзі. Палову рота страціла на шляху адступлення, другую палову — у гэтым маёнтку. Съмерць лейтэнанта зусім зьбянтэжыла хлопца, ён у зынямозе скіліўся ля забітага камандзіра, ужо не хаваючы сваёй проставалосай галавы. Ён быў плячысты, моцны, але зусім яшчэ малады, той уцалелы хлапец з двума трохкунікамі на чырвоных пятліцах. Па лабатым схуднелым твары няроўнымі бруднымі пісягамі паўзілі струмені поту, і поўнаяя роспачы пазіралі на съвет вялікія, нейкія не мужчынскія яго вочы.

Тым часам з мітусылівай збажыны ў полі паявіўся густы ланцуг цёмназялённых муандзіраў. Блізкая кулямётная чарга крамзанула па вішэнніку, з будыніны пасыпаліся трэскі. Паўз голаўупранеслася нешта важкае, і ззаду ў садку грымнуў выбух.

Пятрусь спалохана кінуўся да кулямёту, прыклаўся шчакой да вышмальцаванага прыкладу і пусыціў у жыта доўгую чаргу. Няспынны грукат, шум скалыхнулі навакольле. Па ўсім маёнтку ірваліся снарады, узъяляталі ў дымнае неба галіны дрэваў, кавалкі дахаў, клоччатравы.

Над зямлЁю з варожага боку несьліся нябачныя сталёвые струмені. Быщам нажніцамі, кулі стрыглі траву і кусты — так і сыпаліся на дол лісткі і галінкі. Нарэшце, загарэлася і апошняя ўцалелая будыніна — дашчатая паветка.

Пятрусь перазарадзіў кулямёт і зноў прыпаў да прыцэла. У невысокай, па пояс, збажыне ён добра бачыў прыгнутыя постаці ворагаў з аўтаматамі і падкасанымі да локця рукавамі. Яны прыгіналіся, зялёныя іх каскі матаў блішчэлі. Немцы на хаду страчылі з аўтаматаў, але аглушаны сваім кулямётам Пятрусь не чуў іх стрэлаў. Трымаючы мушку пад іхнімі постацямі, ён да болю ў пальцы ціснуў на спуск, кулямёт ірваўся ў руках, нібы жывая імківая істота, горкі парахавы смурод і пыл абдавалі хлопца.

Зводдарль, ля дарогі, густа і напорыста трашчай «максім». Яго чэргі часам зусім прападалі ў грукаце бою, і хлопец устрывожана пазіраў туды. Там — камандзір палка, ён зараз камандаваў імі, яго прысутнасць супаківала і давала надзею.

Урэшце ворагі началі зынікаць у жыще, — відаць, яны ня вытрымалі адпору і ў гэты раз. Патроху кулямётны агонь па сядзібе таксама пацішэў, але здалёку аднекуль зьявіўся новы трывожны гук. Ён хутка напоўніў сабой спахмурнелы летні прастор, прыглушыў усе іншыя гукі і ўсё ўзмацняўся. Сержант боязна зірнуў у захмаранае, дымнае неба — там плылі самалёты.

«Чые?» — мільганула пакутлівая думка. І ў той жа момант пярэдні самалёт вельмі хутка неяк дзеўбануў носам і шалёна панёсся на іх прыціхлы раўчук. У паветры засцвісталі, загрукатала...

Страшэнныя выбухі скаланулы навакольле, зямля стагнала, кідалася ў нямой роспачы, дрыжэла, у паветры круціліся шалёныя віхуры. Здавалася, што зямля перамяшалася з паветрам і ўсё на съвеце рынула ў нябыт.

Невядома, колькі працягвалася гэтая жудасць. Але нарэшце грукат прыціх, і Пятрусь расплошчыў вочы. «Жывы?» — са зьдзіленьнем падумаў ён, яшчэ ня вера-

чи, што жах гэты скончыўся. Сержант паглядзеў у той бок, дзе страліё «максім» і дзе быў камандзір, быццам шукаючы паратунку. Самалёты tym часам набліжаліся зноў, і тады, у гэтую кароткую паўзу спакою, пачуўся надрыўны голос камандзіра палка:

— Таварышы, уперад! У атаку, ура-а-а-а-а!!!

Пяцрусь зноў зірнуў туды, на масток, і нібы раптоўная хвала падхапіла яго. Узыняты камандзіравай рукой, там трапяткім полыем ірвануўся на ветры іх палкавы съцяг. Камандзір узмахнуў ім, азірнуўся і выскачыў з раўчuka. Ля яго ў момант зьявіліся яшчэ людзі, і ўсе яны шуганулі ў збажыну — наперад, на ворага. Апусьцелы дагэтуль раўчук зашавяліся постасцямі байцоў, недалёка ад хлопца мільганула ў жыщце шырокая съпіна старшыны Наскова. Ён быў з суседній роты іхняга батальёна, і Пяцрусь урадаваўся, убачыўшы знаёмага чалавека. Наскоў хутка зынік у збажыне, і нейкая нязьведеная, зацятая сіла падхапіла і сержанта. Схапіўшы лейтэнанта вінтоўку, ён пераскочыўнізенькі бруствер і рынуўся за ўсімі насустрэч ворагу.

А ззаду зноў грукацела, грымела, вішчэла, калацілася зямля і хісталася неба. На галовы байцоў няспынным дажджком сыпалася зямля, паднябесье выла і стагнала. Зылева і справа беглі байцы, праўда, вельмі рэдкі і вельмі кароценкі быў іх ланцужок, але ўдар быў імклівы. Пяцрусь бег, стараючыся тримацца поруч камандзіра съцягам. У яго цяпер неяк паспакайнела на душы, нібы ўжо мінуліся небясьпекі. Блізасць камандзіра і съцяга, здавалася хлопцу, хавалі яго ад бяды, і ён хацеў толькі спаткаць ворага, каб даць, нарэшце, выйсьце сваёй сіле. Але сустэрэцца з фашыстамі ім не ўдалося, аўтаматчыкі ня вытрымалі нечаканага напору, і сержант разоў некалькі бачыў здалёку, як мільганулі ў жыщце іх прыгнутыя съпіны.

Ланцуг усё каціўся па полі ўздоўж дарогі ў напрамку адзінокай развесістай грушы, што ўдалечыні высілася на ўзгорку. Спачатку немцы разгубіліся, відаць, і амаль не стралілі, але з часам, пэўна, углядзелі, што сілы атакуючых невялікія, і на ўзгорку ля грушы загаманілі іх

скастрастрэльныя кулямёты. Хтосьці побач з сержантам раптам спатыкнуўся і зынік у жыщце, але іншыя беглі і беглі, і наперадзе ўсіх, схіліўшыся ў імклівым тэмпе, усё зіхацеў іх съцяг.

Але нядоўга цягнулася іх адважная атака. Ужо вельмі мала заставалася съмельчакоў, каб доўга гнаць ворагаў. На паўшляху да грушы кулямётны агонь фашыстаў стаў шчыльны і дружны. Яны заляглі ў tym месцы, дзе жытніе поле перамежвалася нешырокай палоскай сенажацы. Пяцрусь, зусім зыніслены, упаў ля крушні каменьня, сабранага з нівы, і высунуў з жыта вінтоўку.

Узгорак ля грушы ўжо лютага трашчаў кулямётамі, а іх ланцужок маўчаў. Аддыхаўшыся крыху, Пяцрусь паглядзеў наўкола. Непадалёку высоўваліся з жыта штыхі вінтовак тых, што ўцалелі ў час гэтай атакі, у хмарным небе над ім гойдаліся лёгкія і зялёныя яшчэ каласы.

Самалёты зыніклі, і раптам стала зусім ціха: кулямётны агонь спыніўся, і толькі збажына цягнула ў цішысу шумлівую маркотную песнню. Пяцрусь адразу западзорыў нешта нядобрае ў гэтай цішыні і ўвесь насыцяроўкі. Аднекуль ад дарогі дадзенася аддалены гул матараў. Хлопец ужо добра ведаў, што гэта загук: шматтрывог зынёс ён за тыя ваенныя дні ад гэтых крыжастых грамадзінаў. Побач нехта прыўзняўся над жытам, нехта спалохана крыкнуў «танк!». Пяцрусь ляжаў на мулкіх усохлых купінках і напружана слухаў.

Гэта была страшная сустрэча тут, на роўным полі, з адной толькі вінтоўкай у руках. Зноў, як у tym раўчuku, хлопцаву съпіну ірануў самотны халадок страху.

Ланцуг маўчаў яшчэ нейкі час, а потым ад байца да байца панеслася каманда: хутка, па адным перабягачь управа, у хмызьняк. Пяцрусь пераказаў гэтыя слова даўей і на локцях і каленях шыбануў у збажыну. Непадалёку, рассоўваючы жытага, прамільгнула дужая постаць Наскова. Нехта вельмі вытыркнуўся з жыта, і на яго тут жа злосна крыкнулі. Але было позна ўжо. Танкі адразу заўважылі спробу выйсьці з-пад удара і ўсёй сілай сваёй зброі лята накінуліся на байцоў. Зноў завыла, забуша-

вала, зашамацела навакольле, струмені куль панесъліся над полем, абсыпаючи зямлю жыту, загрымелі выбухі.

Тайца і прыгінаца далей было бескарысна. Пятрусь выпрастаўся і зусіе моцы кінуўся да кустоўя, куды ўжо беглі людзі. Калі зусім блізка ў паветры шуршоў чарговы струмень куль, ён падаў, потым ускокваў і зноў бег. Рэзы два сержант азірнуўся — танкі паскорылі хаду і ляскаталі зусім блізка, на хаду стралюючы з кулямётаў і гарматаў. У хлопца ад зморанацыі аж падкошваліся ногі і ўголаў стукала неадчэпная страшная думка — канец... І яму, і камандзіру, і съязгу... Скроў па полі беглі людзі, але съязгу нідзе не было бачна.

Яны вельмі разьбегліся ў збажыне, іх зусім лёгка было перабіць па адным, але ніхто, пэўна, зараз ня думаў аб гэтym. Так уцалельня ўжо дасягнулі рэдкага кустоўя, далей па адхону разълеглася голая аблуга і за ёй у лагчыне пачыналася вялізная лугавіна з доўгімі радамі скосанай травы. Там не было ніякага сховішча, а кусты на ўзгорку былі ўжо вельмі рэдкія і малыя, каб надзеяна схаваць байцоў.

У той час Пятрусь зноў убачыў камандзіра са скручанным на дрэўку палотнішчам съязгу ў адной руцэ і чорным пісталетам «ТТ» у другой. Не звяртаючы ўвагі на кулі і асколкі, шырока расставіўшы ногі, маёр стаяў на ўзгорку і, сілячыся перамагчы грукат бою, крычаў людзям, што беглі далей на лугавіну:

— Стой! Стой! Назад! Камне!

Невялічкі той узгорачак, на якім стаяў ён, як-колечы мог захінуць ад куль і даць магчымасць байцам разгарнуцца ў ланцу.

— Назад! — крычаў камандзір і раптам шырокім жэстам узмахнуў дрэўкам і разгарнуў съязг.

Зноў, як і ў першы раз, Пятрусь адчуў, як узгарэлася ў ім нешта ўнутры і нібы іскрай прабегла па целе, і хлопец паслухмяна кінуўся туды, на заклік съязгу. З жыту да яго далучыліся яшчэ людзі.

Ахоплены немай ращучасцю не пакідаць больш камандзіра і съязг, Пятрусь залёг у рэдкі драцяністы вера-

сокля маёра і нарыхтаваў віントоўку. Танкі, згубіўшы байцоў з поля зроку, пайшлі павольней, відаць, баяліся сустэрэць што-небудзь нечаканае за ўзгоркам. Ззаду, тулячыся за машыны, ішлі чорныя аўтаматчыкі, і камандзір, стоячы на каленях, пільна сачыў за іх набліжэннем. Побач залегла два дзясяткі байцоў.

— Па аўтаматчыках за-а-а-а-а-лпам... плі! — крыкнуў камандзір, і нядружны залп грымнуў з узгорку.

— За-а-а-а-а-лпам... плі! — крычаў ён другі раз, і ўзгорак адгукайся другім залпам.

Так яны далі яшчэ некалькі залпаў, і танкі спыніліся, а аўтаматчыкі схаваліся за імі. І тады зноў на ацалелую рэштку байцоў рынуў агонь з усёй шматлікай зброі, што цяпер сабралася супраць іх.

Але ўзгорачак як-колечы затуляў іх, можна было адпаўзьці крыху назад, прыніснуцца да травяністага дзірвану, і кулі ішлі верхам. Снарады з лютым піскам праносіліся над самай петрусёвой галавой і ірваліся недзе ззаду, на лугавіне.

І тады здарылася нечаканае. Справа з кустоўя грымнуў на людзей густы аўтаматны стрэл. Малады баец, што ляжаў побач з Петрусём, неяк страпянуўся і сціх, нібы прыгтаўся ў траве, а з хмызвякую, прыгінаючыся, выскоквалі на аблугу фашысты.

Усе, хто яшчэ мог узняцца, кінуліся ад таго небясьпечнага фланга бліжэй да камандзіра. Людзі разгубіліся ад такога зьнянца кага ўдару, але падавацца далей не было куды. Раптойная млявасць ад усьведамлення пагібелі разылілася ў петрусёвым целе. Ён стрэліў разы два ў бліжэйшага немца, што, пераскокаўчы праз забітых, бег даяго, і сам ускочыў, каб падацца назад, куды беглі іншыя.

У той страшны момант ён зноў убачыў камандзіра. Маёр таксама адступаў назад, далей ад кустоў, бег і адстрэльваўся са свайго пісталета. Але раптам ён спатыкнуўся, з цяжарам выпрастаўся і потым ужо канчаткова ўсім целам рухнуў у траву. Тады ж з яго рук выпала дрэўка са згорнутым съязгам. Пятрусь, мярцвеючы ад жаху, ускрыкнуў і кінуўся да камандзіра. Аднак раней

за яго там аднекуль зъявіўся Наскоў, ён спрытна падхапіў съцяг і рынуўся па адхоне ўніз. А маёр прыўзняўся на руках, узняў на сержанта скрыўлены ад болю, успатнелытвар і, сустрэўшыаго позірк, чамусьці глуха закрычаўхлопцу:

—Съцяг... Съцяг ратуй!

Пягрусь, аднак, памкнуўся ўзняць маёра, але той, нібы зьдзівіўшыся, што сержант ня кінуўся выконваць загад, крыкнуў злосна і строга:

—Преч ад мяне! Съцяг!..

Ён ня скончыў гэтага свайго загаду і ўпаў тварам у пожню.

Пягрусь зноў скалануўся ад ахапіўшага яго жаху і кінуўся далей за Насковым, які разгоніста шыбаваў уніз да вузенъкай паскі алешніку на лугавіне. Побач нікога не было, немцы ўжо захапілі іх кароткі прытулак і скіравалі ўвесі агонь сваёй зброі па апошніх байцах. Пягрусь зірнуў наперад — Наскоў быў ужо ля крайніх алешынаў, і ў хлопца мільганула кволая яшчэ надзея на яго ўдачу. Але ў той жа момант здарылася нешта незразумелае і жудаснае. Нейкая невядомая сіла з лютым імпэтам ударыла сержанта, увушшу балюча кальнула, і ён праваліўся ў пустую чорную бездань.

Разьдзел другі

Першым зъявілася непрывычнае адчуваньне цішыні. Яшчэ праз момант хлопец адчуў, як моцна баліць плячо і нешта муляе пад шчакой. Пягрусь паварушыў галавой і з намаганьнем узняў цяжкія павекі. Ёнубачый траву, якая шалясьцела ля самага твару. Ад незвычайнай блізкасці яе танклявия съцяблінкі здаваліся гіганцкімі, бышцамі якія трапічныя расыліны джунглій. Між імі ў доле нешта шавялілася, гойдалася, скакала — там спрадвечным парадкам цяжло сваё, незалежнае ад чалавека, жыцьцё. Сабраўшыся, Пягрусь павярнуўся ўсім целам і ўбачыў неба — высокое, прасторнае і лагоднае неба летняга адвячорку. Там было так съветла, так спакойна і хораша, што Пят-

русь упершыню паверыў, што съмерць мінула яго. І раптам аднекуль з-за краявіду зъявіліся крылатыя цені — гэта нагружаныя бомбамі цяжка плылі кудысыці варожыя самалёты. Яны адразу вярнулі хлопца да рэчаіснасьці, да вялікай бяды, што напаткала іх полк.

Ён усхапіўся, але моцны боль у галаве і ў левым плячы зноў паваліў яго ў траву. Тады хлопец пайшоў на хітрасць. Каб ашукаць загадкавую немач, ён паціху абаўпёрся аб дол, больш налягаючы на правую руку і ногі, узняўся і сеў. У галаве моцна шумела, яна была цяжкая, яго крыху нудзіла. Хлопец пасядзеў так з хвіліну, каб прызыўчайца да новага стану, і ўпершыню паглядзеў наўкола.

Заду яго быў узгорак. Пягрусь ляжаў на адхоністай аблозе з рэдкім маленькім елачкамі, пэўна, толькі ў гэтае лета прарослымі з зямлі. На ўзгорку, дзе на іх так нечакана наваліліся немцы, ужо не было нікога, зусім пусты быў і луг, што ляжал ўнізе. Але, прыгледзеўшыся, хлопец заўважыў сям-там нерухомыя постаці забітых байцоў. Ён тады агледзеў сябе, адзінага жывога тут, і падзвіўся, яшчэ ня ведаючы, радавацца ці бедаваць з гэтага выпадку. Потым, якколечы, падняўшыся, ён пастаяў крыху і асьцярожна, нібы нёс на галаве які шкляны посуд, зрабіў крок уніз да лугу, дзе ў кустах віўся ручай.

І тут ён успомніў усё — і двухдзённы бой, і разгром іхняга палка, і съмерць камандзіра там, на ўзгорку, і безыч забітых байцоў наўкола. Нечаканы спалох ахапіў Петrusя, калі ён прыпамятаў апошні загад камандзіра ратаваць съцяг.

Страшэнныя ўспаміны з маланкавай хуткасцю пранесыліся ў галаве. Трэба было бегчы, шукаць сваіх і клікаць дапамогу. Але куды бегчы і каго клікаць? Дзе былі нашы войскі і дзе цяпер іх съцяг, падхоплены Насковым? Хлопец памятаў, што дзесяці за сядвібай вёў бой адрэзаны ад іх трэці батальён, аднак дзе ён цяпер, уцалелы, ці мо таксама разьбіты — было невядома. Але чаму так ціха, чаму ніводні гук, ніводні шолах не парушаць гэтай зъямелай усеабдымнай цішыні?

Петруся раптам апанаваў жах. Угары сінела зредку аздоблене воблачкамі неба, наўкола раскінуўся вялікі прастор, бачна было, як за ўзгоркам валіў угору далёкі дым — і чамусьці ніводнага гуку.

Хлопец пацёр вуши і не пачуў звычайнага шолаху. Тадыён крыкнуў і бадай зусім не пачуў уласнага голасу. «Аглух?» Так, ёнаглух, і навакольны съвет адгарадзіўся цяпер адяго нябачнай съцяною.

Так-сяк добраўшыся да кустоў, дзе паволі цякла ручайна, Пятрусь упаў грудзьмі на дзвіраністы бераг і, чапляючыся за траву дрыжачымі пальцамі, праз аір прасунуў свой твар. Ён піў прагна і доўга, вялікімі глыткамі цеплаватую, з пахам травяніх карэнняў воду.

І раптам ён увесь скалануўся. Зусім побач пад лазовым кустом страшна ўскінулася з травы нейчая рука з растапыранымі скручанымі пальцамі. Пятрусь прыгтаўся, пачакаў яшчэ з хвіліну, а потым, ахоплены жудасным прадчуваньнем, ускочыў з замлі з тым спрытам, на які толькі хапіла сілы.

Жахлівае прадчуваньне не ашукала яго. Пад кустом лазняку ў пакутлівай позе канячага чалавека ляжаў Наскоў. Адна рука яго, скручаная ў локці, прыўзнялася ўгору, а другая тулила да грудзей абы-як згорнуты на дрэўку іх агністы палкавы съцяг.

Пятрусь нахіліўся над старшыной. І на яго твары уздрыгнулі і скрывавіліся вусны. Хлопец адчуў цяпер, што ўжо няма нікай надзеі на чые-небудзь выратаваньне, што ён — адзіны ўцалелы баец іхняга палка, і на яго, кантужанага і глухога, кладзеца цяпер новы клопат. Пятрусь зроспаччу ўгледзеўся ў аброслы шчаціньем немалады ўжо, змардаваны твар старшыны. Ніводнай прыкметы жыцця не было ў ім, але ж ён толькі што варухнуўся, гэты ўпарты іэнергічны пры жыцці чалавек. І сержант, гонячы ад сябе благую думку, ціхенька паклікаў:

— Наскоў... Таварыш старшына... Што жгета ты? Га?

У яго не было ні пілоткі, ні якой пасудзіны, ён съцягнуў з нагі бот і апусціў яго ўручай. Калі бот напоўніў-

ся, хлопец пачаў ablіvaць твар Наскова, грудзі, прыўзняў галаву параненага і, як мог асыцярожна, уліў вады ў ягоны рот. Баец, здаецца, уздыхнуў, паве кі яго ледзь прыкметна варухнуўся — Пятрусь ня зводзіў вачэй з яго твару. «Родненкі, даражэнкі Наскоў, аchnіся ж... ну», — нязмоўчна шапталі яго вусны, толькі хлопец ня чуў свайго шэпту — той блытаўся цяпер з яго ўзрушальнымі думкамі. Але старшына не ачынаўся. Тады хлопец зьняў з яго рэмень з рыдлём, зьняў процівагаз, загарнуў вільготную ад крыві і поту кашулю — у левым баку чырванела скразная кулявая рана. Кроў не ішла ўжо, перавязваць не было патрэбы, і, ня ведаючы, што рабіць далей, хлопец у адца апусціў руку. Ён сядзеў побач з паўмёртым чалавекам, і дзікая, невыказнай роспач усё болей апанаўвала яго. Перажытыя няшчасці і гэтая апошняя бяда так уразілі і прыдушилі хлопца, што ён думаў ужо, ці ня лепей было бы загінуць з усімі.

Але цяпер гінуць было ўжо нельга. Перад ім ляжаў непрыгомны, але яшчэ жывы яго таварыш і супольнік па барацьбе, ён спадзяваўся толькі на яго, а з другога боку хлопца ляжаў асірацэлы, прабіты і прастрэлены съцяг. Бездапаможны і дарагі салдату, абодва яны чакалі ад яго паратунку.

Пабедаваўшы крыху і паставіўшы ад нясыцерпнага душэўнага болю, Пятрусь надзеў мокры бот і вырашыў падавацца далей ад гэтага страшнага месца. Хлопец падставіў таварышу сваю аслабелую сьпіну і, узяўшы яго за моцныя шырокія кісці, усцягнуў на сябе. Потым ён падняў съцяг і, адной рукой абапіраючыся на яго дрэўка, зрабіў некалькі кроکаў.

Цяжкі і пакутлівы быў гэты шлях цераз луг. Ніколі хлопец ня думаў, што гэткі цяжкі бывае чалавек. Часам Петrusю здавалася, што ён памірае сам, і хлопец услухоўваўся ў свае адчуваньні, чакаў гэтага надыха оду съмерці, ня ўстане ўжо супраціўляцца ёй. Але праз колькі часу сілаў трошкі прыбывала, і ён зноў прымушаў сябе зрабіць некалькі кроکаў.

У прыцемках ён дасягнуў узълеску на другім баку лугавіны.

Ён ужо ня мог упаўзьці ў лес і бокам, губляючы прытомнасьць, упаў на калочы кошаны дол; за съпіной так і засталося абмяклае і такое цяжкае цела Наскова.

Калі ён ачуяў, ужо было цёмна. Над лугам высыпалі рэдкія зоры, яны ціха мільгалі ў съветлым небе, а нізка над зямлёю вісей на небасхіле нізенькі акрайчыкмесяца. Ён не съяціў, а толькі пазіраў у ноч сваім бліскучым прыплюшчаным вокам.

Пятрусь адразу скапіўся за таварыша, але той не варухнуўся. Нейкі час хлопец тармашыў старшыну, гладзіў і цалаваў яго твар і, адчуваючы, што вар'яцее ад гора, упрошваў таго не пакідаць яго, адчыніць свае вочы, пазнаць таварыша, апошняга байца з загінуўшага палка. Пятрусь заплакаў — цяжка, балюча, сутаргі сыцікалі яго горла, і цяклі з вачэй пякучыя салёныя сылёзы. Але Наскоў ужо назаўсёды зъямеў аглух да ягоных просьбаў і ягоных сылёз.

І тады хлопцам апанавала нейкае бясьсільнае забыццё. Ён доўга сядзеў унаучы над нябожчыкам і ня думаў нічога, толькі глядзеў у цемру і моцна сыцікалі сківіцы..

Калі крыху адлегла ад душы бясьсільная скруха, Пятрусь адпоўз на ўзълесак і пачаў рыхтаваць магілу. Спачатку ён капаў яе пальцамі, потым нейкай сукавінай, што трапіла ў ягоныя рукі. На пальцах ад такой працы ламаліся пазногці, было вельмі балюча і ішла кроў. Але хлопец ужо не зважаў на пакуты, ён толькі сыпішаўся, каб да съвітання пахаваць чалавека.

Пад ранак магіла была гатова. Яна атрымалася зусім неглыбокай і кароткай для доўгага цела Наскова, трэба было капаць яшчэ, але ўсход запаліў ужо за краівідам сваё съятло, і неба пачало гасіць зоры. Маладзік пад ранак схаваўся за лесам, так і ня ўзлезшы на неба.

У апошні раз хлопец прысеў над нябожчыкам, зашпіліў яго гімнасцёрку, прыгладзіў зблытаныя валасы і ўзяў пад пахі, каб аднесці ў магілу. Пад рукі яго трапілі

кішэні з паперамі. Пятрусь падумаў крыху і паклаў іх у свае, парожнія. Потым ён дастаў з кішэні яго шаравараў апошнюю гранату — «лімонку», што неяк захавалася там, і асыярожна ўзъняў цела.

У магілцы сержант захінуў твар чалавека съвежымі роснымі галінкамі, наламанымі з бліzkіх аleshынаў, у апошні раз уздыхнуў на раззвітаныне і хуценька загарнуў ямку зямлёй. Потым ён выйшаў на лугавіну, узяў съяцяг, пацалаваў яго вільготны адрасы шоўк і, гатовы да жыцця, барацьбы і съмерці, па-надузълескам пайшоў у той бок, дзе нараджаўся ранак.

Разыдел трэці

Настану новы, поўны гора і смутку съякотны летні дзень...

Глухі і змучаны, Пятрусь, ні на хвіліну не прыпыняючыся, шыбаваў на ўсход. Ён знарок пазбягаяў дарогаў, палявых шляхоў і наваг съежак і шоў наўпрасткі — цепразпалі збажыны, сенажаці, невялікія ляскі. Хлопец мінаў узгоркі, тримаўся нізін і кустоў. Яго боты вымаклі ў ранішнія расе, трава съцерла іх да белай сырамяці, у кустах і збажыне па самы пояс набрыняла адзеньне. Калі добра ўзънялося сонца, трава крыху падсохла, і ісьці стала лягчэй. Хлопец нічога ня чуў, і таму, каб ня трапіць у якую бяду, штораз азіраўся, а часам выходзіў на ўзгоркі і асьцярожна аглядаў абшары. Ён спадзіваўся ўбачыць дзенебудзь адзнакі бою, разрывы снарадаў, ці бамбёжку, але ўсюды ляжаў зялёны летні край, кучараўліся лысы і пералескі, каласілася збажына. Праўда, з-за краявіду ў многіх месцах ішлі дымы, яны няпэўнымі плямамі расцякаліся ў небе; у сухім нерухомым паветры моцна пахла горкім дымам пажарышчаў — недзе гарэлі тарфянікі.

Калі разыўднела, сержант з нейкае высipy добра агледзеў навакольле і, ня ўбачыўшы ніякіх адзнак войска, раскроўці съяцяг. Спачатку ён зъяўлюў бліскучынаканечнік, потым распароў ім шво і згарнуў палотнішча. Яно ня вельмі ладна прышлося на яго схуднелым целе, але

гімнасцёрка прыхавала шоўкавую чырвань, а папруга падцінула і замацавала скрутак. Так, глухі, з адзінай гранатай у кішэні сержант выправіўся ўдалеч.

У адным месцы каля лесу Пятрусь напаткаў цэлае поле суніц. Пад рэдкім лісьцем, панікши долу, віселі сакавітая ярка-чырвоныя ягады. Убачыўшы іх, хлопец адчуў незвычайні голад і аж пахінуўся, раптам страціўшы сілу. Толькі цяпер зразумеў ён, што павінен падсілкавацца, інакш не дайсыці яму да сваіх і не ўратаваць сцяга. Прыступ голаду быў такі моцны, што, ня грэбуючы лісьцем, кузуркамі і чарвякамі, што ліплі да перасыпелых ягад, ён зграбаў іх з галінок заскарузлымі далонямі і глытаў, не перажоўваючы. Мабыць, доўга поўзаў ён тут, між гарэлых пнёў на гэтай дзялянке, але голад не зъмяншаўся. Тады хлопец спалохаўся, што патраціў гэтуюлькі часу, і, агледзеўшыся па баках, пайшоў далей.

...Яшчэ два дні і дзьве ночы ішоў ён, спадзеючыся напаткаць сваіх.

Пятрусь па-ранейшаму мінаў вёскі і ўхіляўся ад сустрэч з людзьмі. Рабіўшн гэта не адстраху трапіць у руку ворага, а таму, што ня мог глядзець на чужое гора. Кусок хлеба з салам, здабыты аднойчы ў далёкай лясной вёсцы, ён зьеў і цяпер зноў галадаў. Добра яшчэ, што на лясных прыпалінах трапляла шмат суніц, на імшарынах высипвалі чарніцы, але наедак з ягадусё ж быў дрэнны. Ён вельмі схуднеў, і некалькі разоў, калі піў у ручаях, аж палохаўся, не адразу пазнаючы сябе. Слых яго аднак палепшыўся, ён ужо чуў, як крумкаюць вароны ў ельніку, невыразным, прыщашным гулам даносіўся да яго шум самалётаў у небе.

Надвячоркам чацвёртагадня Пятрусь перайшоў зялёнае аўсянае поле і падаўся па-над узылескам, што крывой лініяй агінаў палі.

Дзень быўсонечны і ветраны, па небе сям-там плылі невялікія воблачкі, лес маркотна і нязмоўчна шумеў, і гэткім жа маркотным тлумам поўнілася хлапечая галаўва. Часам Петрусю здавалася, што ён съніць усё гэта,

што ён зусім не баец і няма ніякай вайны, праста ён звар'яцеў туляеца па абшарах. Часам ён адчуваў сябе вельмі нешчаслівым, слабым, і хацелася яму плакаць ад жалю да сябе. Але хлопец моцна сціскаў папругай сваю незвычайнную ношу, напружваў волю і прымушаў сябе быць мужнейшым.

Аглядваючы поле ярыны, Пятрусь прыкметіў, што аўсянныя палеткі ў многіх месцах былі патаптаны, зблытаны людскімі сляядамі. Часта сустракаліся палосы танкавых гусеніц. Пятрусь пільна ўглядзеўся ў гэтыя сляды бою і ледзь ня ўскрыкнуў ад нечаканасці, калі ўбачыў у невялічкай лагчыне аблаплены і нерухомы ўжо варожы танк. Працягнуўшы за сабою аўсе дзьве крывыя сцежкі, ён спыніўся там, не дапоўніў якіх дзесяці кроکаў да маленькага акопчыка-ячэйкі. Акопчык гэты, відаць, паспешліва выкананы нейкім спрытным байцом, быў пусты; на брустверы паблісквалі сівежыя вінтовачныя гільзы, бялела клочча газетнай паперы. Адсюль, пэўна, паслаў баец пагібел той варожай грамадзіне і выратаваўся сам. А танк, апалўшы навокал ярыну, стаяў ужо бездапаможны і мёртвы, гарматны ствол скрыўшися на бок, люкі былі расчынены, і з таго, што дзіркай чарнеў у борце, зывіала нерухомая постаць мёртвага танкіста. Пятрусь, перасільваючы агіду, нерашуча падышоў да яго, са злоснай радасцю пазіраючы на аблапеную агнём крыжы на баку, зазірнуў у люк. Там было цёмна, съмардзела паленай гумай і гарэлай анучай. Ногі танкіста так і засталіся ў люку, а рукі віселі над аўсяным долам. Вечер раскудзеліў бляявыя валасы, на шэрую стрыжаную патыліцу ўжо лёг слой пылы.

Пятрусь ня стаў затрымлівацца, з агідай плюнуў у збажыну і падумаў сабе, што ёсьць усё ж пагібел і на гэтую сталёвую навалу. Мо' гэты самы вось танк некалькі дзён назад разам з іншымі ганяў яго па tym полі, дзе загінулі рэшткі палка. Але нейкі адзін чалавек зьнішчыў гэтае страшыдла, уратаваўшы жыцьцё мо' нават многіх людзей.

У другім месцы на полі Пятрусь убачыў зводдаль яшчэ

некалькі гэтых грозных і страшных машын. Усе яныстаялі цяпер нерухомыя і мёртвия. Хлопец вельмі ўзрадаўся ад гэтай удачыневядомых байцоў, і ў яго, злаеца, прыбыло сілы, каб крочыць далей.

Так ён ішоў па-надузълескам і, натрапіўши на палявую дарогу, збочыў на яе. Дарога хутка павярнула ў лес. Хлопец спыніўся, на момант раздумваючы, ці варта яму трymацца яе, ці ня лепш было б ісьці напрасткі, але душэўны ўздым ад нядайняга відовішча заглушыў апансеніні, хлопец пайшоў па дарозе.

Дарога вілася хваёвым сонечным борам. У лесе вельмі пахла хвойя і ўгрэтай на сонцы смалой. Паветра было сухое, густое і цягуче. Сосны глуха і працяжна шумелі ўгары, а на засланым ігліцай доле зіхацелі мітусыльвия сонечныя плямы. Пятрусь нячутна ступаў па гэтаму мяккаму, бы ватай падбітаму, долу, і ўспаміны дзяцінства, звязаныя з борам, мройліся недзе ў яго души. Але думкі былі аб іншым. Ён увесь час імкнуўся ўявіць сабе, ці далёка ў краіну праніклі ворагі, дзе і як стрымаюць іх, і як цяпер думаюць там пра іх загінуўшы полк. Ад думкі, што вельмі ён затрымаўся ў сваёй дарозе, што марудна нясуць яго ногі, у души хлопца ўзынікала трывога, і ён паскараў крок.

А бор усё цягнуўся і цягнуўся абапал вузенькай крывой дарожкі, вакол незразумела гаманілі сосны.

Надвячоркам бор прышіх. Аблітыя нізкім сонцам, гарачай медзю ззялі сасновыя вершаліны, разлапістае высокое сучча іх нерухома вісела ў паветры. Угары яшчэ было відна, а між камлём у доле згушчаўся змрок. Стулілася рэдкае кустоўе і маладыя сосны, адчуваўся начны халадок. Лес неяк насыцярожыўся, прышіх, толькі ўгары, абшукваючы хваёвия ствалы, насліліся глінянкі — невялічкія жывавыя птушкі, нястомнія працаўнікі бору.

Ад працяглай адзіноты ці мо' ад гэтай цішыні пад вечар Петруся апанавала нейкая трывожная туга. Дарога ішла ўніз, абапал яе суцэльнym шчыльным натоўпам мясыціўся хваёвы маладняк, у ім панаваў ужо змрок. Пятрусь спыніўся, чамусыці не адважваючыся ісьці да-

лей, нібы менавіта тут чакала яго якая бяда. Ён паслухаў і прыгледзеўся — нідзе не было нічога падазронага. Тады хлопец нясымела пайшоў, тулячыся да аднаго боку дарогі. Гэта, відаць, быў лесагадавальнік, яго маладняк расыягнуўся на шмат кіламетраў, і ў ім хлопца напаткаланаоч.

Яна паволі распаўзала па долу, змрокам ахутвала дрэвы, сівым туманам зацягнула нізіны; неба съязмнела на ўсходзе, і над дарогай загарэлася першая зорка — адзінокая і самотная, як і душа ляснога падарожніка.

Урэшце без усякіх падстаў хлопец адчуў, што ён не павінен ісьці далей. Адчуваньне небясьпекі не праходзіла, і ён звярнуў з пясканай дарогі ў густы змрок лесу. Ён ня ведаў, дзе была тая бяда, ад якой уцякаў ён, але нейкая сіла штурхала і цягнула яго далей і далей у гушчар, у змрок сасьняку. Гальлё балюча драпала яго рукі, твар, сухія ablаманыя сукі, нібы штыкі, упіраліся ў ягонія грудзі, а ён лезі лез, заплюшчыўшы вочы, з дапамогай рук прасоўваючы наперадсваё цела.

Ягоная барацьба з сасьняком у суцэльнай цемры ночы была, відаць, доўгай і адабрала шмат сілы. Урэшце ён вылез на нейкі лужок, у небе было ўжо зусім цёмна і трывожна, маўкліва мітусілася там безыліч зор. Адчуваючы праз боты вільготны халадок расы, Пятрусь перайшоў лужок і спыніўся ля кустоў, ня ведаючы, куды падацца далей. Праз гальлё паблісквала нешта сьветлае, ён прыгледзеўся — гэта цякла ручайні. Тут жа ля алешніку чорнай грудкай цямнеў невялічкі стажок. Пятрусь некаторы час утрапёна глядзеў у хмызняк, услухоўваўся ў навакольле і ўсё выразней адчуваў, што аслибей дашчэнту і ўжо ня можа нікуды падацца адгэтуль. Тады ён, хістаючыся, дабрыў да стажка і заваліўся пад ім на пахучае хрусткае сена.

Сон, як съмерць, згасіў петрусёвы адчуваньні. Хлопец быщцам праваліўся ў нейкую цемру нябыту; зынкі, адляцелі ад яго неадчэпныя справы і турботы — і вайна, і бяда, і імкненыні. Змораны і змучаны, ён моцна спаў на жорсткім мурагу, абшчапіўшы свае грудзі, дзе муляла

дарагая ноша. Над ім угары палахліва і трывожна мігацилі зоры, чорнымі дзвоснымі лапамі адбіваліся ў небе галіны кустоўя, журботна аб нечым безнадзейна сумным журчэла ў ручайні вада.

Але і ўначы не было спакою стомленай душы. Ледзь толькі ўсталяваўся сон, хлопцу пачалі сънніца трывожныя, страшныя сны.

Ня ўстане пазбыцца страху, што ў съне апанаваў яго, Пятрусь неяк устрапянуўся і прачнуўся. Ён падняўся, наўкола была маўклівая цемра, ледзь-ледзь шумела кустоўе. Сэрца моцна стукала ў грудзях, съпіна і бок вельмі азяблі адрасы, і хлопцу скаланулі дрыжыкі. Спалох, аднак, пакрысе разъвеяўся, але трывога ўжо моцна завалодала петрусёвай істотай. І ўсё ж мацней за ўсё іншае зараз быў сон, хутка ён зноў заплюшчыў хлопцовы очы, і баец, скурчыўшыся ад холаду, зноў паваліўся ў сена.

Невядома, колькі мінула часу, як раптам нехта балюча штурхнуў яго ў бок. Сонны яшчэ Пятрусь хуценька ўсхапіўся і адразу ўбачыў над сабой нейкага чалавека ў чырвонаармейскай форме, з віントоўкай, у пілотцы — ён штурхай сержанта ў бок і нешта казаў. Хлопецца сну не разумеў ягоных слоў, але на няголеным твары байца, у яго маркотных вачах убачыў трывогу і хуценька ўскочыў з сена.

— Бяжы хутчэй! Ну!

Адчуваючы нядобрае, хлопец азірнуўся. Праз кустоўе відаць была дарога з стракатымі слупкамі на насыпе, там грукацелі машыны, бразгаталі парожнія бочки і сноўдалі немцы. Гэта было зусім блізка — якіх трышаць кроکаў адсюль.

Зразумеўшы бяду, Пятрусь хуценька падаўся за сваім выратоўцам уздоўж ручайні, далей ад гэтага месца. За імі няспрытна, па-старэчаму падскокаючы, бег нейкі босы сівы дзядок з клункам у руках. Парадкам ужо адбегшы ад тae дарогі, троє зьведзеных выпадкам людзей замарудзілі крок, пайшлі съцяжынкай над раўком, і баец з дакорам заўважыў Петrusю:

— Што гэта ты, сержант, разълёгся ля дарогі? Ці да немцаў захацеў?

Сержант, канчатковая ўжо адагнаўшы сон, зірнуў у твар чалавеку.

— Якое да немцаў. Уначы з лесу прыбіўся да раўка і заснуй у стажку.

— Добра, што гэта мы натрапілі, а то было б табе.

— І праўда, было б, — вінавата ўсьміхнуўся Пятрусь. Ён з цікавасцю аглядаў сваіх нечаканых спадарожнікаў, адчуваючы сябе трошкі ніякавата за сваю неасцярожнасць. Сержанту спадабалася, што ў байца была вінтоўка і ўся вайсковая амуніція — про цівагаз, падсумкі і нават малая лапатка на баку. Відаць, і ў яго былі невясёлыя справы, але ён, здаецца, ня ўпаў духам, не разгубіўся, калі нясе зброю. Ён нетаропка ступаў сваімі стапанымі гамашамі ў зялёных абмотках і спакойна, бяз страху аглядаў лясное навако льле. У чалавека былі вельмі адметныя натапыраныя бровы, глыбока пад сабой хавалі яны памяркоўныя ўдумлівия очы на крыху папсутым воспаю твары. Пятрусь моўкі пазіраў на яго, і здавалася хлопцу, што ён недзе ўжо бачыў гэты твар і гэтую жылістую шыю, на якой зылёгся зашмальцована ад поту салдацкі каўнер з пятліцамі. Мо' было тут штосьці захаванае ў памяці з дзяцінства, мо' гэты твар нечым нагадваў яго бацьку.

Наперадзе па съцяжынцы, хуценька перастаўляючы босыя ногі, дъбаў другія сёньняшні знаёмы, маленкі, сівенкі дзед, відаць па ўсім, вельмі рухавы чалавек, у шэрай съвітцы і старой вайсковай шапцы з зялёнym патрэсканым кazyрком. Ён усьмешліва азірнуўся на хлопца і сказаў жывым тонам гаваркога чалавека:

— Мы самі, бач, тыщнуліся з лесу, а яны на мастку. Ледзьве чорту ў лапы ня скочылі. Пашкадаваў Бог — не заўважылі.

— Было б і вам тады, — зазначыў сержант і запытаў пра тое, што цяпер больш за ўсё іншае цікавіла яго: — А куды ж вы кіруеце?

— А туды, — махнуў рукой дзед за раўчук, дзе ўжо на

паўнеба шугала съятло ўзышоўшага, але яшчэ ня бачнага за лесам сонца.

— А ты куды ідзеш? — запытваў баец.

— Ды і я туды, — сказаў Пяцрусь. — Часць нашу разьбіл, вось і іду. А ня чулі, дзе нашы?

— Э, братка, далёка, — уздыхнуў дзед — Казалі ўчора людзі, аж пад Полацкам.

Тая навіна, як пярун з неба, аглушыла хлопца. Нейкі час ён маўчаў, ня ведаочы, што думаць і казаць. Тысячы жудасных пытаньняў паўсталі зараз у яго галаве, але адказу на іх, здаецца, не было ні ў кога.

Людзі зауважылі, як спахмурнеў хлопец, ды і яны былі не весляйшыя ў той час. Дзед цяжка, працягla ўздыхнуў і на хаду пачухаўняstryжаную патыліцу.

— Эх, бяда, бяда! — казаў ён. — Што робіцца толькі на белым съвеце!

Нейкі час яны ўсе задуменна памаўчалі, потым баец сказаў:

— Значыць, па дарозе будзє, сержант. Разам пойдзем.

Неўзабаве съязынка вывела іх да травяністай, з рэдкім кустоўем забалаці, далей у асацэ і багне ляжалі жэрдкі.

— Ну, вось тут вам, абытым, крызіс, — пажартаваў дзед. — Скідай шчыблеты, а я закуру.

Яны разуваліся, каб перайсці забалаць. Над прасторамі нараджаўся новы, прамяністы ранак, і разам з ім съявлела і на петrusёвай душы. Ужо зьнікла ўчарашняя трывога, нечым супакойваючым і надзейным павеяла на хлопца ад гэтых пажыльных людзей, так нечакана напатканых на яго шляху. Невядома, што яшчэ чакала іх наперадзе, але было радасна, што скончылася сёньня самое страшнае ў жыцці — адзінота, побач зноў былі свае людзі, і пакрысе мацнела спадзяванье, што ўсё абыдвеца добра.

Разьдзел чацьвёрты

— Як жа гэта вы выкараскаліся так ладна: з вінтоўкай і ўсім майном? — пытаваўся Пяцрусь, гледзячы, як пажы-

лы баец, выклা�ўшы на процівагаз затвор, чысыці ѿшчэпкай вінтоўку.

Яны ўгрох сядвелі ў алешнікам гушчары. Было каля паўдня, моцна пякло сонца, і над ляснымі прасторамі вісела нерухомая бязьветраная ціш. Сонечныя промні, прафілюючыя праз альхове вецыце, хавалі ў травяністым доле блішчыць далоні. Угары гудзеў чмель, недзе далёка кукавала зязюля.

— Як выбраўся, пытаваеш? Гэта, брат, гісторыя — як выбраўся, — казаў баец, калупаочы ў патроньніку. Ён сядзеў, прыхінуўшыся да пакручастай закаржэлай алешины, зьняўшы з сябе ўсе рамяні, успатнелы і спакойна засядржаны ў сваім занятку. Дзед, скрыжаваўшы пад сабой натруджаныя босыя ногі, курк'ю самафрутку і кашляўусё, аж захліпаўся ад нейкага старэчага ўдушша. Яму, пэўна, былі ўжо знаёмы прыгоды байца, і ён пазіраў на сержанта, нібы спадзеючыся ўбачыць новае ўражанье ад іх.

— Ішли мы, значыць, маршам, — я ў пяхоце быў — троє сутак ішлі. Фарсіраваны марш, значыцца. Ну, неяк на съвітаныні сталі. Доўга стаялі на дарозе, немца быццам не чутно, чакаем загаду. Прыйягае камбат, сабраў камандзіраў — кажуць займаць баявы парадак. Ну, значыць, разгарнуліся мы ў полі, наша рота якраз ля ўзьмежка, на канюшынішчы. Давай акопвацца. Ужо добра разьвіднела, я гэта лапатай працую, як раптам над ланцугом як трэсъне — руды такі, ведаеце, клубок дыму ў паветры, — шрапнель, значыць. Ну, і давай біць. Так, мабыць, з гадзіну білі. Я дык такія штукі ведаю, на фінскай яшчэ нагледзеўся. Калі шрапнель, дык трэба хутчэй падстрэшак гэткі, нішу, значыць, у акопе ладзіць: ад шрапнелі ніша — першы парагунак. Ну я і налягаю на лапатку. А некаторыя маладыя апанурыліся, затаіліся, ну і пабіла іх. Суседа майго Турсунбаева забіла — праста ў патыліцу асколкам, кулямётчыка з другога ўзвода парапіла. Ну, думаю, ліха: ён нас б'е, а мы яго і ня бачым нават. Але тое яшчэ ня ліха, браце. Ліха было наперадзе.

— Ды ўжо ж так. Бяда за бядою ходзіць дыяшчэ сябровак водзіць, — зазначыў дзед. — Таксама вось і ў германскую было...

Дзеду, відаць, хацелася нешта расказаць сваё, але ён у час абарваў сябе і засоп самакруткай. Баец тым часам заклаў у віントу́ку затвор, спусціў курок і паклаў зброя на калені. Пятрусь асыярожна расьперазаўся і масыціўся побач, прытрымліваючы пад гімнасіцёркай сваю ношу. Ён уважліва слухаў чалавека, які з прыкметай тугой патрыва жанай душэўнай раны апавядаў пра неясёлае.

— Але страшнае было потым, — уздыхаючы, казаўён. — Чуем, нешта загыркатала ўдалечы, і вось зімшарынкі наперадзе высоўваюцца танкі. Я гэта палічыў з цікаўнасці — васімнаццаць штук! Ідуць, значыць, а між іх і ззаду за імі немцы. Ну і сыпнулі яны па нас. Усё, брат, закурэла ад пылу і дыму, што тут рабіць будзеш? Праўда, і мы спачатку далі агню, але хіба ты іх віントу́камі стрымаеш? Танкі ўжо з узмежка скульнуліся, адзін проста на мяне шыбуе; гудзе, лязгаціць, куды ты тут дзенешися? Ледзьве я ногі пасыпей падцягнуць, каб гусеніцай не аддышыла — праскочыў. Не пасыпей я ўшчэ што і падумаць, як тут аўтаматыкі. І да мяне паддлітае адзін з потным гэткім звярыным тварам. Прышлошчыў явочы, ды і сунуў голаў у канюшыну: ляжу, як мёртвы. Заб’е, дык заб’е, а можа і ня стрэліць, думаю.

Баец змоўж на хвіліну, узяў з долу абdziёрты свой кацялок, папіў троху, выцерся рукавом і коратка, тужліва зірнуў на сержанта. Відаць было па ўсім, што ён зноў балюча перажываў туую сваю бяду, апавядаў сумна, гэтак, як расказваюць пра апошнія часіны блізкага чалавека. Апушчаная з калена звысала заскарузлая ад даўніх мазалёў рука чалавека, пакроучастыя грубыя пальцы даликатна неяк трymалі тонкую драцинку мокрага кацялка. Пятрусь глядзеў на тыя пальцы, на ногі чалавека ў стаптанных чаравіках і ablэзлых абмотках. І зноў хлапечae сэрца кранулі людскія пакуты, і ўжо не здавалася такім балочым уласнае гора: відаць, у тыя часы шмат каму

выпада горкая доля. Ён слухаў, і між слоў чалавека неяк цымяна выпльвалі знаёмыя абліччы тых, каму выпаў горшы лёс і каго ўжо не было ў жыцці. Перад вачымі паўсталі і камандзір палка, што, паміраючы, прагнаў яго ад сябе, і небарака Наскоў, што сканаў на яго сыпіне, і нежывы лейтэнант, пакінуты непахаваным на той жахлівай сядлібе. А колькі ўшчэ невядомых яму съмерцяў! І ў грудзях хлопца разам з крыўдай і болем усё мацней гарэла нянавісць да звар’яцельных, крыважэрных чужынцаў. Абаец, журботна паціраючы ложа віントу́кі, усё казаў сваё набалелае.

— Мінуліяны наша канюшынішча, а я паціху ўзыняўся: дай, думаю, дзе кулямёта пашукаю. Хацеў ручнік дзе падхапіць ды лупануць па іх з тылу. Нашых багата ляжыць на полі, я — да аднаго, да другога — забітыя і з віントу́камі ўсе. І раптам аднін енчыць, убачыў, пазнаў: «Нупрэй, братка, ратуй, ня кідай». Гляджу, знаёмы баец, зямляк нават, наш, валагодскі. Я да яго, а тут другі качаецца — ногі перрабіты. Кудытут страляць будзеш, людзей ратаваць трэба.

Перавязаў, як умеў, пад кусты пасыцягваў аднаго і другога. Танкі ўжо ў лагчыну скаваліся, наўкола пуста стала, толькі нябожчыкі ляжаць. Я, гэтак прыгнуўшыся, ўшчэ па полі пашарыў, ўшчэ дваіх знайшоў — сапёраў, што прыгадзены нам былі. І камандзіра батальёну знайшоў: ляжыць старшы лейтэнант з акрываўленай галавой, гімнасіцёрка ўся крывёю залітая і нават дакументы ў крыві. Шкада гэтак стала, ды толькі сумаваць па мёртвых няма калі: жывыя чакаюць. Вярнуўся я да тых кустоў, напаіў Шевяцова — асабліва ён, бядак, пакутаваў, усё дабіць прасіў, — што тут далей рабіць? Не сядзець жа мне з ім ў тым полі, чакаць, значыць, няма чаго — ужо, брат, пад немца трапілі. Пабег я раўком шукаць якіх жывых людзей, якое вёскі, і, праўда, натрапіў. Вёсачка маленькая, прыгледзеўся — быццам няма фашыстаў. Знайшоў чалавека, расказаў: так і так — трэба людзей ратаваць. Добры такі чалавек трапіў, маўклівы. «Ну, што ж, — кажа, — калі трэба, дык трэба». Запрог каня, паехаў,

схавалі мы тых чацьвярых у добрыгушчар — ельнік такі, — напайлі. Швяцоў сканаў хутка, трое засталося. Глядзі, кажу чалавеку, — пільнуй байцоў. Вярнуся — запытаю, як і што. Ну, а самому што тут было рабіць? Усё ж баец я. Ну, і падаўся на ўсход. Так і нясу на сабе ўвесь рыштунак і вінтоўку — ня кідаць жа дабро. И вось ужо тыдзень іду. Ня думаў, што такое здарыцца, што аж пад Полацк скіраваць прыйдзецца.

— I я вось ня думаў, што гэтак будзе, — сказаў Пятрусь. — I як гэта здарылася?..

Сталася вось. Хіба і я гадаў, што гэтак aberneцца, — жвава пачаў дзед. — Я ж таксама ў войска падаўся. У мянене, каб ты ведаў, сын у войску, камандзір, і чын, ведаеш, добрымае. А я з малодшым на Слонімшчыне жыў, а раз вайна, — я, братка, пагаліўся, тытунню падкрышшы запас і ў Слонім, у ваенкамат, значыць. Думаў, прыйду да ваенкома — знаёмы чалавек быў — скажу, давай, Іван Кузыміч, да сына накіраваныне. Няўжо старому ваяку, георгіеўскуму кавалеру, якога месца прывойску ня будзе? Павінна быць. I што ж: прыгтупаў у Слонім, а там ля ракі пад вербамі машинаў панаставлена, бензінам съмардзіць — немцы! Не, думаю, ня быць такому, каб бацька чырвонага камандзіра ў палон здаваўся. Завярнуў на дарожку і ў поле. Пайшоў сабе на ўсход. Вось на яго натрапіў, так і ідзэм.

— Ну, і я таксама, — сказаў Пятрусь. — Як ачуняў на тым полі, агледзеўся, што адзін, і давай даганяць сваіх. Думаў, дзё недалёка нашы, а яно ўсюды фашисты, куды ні сунься. Штосьці тут, відаць, здарылася, што не ўтрымлі. Ну, але ня можа таго быць, каб не спынілі тую навалу.

— Спыняць! — запэўніў дзед. — Ужо пад Полацкам спыняць. Там, браце, войска шмат, я яшчэ раней чуў, і, зноў жа, лясы. У лясах самалёт, што съялпы каршун: нічога ня зробіць. Скулу яму ў бок, таму Гітлеру! Нічога ў яго ня выйдзе.

— Яно, пэўна, так. Але цяжка будзе. Танкамі гэтымі бярэ, нягоднік, — навесела казаў Нупрэй.

Пятрусь канчаткова зразумеў, што мае справу са сваімі людзьмі, ён ужо цалкам даверыўся ім, толькі ніяк яшчэ ня мог рашыцца на тое, каб даверыць і свой найвялікшы клопат, сваю таямніцу. Некалькі разоў наважваўся ён сказаць, што нясе з сабой на ўсё од, якая святыня хаваецца падяго гімнасцёркай, але аднезвычайнасцітае справы, адвыключнасці і важнасці тae рэчы ўсё неяк не ставала съмеласці адкрыцца людзям. Аднак хіба схаваеш што ў такі час ад блізкіх людзей, якія бачаць ня толькі пад тваёй съвіткай, але і ў тваёй душы. Калі ў алешнікавым гушчары змоўклі размовы і настала кароткая хвіліна ціхай задумы, дзед першы запытаў сержанта:

— Скажы, камандзір, што гэта ты пад гімнасцёркай хаваеш? Ці якую адзежыну, ці што?

— I я гляджу, нешта ўжо занадта круглявы сержант, — хітравата ўсыміхнуўся Нупрэй. — Не таіся, мы людзі свае.

— Ды не, што таіцца? Я і сам хацеў сказаць. Ужо такая справа: трэба як разам цяпер клапаціцца... Палкавы наш съцяг у мяне...

Ён устаў на ногі, пад гімнасцёркай разматаў з цела палотнішча, разгарнуў на ўсю шыр і кароткім імклівым рухам разаслаў на траве. Нупрэй нібы скамянеў на месцы, высока ўзыняўшы свае белыя касматыя бровы, дзед хуценька ўскочыў у съслед за сержантам і праз хвіліну, пэўна яшчэ не зразумеўшы ўсёй важнасці падзеі, загаварыў:

— Ай-яй, якая штуковіна! Палкавы, кажаш? Глядзі ты, і нумар і назва. Як жа гэта ён трапіў табе?

Устаў з долу і Нупрэй, даўкатна ўзяў за ражок пакамечанае палатно, моўкі ўздыхнуў. Потым таксама моўкі паглядзеў на сержанта — нешта шматзначнае, пытальнае было ўтym яго працяглым позірку.

— Трапіў вось. Уратаваў пакуль, але ці ўдасца зусім уратаваць, хто ведае? — съціпла адказаў хлопец, не адводзячы позірку адагністага шоўку.

— Ах ты, горачка, — чухаў патыліцу дзед — Сапраўды задача. Гэта ж ня жартачкі: вайсковы съцяг.

Нупрэеў змрочна маўчаў, захаваўшы ўглыб свае вочы, нізка схіліўшы голаў, стаяў Пятрусь. Некалькі праменьчыкаў паўдвенага сонца праз гушчар гарачымі пятакамі ўпалі на шоўк, запалі яго і ціхенька гарэлі чырваньню між золата літар. Так, ня зводзячы з тae рэчы самотных вачэй, перамагаючы наплыў чагосыці съветлага і жаласьлівага, доўга глядзеў Пятрусь на съяг і бачыў другі, ужо далёка адсунуты віхурай падзей той незабыўны дзень, калі ён прымаў прысягу, і на пляц перад строем палка ўпершыню выносілі гэтые восьсъяг. Ён тады быў цэлы і акуратны, без чатырох дзірак, што цяпер съвіціліся ў шоўку, яго несылі пад музыку, а камандзір палка, які мёртвы застаўся на tym пагорку, тады ладны і моцны, падаваў строю каманду. Пятрусь Кляновіч у той час лічыўся зусім зялёным байцом, ён і ня марыў ня тое, каб патрымаць съяг, а нават і наблізіцца да яго. Съяганосцям быў старшы сержант Саўкін, які за Фінскую меў два ордэны. А цяпер як зъмянілася ўсё! Няма ні Саўкіна, ні камандзіра палка, толькі застаўся ён, былы зялёны баец Кляновіч, і гэтые вось прафіты ў чатырох месцах съяг.

Пасьля доўгай маўклівасці Нупрэеў сказаў:

— Ну, нічога. Як-небудзь зъберажэм. Тут ужо нельга незъберагчы.

— Ну, канешне ж — азвайся дзед. — Съяг, ён найвышэй за ўсё. Я ж ведаю.

Нейкі час гэтыя троє людзей паставілі яшчэ ў гушчары, глядзелі на съяг, уздыхалі і маўчалі ў нялёгкай задуме. Вырашыўшы, што несыці пад гімнасцёркай гэтую рэч нягожа, Нупрэеў аслабаніў свой рэчавымяшок, у які добра запакавалі съяг, і Пятрусь узьдзяў яго на сыпіну. Нупрэеў інакш неяк уважліней, стаў пазіраць на сержанта і аднойчы сказаў:

— Аты таго, маладзец, хлопец.

Уладкаваўшы ўсё, пасур'ёзнеўшы і прымоўклюя ад новага клупату людзі зноў падаліся ў сваю невядомую дарогу.

Раздзел пяты

Не спыняючыся на начлег, яны ўсё ішлі на ўсход.

Мінулі другія суткі, як яны сустрэліся, і за час няспыннага падарожжа ўжо добра прывыклі адзін да другога. Пятрусь шчыра радаваўся, што трапілі на ягоным шляху гэтыя двое людзей, з імі хлопцу было куды весялей і надвейней, а галоўнае — яны шчыра, аддана паставіліся да ягонага цяперашняга імкнення. Ніводзін з іх і ня марыў зараз пра што іншае, як толькі найхутчэй далучыцца да сваіх і тым канчаткова выратаваць сябе і съяг.

Пятрусь ужо добра чуў на абодва вухі, але часам яшчэ ныла плячо і калі-нікалі пад грудзі падкатвали млюсная нудота. Хлопец, аднак, трываў, перамагаў нядужанье і бяз скарг імкнуўся наперад.

Аднаго разу яны спыніліся ля ручайні ў кустоў, напліся і моўкі палеглі ў падсохлай ужо няроснай траве. Сонца ўзынялося і добра прыгравала, ад стомы і спакою да людзей чапляўся сон. Старыя адразу прышлі, а Пятрусь упартага гнаў ад сябе цягучую дрымоту. З мінулай ночы ўсталявалася так, што ён вызначаў час адпачынку і першы падаваў голас, калі трэба было рухацца далей. Ён гэта рабіў праста, па-сяброўску, бяз ценю каманды, але неяк стала, што хлопца слухаліся гэтыя двое людзей. Так, мабыць, прызнавалася яго вайсковае старшынства, а можа людзі зважалі на яго большую, чым іх, маральную адказнасць у справе, якую яны на сябе ўзялі цяпер.

Моцным намаганьнем струхнуўшы дрымоту, сержант узыняўся з травы і хацеў гукнуць людзей, каб рушыць далей, ды раптоўна ахапіўшя млюсць паваліла яго на зямлю. Нупрэеў адразу заўважыў гэта і заклапочана сеў у траве.

— Э, братка, трэба падсілкавацца табе. Так нягожа. Мы то стрываем, а табе догляд патрэбны.

Узыняўся і дзед, і яны вырашылі ў першай жа вёсцы, якая трапіцца на іх шляху, накарміць сержанта.

Як-колечы Пятрусь аднак ачуяў, і з паўгадзіны яны

паціху ішлі лагчынай уздоўж ручая. Час ад часу старыя пазіралі ўправа, пакуль ня ўбачылі на ўзгорку ўзбажыне нейкія будынкі — то быў хутар. Коратка парайшыся, Пятрусь з Нупрэевым засталіся на жытнёвым узьмежку, а дзед выправіўся здабываць харчы.

Сядзелі яны досьці доўга, чакалі, а дзеда ўсё не было. Сержант пачынаў ужо непакоіца за старога, калі адхутара пачулася гаворка. Хлюпец выглянуў над збажыною і хуценька схаваўся зноў. Ад будынкаў па съцежцы ішоў дзед і з ім яшчэ троє нейкіх людзей, — за плячыма ў іх, здаецца, вісела зброя. Нупрэеў таксама зірнуў і таксама ўстрывожана схаваўся. Сержант і баец пераглянуліся, а затым Нупрэеў саўганаў затворам вінтоўкі.

Калі ж людзі наблізіліся і стала чуваць іх размова, байцы зноў зір нулі адзін на аднаго, і сержант узняўся з узьмежку. Да іх даносіўся спакойны, гаварлівы голас старога, — нічога трывожнага ці падазронага ня чулася ў ім.

Людзі ўсё набліжаліся па съцяжынцы, ужо бачна было, што за дзедам ішоў ладны плячысты дзяцюк, ён трymаў на рамяні аўтамат і ўглядаўся ў іх бок. За імі ішлі яшчэ двое — высокі і нізкі, — яны таксама былі ўзброеныя, але чамусыці ніхто з іх не нагадваў нашых байцоў. Калі яны добра наблізіліся, Пятрусь зразумеў, чаму яны здаліся чужынкамі. На дужыя плечы першага быў напялена нямецкі мундзір, падпярэзвала яго дзяга з жоўтай кам-састаўскай спражкай, а на чубатай галаве ладна сядзела суконная пілотка з чырвонай зоркай. У такім убраньні хлюпец меў незвычайны, нейкі дзівакаваты выгляд. Двое яго спадарожнікаў былі апрануты ў несамавітую сялянскія съвіткі, хоць штаны ў абодвух былі нашы, вайсковыя, таксама як і кірзавыя боты на нагах.

— Вось падмогу прывёў, — задаволена сказаў дзед, падышодзічы да ўзьмежку. — Гэта свае, чырвоныя армейцы.

— Прывітаныне байцам і камандзірам, — зухавата сказаў пярэдні ў мундзіры. — Дзед кажа, падвяло вас бяз хлеба-солі. Дрэнна жывеце, значыць.

Нупрэеў спадылба ваўкавага разглядваў траіх; Пятрусь маўчаў, ня ведаючы, як паставіцца да гэтых пераапранутых бадзяў і да іх недарэчнага тону. Тоё, што яны свае людзі, бадай, было зразумела, але нейкай ня ёмкасці утрымлівала сержанта ад праматы і шчырасці. Пярэдні, пэўна, заўважыў тое і сказаў:

— Ну, што надзымуці? Будзем знаёмы: старшина Агальцоў, камандзір разведчыкаў, а гэта мае дружбакі: Жук і Калдобінскі. — Ён паказаў на сваіх спадарожнікаў — тыя былі съціплейшыя за свайго начальніка. Каржакаваты і шыраканосы Жук прастадушна ўсыміхнуўся, а высокі і тонкі Калдобінскі хаваў змрочную паныласць на вузкім, насатым твары. Пятрусь і Нупрэеў змаўчалі, ды ім, бадай, і ня трэба было называць свае чыны — яны ў абодвух значыліся яшчэ на вайсковых пятліцах.

— Дык што, сержант, на ўсход кіруем? — жвава пыгаў Агальцоў, сядзючы побач з Петрусём. Яго падначаленныя таксама селі; дзед перад узьмежкамі развязаў у траве прынесены клуначак, ля яго, трymаючы ў руках вінтоўку, прысёў Нупрэеў.

— На ўход, — пацвердзіў сержант.

— Ну і мытуды ж. Значыць, па дарозе.

— Вось і я кажу: зручней разам, — уставіў дзед. — Зноў жа ўшасыцярых мо' лепш справімся.

— А здалёку вы нясеце гэтую штуку? — старшина хігравата прыжмурыўся.

Сержант міжвольна здрыгануўся ад нечаканага пытання і ўзняў на старшину вочы. А той сядзеў побач спакойны, недзе ў глыбіні яго чорных хуткіх вачэй звязаўся ўсьведамленыне ўласнай зухаватасці, адчуваўся сілы і ўпэўненасці ў жыцьцёвую ўдачу. Сержант у думках ablaij старога за нястрыманасць і сказаў няпэўна:

— Здалёку.

Але хто яго ведае, мо' і ня трэба было злавацца, чужацца іх.

Мо' так і сапраўды лепей — ушасыцярих, мо' гэтыя хлопцы — нядрэнныя людзі. Цяжка адразу ўсё зразумець у чалавеку, і ўсё ж сержант адчуваў, што асыярожнасць

ня пойдзе ў шкоду, што ў такі час трэба на ўсё глядзець пільна.

Дзед тым часам нарыхтаваў съяданак, адзін з новых знаёмых — усьмешлівы Жук — моўчкі дастаў з свае сумкі банку нейкіх нямецкіх кансерваў, гасцінна падаў старому, і троє галодных людзей налеглі на ежу. Новыя знаёмыя адмовіліся ад сержантавага запрашэння пасындаць з імі, яны курылі папяросы і маўчалі. Агальцоў ўсё па-ранейшаму насымешліва пазіраў на сержанта, на яго галодных, амаль ня ўзброеных людзей, і на прыгожым твары хлопца выразна адбівалася пачуцьцё ўліснай пе-равагі. А Пятрусь, зредку пазіраючы на яго, напружана думаў, стараючыся зразумець нутро гэтых людей. Зда-еца, не было асаблівых прычын для недавер’я, але іхняе адзеньне і асабліва мундзір старшины выклікалі нейкую няпэўную насыцярожанасць.

Кночы за суткі насыпнага маршу сержантава тройка вельмі змарылася. І сам Пятрусь, і дзед з Нупрэевым ужо ледзь цягнуліся па хмызняках, агнём гарэлі іх зму-чаныя ногі, ўсё цяжэйшым здаваўся кожны кілометр. Старшина з разьведчыкамі трymаўся бадзёра, — здава-лася, яны ня ведалі стомы. Агальцоў увесі час апавядай Нупрэеву, а болей дзеду пра свае нядаўнія прыгоды. Сержант ішоў ззаду. Ён ледзь трymаўся на нагах — у такім стане было не да размоў, — але ён слухаў ўсё, што казаў старшина! Калі гэта не была хлусьня, дык старшина — сапраўды съмелы чалавек. Дзіўна толькі, чаму ўсё атрымлівалася ў яго ў нейкім жартоўным, бяздумна-дзівацкім тоне — ці сапраўды ўсё так і было зухават-лёнка, ці тыя здарэныні не пакінулі сур’ёзнага съледу ў душы чалавека. Старшина расказаў, што ідзе ад самай граніцы, што ў адным месцы яны захапілі танкетку, і, пераапрануўшыся ў немца, Агальцоў на ёй даў бой у нейкім мястэчку. Расказаў, нібы яны ўзялі ў палон ня-мецкага оберста, цягнулі яго з сабой некалькі дзён, аж пакуль самі ня трапілі ў бяду. У доказ сваіх геройстваў старшина паказваў нямецкі аўтамат, новенькі пісталет «валтэр» і пілотку, прастрэленую ў двух месцах. И на-

рэшне хлопец паведаміў, што яны добра адпачылі на гэтым хутары — былі і маладвіцы, было і закусіць, і выпіць, і тры дні прайшлі, як на вяселыі.

Старшина са сваімі людзьмі прынёс нешта новае, бес-клапотнае і лёгкае ў настрой гэтай групы. І сержант, і Нупрэеў з дзедам даўно ўжо не назіралі гэтага людска-га аптымізму ў той страшны час. Аднак самі яны былі вельмі ўражаны перанесеным горам, і таму гэтая лёг-касьць здавалася ім цяпер проста недарэчнай. Яны моўчкі слухалі зухаватыя апавяданьні, але, бадай, не падзялялі захапленыя расказчыка. Пятрусь, неўпрыщым, пазіраў на сваіх людзей і на разьведчыкаў — і бачыў вялікую розынцу, якая тайліася ня толькі ў выглядзе, але і ў ма-ральнym становішчы гэтых людзей.

Чакаць разладу давялося нядоўга. Увечары змораныя дзед і Нупрэеў, заўважыўшы яшчэ горшы стан сержанта, які ледзь плёўся за групай, прапанавалі пераначаваць у лесе. Старшина не пярэчыў супраць прыпынку, і яны выбраўлі невялікі кавалак бярэзыніку ў ярыне. Побач быў лес, а ўнізе, у канцы ячменнай нівы, пачыналася балота.

Людзі пападалі на ўзльесі на лісцівныя грыбны долі моўчкі ляжалі, чакаючы, пакуль з большага ўтаймуеца стома. Тым часам паволі цымнела, вельмі хацелася спаць, і сержант занепакоіўся:

— Треба пастаўіць варту, — сказаў ён.

— Ну, вядома, — зашавяліўся ў траве Нупрэеў. — Каб ужо па-войсковаму.

Тады з бярознага вециця пагардліва азваваўся старшина:

— Во задумалі што! Каго тут баяцца!

— А як жа? — стрымана запярэчыў сержант. — Мы ж войсковыя людзі. Рознае можа здарыцца.

Старшина абыякава махнуў рукой. Ён соладка рас-кінуўся на мяккім травяністым доле — праставалосы, у расшпілена мундір. Ён прыгаміўся, адпачываў, і было падобна на тое, што ўсе іншыя турботы цяпер былі вельмі далёка ад яго.

— Баязліўцы! Нічога ня здарыцца.

Сержант маўчаў, адзначыўшы ў думках, што характар бесклапотнага разьведчыка даволі ўпарты. Ён падумай крыку і сказаў Нупрэеву:

— Вы павартаўце ў першую зьмену, а потым разбудзіце мяне.

— Аты ўжо мяне,— уставіў дзед. — Як бы ўкаравуле.

Змораныя людзі адразу суцішыліся, паснулі дзе сядзелі, а Нупрэеў узыняўся на варту.

Так яны ўтрох, укараціўшы сабе дарагі адпачынак, дзяжурылі да съвітання, а на золку з цяжкімі галовамі адправіліся ў шлях. Ніхто з іх не напракнушаў спадарожнікаў, але ім было няёмка глядзець у іхнія вочы, размаўляць з імі, бадзёрымі і съвежымі і да таго ж маладымі. Сержанта вельмі ўразіла гэтая першая нязгода ў калектыве, і, затаіўшы крыду на старшину, ён чакаў зручнага выпадку, каб сур'ёзна пагутарыць з ім.

Рэйдзел шосты

Але для размовы ён так і не знайшоў часу.

У той жа ранак, перайшоўшы нейкую забалаць, хлопцы апнуліся перад невядомай шырокай ракою. Трохі паставіўшы ў поплаве перад шчыльным зарасцем чароту, яны паціху пайшлі ўздоўж берага шукаць якой пераправы. Вядома, распрануўшыся, можна было б пераплысці раку (Агальцоў нават браўся зрабіць гэта трох разаў запар), але ў людзей была зброя, вонратка, да таго ж, Нупрэеў адразу прызнаўся, што плаваць ня ўмее. Трэба было знайсці човен, ці плыт, ці хоць бы якое бервяно.

І байцы ішлі па беразе, намачыўшы ногі і агляджаючыся наўкола, каб убачыць што-небудзь здатнае для пераправы. Наперадзе на грудку віднеўся невялічкі хваёвы гаёк.

— Вось там знайдзем дрэва і пераправім пяхоту, — казаў старшина, маючы на ўвазе Нупрэева. Ён па-ранейшаму быў жывавы, вясёлы, спрытны — здавалася, чалавек ня ведаў нікакай душэўной скрухі, да ўсяго ставіўся лёгка і проста.

Але варта было ім узыняцца на грудок, пад яловыя

шаты ўзылеску, як вочы старшыны загарэліся новым жаданьнем:

— Браткі, гляньце: мост! Далібог мост, і цэлы, спраўны, сыпецыяльна для нас!

Сапраўды, на завароце цераз раку адберага даберага пралёт доўгі драўляны мост на цыбатых бёрнах-сваях. Там бегла дарога, яна была зараз пустая, на лужку ля моста пасыўся стрыножаныгнядышы конік, на дроце ўгары, сабраўшыся ў рад, церабіліся ластаўкі.

— Гайды! Нікога няма — перасючым і ўсё, — настойваў старшина.

Яны таропка выйшлі на лужок; конік, убачыўшы не-знаёмых, цікаўна ўзыняў голаў.

— А давай рысака захопім, — прапанаваў Агальцоў. — Дзеду якраз па росту. Або камандзіру: на кані, пад сцягам павядзе нас, як Чапай.

— Кінь дурэць, — коратка буркнуў сержант. — Давай хутчэй.

Пяцірусь тримаўся наперадзе і ўжо ўзьбег на адхон, як ззаду данёсся да яго той самы жахлівы гук, якога асыцерагаўся сержант. Ён прысёў на травяністым адхоне, зірнуў назад і адразу скаціўся ўніз. Іншыя таксама, відаць, уцямілі небяспеку і, не згаворваючыся, кінуліся ў адзінаетут сковішча — пад мост. Усыльдза сержантам яны ўзлезлі па адхону ў самы верх падмостоў і, затаіўшы дыханье, напружылі слых.

Па дарозе ішлі машыны.

Яны набліжаліся, ужо чуваць стала, як лязгае нешта ў іх кузавах, як дрыжыць зямля; з набрыняльных сырасаціоў бярвеньняў недарэчна шархотка сыпалася зямля. «За ўважылі, за ўважылі», — тачыла голаў кожнага думка і пакутліва-гарачым было жаданьне, каб не спыніліся, праехалі далей. Аберуч узяўшыся за віントоўку, насыцярожана і суроўа пазіраў з-пад моста Нупрэеў, старожка чакалі гатовыя да бою Жук і Калдобрінскі; дзед ад напружанай увагі і чаканінья быццам скамянеў, адкрыўшы старэчы рот. Усе прытаіліся, маўчалі, нават Агальцоў і той шчыльна сьціснуў вусны,

сьцяў над перано съсем бровы і драпежна скіліўся, нарыхтаваўшы аўтамат.

Прыціснуўшыся съпіной да нізкай гнілой столі, Пятрусь пракінаў старшыну і сябе за неасьцярожнасць і пакутліва перабіраў у думках магчымыя варыянты выратаванья. Машыны набліжаліся, і раптам гул матараў, так добра чутныту, пад мостам, спыніўся. «Зайважыл!» — мільганула страшнае меркаванье, і, адчуўшы, як разліваецца па целе млявасць, сержант выняў з кішэні сваю адзіную гранату.

— Хлопцы, жывымі не здавацца. Помніце: съяг! — чужым натужлівым голасам сказаў ён і зірнуў на байцоў, каб упэўніцца, што яны падтрымаюць яго. Твар старшыны па-ранейшаму быў засяроджаны і рашучы, усмешлівы шыраканосы Жук выглядаў спакойна, быццам не разумеў яшчэ той бяды, што навісла над імі. Адзін толькі Калдобінскі неяк, нібы незадаволена зірнуў на сержанта і зноў насупіўся сваім круканосым тварам. Пад Нупрэевымі бровамі яшчэ глыбей запалі яго нетаропкія разважлівыя вочы.

— Нічога, нічога, — зашаптаў стары баец. — Станавіцца двое ў той бок і двое ў гэты. Дзед і сержант хай у кут лезуць. Нічога, нядужа зручна возьмуць. Хай сунуцца.

Яны разбегліся, як раіў Нупрэеў — Жук і старшына сталі з аднаго боку, Нупрэеў і Калдобінскі з другога. Пятрусь, шырокая расставіўшы ногі, застаўся на сярэдзіне, гатовы рынуцца ў любыбок. Дзеду не цярпелася на адным месцы, і ён мігусіўся па адхону, падбягаючы то да Нупрэева, то да старшыны, і ўсё шаптаў устрывожана:

— От халера, от улезылі... Трэба ж было, га!

Але ворагі штосьці марудзілі, і ніводзін з іх не паказваўся пад мост. Хлопцы пакутліва чакалі, пакуль новы гук не ўспалашыў усю іхнюю группу. Гэта быўмоцны пляск у рацэ, усылед за якім раздаўся гучны голас чужынца:

— Цумтойфель, дэр русішэ Рэйніст ганц кляйн...*

* Да д'ябла, рускі Рэйн зусім малы (*ням.*). (Тут і далей зноскі аўтара. — Рэд.)

Сержант кінуўся да ўскрайку, высунуўся з сырой заекі падмастоеў і ўбачыў нешта нечаканае.

Пакінуўшы, відаць, на дарозе машыны, ворагі высыпалі на лужок, дзе нядаўна ішлі хлопцы і пасывіўся гняды конік, дружна паскідалі з сябе мундзіры і з вясёлым рогатам лезлі ў ваду. Чалавек двое ўжо пльгі ўшыркі ракі, некаторыя стаялі яшчэ на беразе, паціраючы свае голыя грудзі. Відаць было па ўсім, хлопцаў ніхто не зайважыў.

Зноў не згаворваючыся, байцы кінуліся да другога боку моста, спадзеючыся па-за насыпам адбегчы далей ад гэтага месца. Аднак старшына, які першы высунуўся, зноў падаўся назад. На дарозе, ля самай узбочыны, стаялі машыны — там таксама былі ворагі, яны б адразу зайважылі байцоў.

Як было выбрацца адсюль?

— Ах вы, вепрукі паганыя! — абураўся дзед, — не маглі сабе іншага месца знайсьці!

— Ціха, — сказаў сержант. — З ценюне вылазіць.

Нупрэеў усё супакойваў людзей:

— Нічога, можна ўбачаць. Пакупаюцца і паедуць: не на гулянку ж прыехалі.

Але немцы, відаць, ня вельмі съпяшаліся. Ужо многія павылазілі з вады і разъялгліся на лужку, падставіўшы сонцу блішчастыя мокрыя съпіны. Некаторыя пачалі мышь сваю адзежыну.

Невядома, колькі прайшло часу. Доўгая паласа ценю ад моста ўжо парадкам пасунулася ўбок, людзі пачалі губляць цярпеньне.

— Да вечара яны сюды дарваліся ці што? — першы не стрываў Агальцоў. — Давайце скочым на дарогу ды лупянём па ўсёй гэтай свалаце.

— Ну, а потым? — злосна спытаў Нупрэеў. — А потым што?

— Не, такня можна, — азываўся дзед — Трэбачакаць.

Пачакалі яшчэ. Сядзелі, забіўшыся ў душны съмярдзючы засень, маўчалі і пакутвалі. Дзед хацеў закурыць, але сержант і Нупрэеў цыкнулі на яго, і стары скаваў

свой скураны капшук. Аднойчы пачуліся недзе ля насыпу блізкія крокі — людзі зноў абмёрлі, насыцеражыліся.

— Слухайце, браткі, — ледзь чутна прашаптаў дзед — А раптам які плюгавец па патрэбе сюды сунеца? Што тады?

— Трэба выбірацца адсюль, — упэўнена сказаў старшина.

Калдобінскі прапанаваў:

— Трэба выбегчы і ўрассыпную ў поле. У жыщце ня зловяць.

— Эх ты, ня зловяць! — разлаваўся Нупрэеў. — А калі падстрэляць каго? А калі съяз?

Зноў усе замаўчалі, пакутліва шукаючы выйсьцы.

— Ах, растакую тваю, фашысцкую морду! — злосна вылаяўся старшина. — Ёсьць спосаб. Я ім прыкончу гэтых курорт.

Усе з раптоўнай няпэўнай надзеяй паглядзелі на хлопца, а Агальцоў, ня кажучы больш нічога, скінуў рамень, съязгнуўботы, аддаў усё Жуку. Потым ён абмацаў шматлікія кішэні свайго мундзіра — выцягнуў дакументы, паперкі і таксама перадаў іх Жуку, нарэшце дастаў з кішэні новенкі варанёны «Вальтэр», зірнуў на сержанта.

— На вось, трymай: у цябе ж зброй няма.

Сержант узяў пісталет, не разумеючы яшчэ, што надумаў чалавек, а той, выглянуўшы ў адзін і ў другі бок ад дарогі, прыгнуўся і паласой ценю падаўся да ракі.

— Падвечар дзе агонь распаліце — яўбачу, даганю, — прашаптаў ён і хутка папоўз уніз. Пяцёра людзей, поўныя ўвагі і спадзяванья, сачылі за ім. Неўзабаве старшина з ціхім плескам зьнік у чаротах.

Зноў пацягнулася бясконцае напружанае чаканыне. Байцы пазіралі цяпер то ў бакі, то на раку — там між чаротаў мільганула галава і ўзынятая над водой рука з аўтаматам. Потым усё зьнікла, і болей ужо нідзе не паказвалася нічога.

На лужку ад берага да дарогі ўсё сноўдалі паўраспартыя ворагі, купаліся ў рацэ, аднак не адплываючы даўёка. Па мосьце разы два прагрукацелі адзінокія мышы-

ны, насыціл хістаўся, і на галовы байцоў сыпалася нейкая труха.

Часу, бадай, прайшло багата, а старшыны нідзе не чуваць было. Тады зявілася новая трывога — часам сержант здавалася, што старшыну ўжо злавілі, што ён утапіўся ў рацэ, а можа наогул вырашыў пакінуць байцоў.

Сярод гэтых пакутлівых перажываньняў нечакана гулка прарэзала спакой аўтаматная чарга. У рэчцы адразу съціхлі булькат і плясканыне, абарвалася на палавіне няскончаная фраза «гэр обер ефрэйтор дас...», голая купальшчыкі кінуліся на берагі, а з таго гайку на грудку тараҳцелі кароткія чэргі.

Гэты першы момант задуманага старшынай плана ледзь не сапсаваў усю справу. Нечакана зусім блізка ля хлопцаў зашамацеў чарот, прыгнуўшыся, з яго выскачыў голы немец. Калі б толькі ён зірнуў у іх бок, дык адразу заўважыў бы ў якіх дзесяці кроках ня вельмі замаскіраваных байцоў. Але ён быў напалоханы і, апынуўшыся на пожні, бягом кінуўся да дарогі. Азірнуўшыся на сваіх, Пятрусь убачыў, як спакусліва цалялі ўсыпіну немца Жук і Калдобінскі, і нават Нупрэеў высунуў з пад моста доўгую рулю сваёй вінтоўкі. Сержант прыцішана пагразіў ім, папярэджаючы такое свавольства. А па той бок дарогі з кароткімі прамежкамі цішыні ўсё гучэлі чэргі. Сержант, увесе съціснуўшыся ад незвычайнага напружання, сачыў заворагамі, якія, нібы мурашкі ў патрыўожаным муравейніку, замітусіліся на лужку. Ён чакаў, што немцы напалохаюцца і, завёўшы мышыны, паймачца адсюль, але мышыны маўкліва стаялі на дарозе. Хутка немцы, пэўна, зразумелі, дзе небяспека, і, ухапіўшы зброю, началі з лужка шалёнью страляніну. Нехта ўсё ж упаў там і ляжаў, не кратуючыся, пакуль яго не падхапілі іншыя. Аднак уцякаць адсюль яны, відаць, ня мелі намеру і па камандзе афіцэра ланцужком заляглі пад дарожным насыпам і дружна стралялі. Лясное навакольле множыла страляніну, і ўсё вакол грымела аглушальным супэльным гулам. У думках хвалічы Агальцоў і ўпершыню адчуваючы непакой за яго жыццё, сер-

жант падумаў, што трэба бегчы. Яго позірк сустрэўся з насыцярожаным Нупрэевым позіркам, хлопецубачыў у ім згоду і першы выбег з-пад моста. Машыны на дарозе стаялі на ранейшых месцах, але немцаў між імі ўжо ня бачна было, і хлопцы, прыгнуўшыся, шыбанулі паўз насып у бок, дзе віднелася жыта.

Апошнім, азіраочыся на дарогу, бег змаркатнелы Жук.

Разьдзел сёмы

Надвячоркам высокае неба заплыло шызай туманнай смугою. Праз яе бліскучай невыразнай плямай глядзела з небасхілу сонца. Яно не пякло але ў паветры было парна, душна. Дрэвы і збажына прыціхлі, насыцярожыліся, чагось чакалі.

Мокрыя ад поту, пяцёра людзей адзін за адным лезьлі на ўзгорак. Пад іх нагамі блыталася высокая, па грудзі, збажына. Недзе над лагчынай, патрываожаная людзьмі, жаласыліва кігікала кнігаўка. Лес адступіў удалачынъ, пакінуўшы на прывольлі вялізны абшар зямлі; далёка ззаду сінеў і таяў у сонечным зязніні пройдзены людзьмі бор.

Але вось нечакана патух сонечны бліск, растварылася, патанула ў мутнай сіні далёкая палоска бору. Сержант шавяльнуў пад гімнасыцёркай мокрымі адпоту лапаткамі і азірунуся: ззаду за імі гналася ў небе вялізная навальнічная хмара.

Сержант зірнуў на сваіх спадарожнікаў. Жук і Калдобінскі, што ў дарожэ трымаліся бліжэй да яго, ужо стаялі побач і таксама глядзелі на заход. Праз колькі кроکаў за імі ішлі Нупрэёў і дзед. Яны ўсе прысталі, але сержант не даваў перадышкі — яму хацелася да ночы як мага далей адварвацца ад ворагаў і заначаваць у спакоі. Зноў жа трэба было распаліць агонь, каб даць сігнал Агальцову, які немаведама дзе блукае адзін. Выспа, на якую яны лезьлі цяпер, бачна была здалёку, і Пятрусь съпяшаўся дабраца да яе вяршыні.

Але хутчэй за яго ў гэты бок сунулася хмара. Касыя заслоны дажджу ў некалькіх месцах павіслі ўжо над

землём. Разы са два мільганула маланка, і цяжка прагрымей гром.

Хлопцы кінуліся пад бліжэйшую купу, што цымяна шарэла ў збажыне. Гэта была груша-дзічка. Падяе вецьцем, прыщіскаючыся да апаленага вогнішчамі камля, прымасыціліся Жук і Калдобінскі. Пятрусь таксама прыткнуўся побач на круглым камні, хлопцы крыху пасунуліся, даючы сухое месца сержанту. Хутка да іх далучыўся Нупрэёў. Абціраочы мокры твар рукавом, ён уладкаўся ля ног хлопцаў, і калі падышоў дзед, дык пад ігрушай ужо не было незамочанай мясыціны. Стары, мокры да ніткі, з босымі, запэцканымі граззюю нагамі, мясыціўся з краю, а зверху, з гальля, на яго ліліся струмені. Тады са свайго месца ўскочыў Жук.

— Дзед, ідзі сюды, тут лепей.

— А нічога, сядзі, сынок.

— Ідзі, ідзі, чаго там... Людзі пасунуліся, так-сяк умясыцілі і старога, які войкаў, што замок тытуны і няма як закурыць. Аднак закурыць у хуткім часе прылаўчыліся — у Калдобінскага знайшлася запальніца, а Нупрэёў адшукаў сушэйшую махорку.

Цесна прыгарнуўшыся да дрэва, у гэтых навальнічных час пяцёра чужых, малазнаёмых людзей, мабыць, упершыню адчуулі, што яны ўжо не чужыя і не абыякавыя адзін аднаму. З учара шнягадня агульным клопатам лёг на ўсіх лёс чырвонага сцяяга, які з гэткім цяжарам уратавалі яны.

— Дзе ж цяпер наш старшына? — казаў Жук, неяк сарамліва ўсьміхаючыся сваім шыракаскульм курносым тварам. Гэты хлопец усё болей падабаўся Петрусу за дзівосную мяккасць душы, зважлівасць і паслухмінасць. Ад самай той рэчкі ён не адставаў ад сержанта, увесе час тримаўся побач і заўсёды гатовы быў прыйсьці на дапамогу. Пятрусь і сам непакоіўся за старшыну і ўсё думаў, ці не забілі яго ў той страляніне і як у гэткую непагадзь падаць яму ўмоўлены сігнал.

— Старшына не прападзе, — змрочна буркнуў Калдобінскі. Гэты пахмурый хлопец не любіў, відаць, кідацца

ў залішні непакой ці перажываць закаго бяз дай прычыны. А пякаючы пальцы, ён смактаў свой недакурак і вузкімі вачымі навесела пазіраў удалячынъ.

Угары тым часам грукацеўгrom, недзе блізка ляпнуў пярун. Стала зусім змрочна, вечарэла раней часу. Аднак хмара сунулася далей, і з ёю пакрысе сплывалі на ўсход грымоты. Праз колькі часу струмені зьменшыліся, патанелі, і хоць у паветры яшчэ снавала павуціна дажджу, людзі вылезылі з-пад ігрушы. Дарэчы, сядзець там не было чаго: усё роўна ўсе былі мокрыя.

А на заходзе між хмарамі і зямлёю прарэзалася вузенькая шчылінка, і праз яе зірнула прамністае нізкае сонца. Гэта быў яго апошні позірк на моўку, затуманеную зямлю, і тая з нястрымнай радасыцю засьмяялася насустрач яму безыліччу бляску, колераў і тонаў. Куды толькі і падзелася яе нядаўняя пахмурасыць, шэрасыць, нятульнасьць. Успыхнулі кропелькі на жытнёвым каўсі, устрапянуліся і радасна зашапацелі вымытыя лісіцкі дрэў, яркай і чыстай сінявою апавілася далячынъ.

У хмызняку і кустоўлю людзі назьбіралі ламачча і падаліся на самы верх выспы. Тут узвышаўся нейкі старожытны курган, густа парослы рамонкамі, сіўцом і верасам, а на яго верхавіне хілілася на адзін стаяк трыванаметрычная піраміда. Падёй дзедяк-колечы распаліў ногнішча. Агенчык спачатку неахвотна мільгаўу мокрым суччи, але ўрэшце ўвайшоў у сілу, і ў неба паваліў густы хвост рудога дыму.

Людзі ўглядаліся ва ўсе бакі, чакалі — вось-вось зявіцца адзінока постаць, але нідзе не было нікога. Далёка-далёка пад сінім лесам, пэўна, з пашы прайшла ў вёску маленькая чарада жывёлы. Сонца зайшло за лес, зноў стала пахмурна, згасылі фарбы, і шэрсы маркотны змрок цягнуўся па зямлі.

Так яны нікога і не дачакаліся да самага змярканьня. Калі пачало цямніць, Калдобінскі першы прапанаваў:

— Годзе чакаць. Пойдзем пераначуем у якой вёсцы. Пасушыцца трэба ды і пад'есыці.

— А як жа старшына? — запытаўся Жук. Ён упершыню не ўсміхнуўся, і ў яго наіўных шырокіх вачах съянціўся клопат.

— Знойдзеца як-небудъ. А ня знайдзеца, дык што ж... Можа ён съпецыяльна згубіўся.

Пяतрусь і Нупрэеў пытальна зірнулі на байца, насыцярожыліся. А Калдобінскі, ваўкавата ўставіўшыся ўагонь, маўчай.

— Ну, гэта ты дарэмна, — сказаў Жук.

— Можа дарэмна, а можа і не. Думаеш, вельмі цікава гэта — перціся немаведама куды?

Петруся зрабілася няёмка ад яго слоў, але Калдобінскі маўчай, і сержант падумаў, што чалавек гэты, відаць, буркатлівай натуры. Петруся шкада было разлучацца са старшынай, які дапамог ужо ў цяжкую хвіліну і сваёй зухаватасыцю пакрысе пачаў падабацца хлопцу. Ён трохі разумеў яго неўгамаваную натуру, не зусім адбраў яе, але нешта ў ёй прыцягвала хлопца. Мо’ гэта было тое, чаго не хапала самому сержанту, чалавеку спакойнага, роўнага характару. Але зноў жа чакаць тут, на кургане, было безнадзеяна. Пяатрусь у апошні раз агледзеў даля-гляд і коратка сказаў:

— Пайшлі.

Зноў яны рушылі па збажыне, толькі ўжо ўніз. Крыху абсохлыя калені хутка ўзмаکрэлі, і дрыжыкі ад вячэрніх пракалоды прабеглі па мокрых съпінах.

Калі ўжо добра съцямнела, яны натрапілі на нейкую съцяжынку і пайшлі па ёй. Усе рухаліся моўчкі, змарыліся. Непрыемна шорхала на хаду мокрая вопратка, мулялі сырья боты, ды спыняцца ці адпачываць не было як. Стомлены сержант ужо гатовы быў згадзіцца на прыпынак, калі б дзе трапіў які хутар, ці хоць якая будыніна. Але навокал усё плылі ў змроку мокрыя маўклывія палі, пералескі, хмызнякі, часам трапляліся грукатлівія масткі цераз ручай. Ноч выдалася хмарная, у небе дзе-нідзе мільгалі рэдкія зоркі, аднак было па-летняму сьветла і наперадзе цьмяна шарэла дарога.

Раптам да зморанага пайсоннага слыху людзей да-

несльісія нейкія гукі. Пятрусь спыніўся, прыслушаліся і астатнія. У змрочным небе недзе выразна разносіўся гул самалётаў. Хлопцы адразу вызначылі, чые гэта былі самалёты. Неўзабаве даляцелі і цяжкія выбухі, злосна заляскалі ўдалечыні нямецкія зяніткі. Калі ж на ўсходзе ўзыляцелі ўгору яркія трасіруючыя пункціры кулямётных чэрг, хлопцы адразу зразумелі, дзе ўсё гэта адбываецца, і прыбавілі кроку. Усепавесялі, ажывіліся, зынікла зморанасьць і прыбавіліся сілы. Нават дзед і той апнуўся наперадзе і ўсё дзіваваўся:

— Ото даюць, га! Вось хай і яны пазнаюць фунт ліха.
— Пэўна эскадрылья, няменей, — вызначыў Жук.

Людзі ішлі яшчэ до ўга, дарожка завяла іх у нейкі лясок, абапал яе з хмызняку высіліся чорныя елкі. Лес прыглушыў гукі бамбардзіроўкі, і хлопцы шкадавалі, што не маглі чуць, што адбываецца там. Урэшце, зусім неспадзянава і вельмі блізка ўперадзе бліснула сівяцло. Хлопцы насыцярожыліся, услыхаліся, але навокал было ціха. Тады Пятрусь спыніўся групу і шапнуў Жуку, каб той разъведаў дарогу. Хлопец саўгандуў з пляча аўтамат і краем дарожкі паслухмяна падаўся наперад.

Не паспей ён, аднак, аддаліцца, як зноў наперадзе пачулася гамонка ці то ўскрык, ці каманда, і зноў ўсё змоўкла. Невядома што, але наперадзе на лясной дарозе было нешта жывое. Хлопцы спыніліся ў кустах і чакалі.

Жук хутка вярнуўся. Узрушеным шэптам ён паклікнуў сержанта.

— Там нямецкая калона. Дарога ідзе другая, упоперак нашай, і там мыны стаяць замаскіраваныя і чакаюць, пэўна, калі налёт скончыцца.

І ў галаве сержанта раптоўна, неабдуманая і нечаканая, зявілася шалёная думка.

— Нупрэй, — ціха паклікаў ён старога салдата. — На, браце, мой скарб.

Нупрэй узяў мяшочак са съягам.

— Чакайцетут, — коратка загадаў сержант. — Пайшлі, Жук.

Тулячыся да кустоў, яны падкраліся да вялікай да-

рогі. Там сапраўды стаялі чорныя грамадзіны мыны, між імі прахаджаліся немцы, ціха гаманілі, відаць, слухалі і пазіралі ў неба. Асьцерагаючыся, каб ня хруснуць якой галінкай, сержант стаўся ўскрай алешніку, упіўся вачымі ў змрок, — імкнуўся ўбачыць як мага болей. У якіх пятнаццаці кроках перад імі высілася вялікая з брызантавым кузавам мыны, у яе кабіне сядзелі немцы, яны ціха размаўлялі і чакалі, пэўна, калі можна будзе ехаць. Наперадзе зусім блізка ад гэтай стаяла яшчэ мына, там таксама чуліся прыщылья варожыя галасы. У тым кірунку, куды ішла дарога, усё гулі самалёты і цяжка бухалі ўзрывы.

Сержант тримаў у адной руцэ пісталет, а ў другой — гранату. Ён хваляваўся, але як мага стрымліваў сябе і асьцерагаўся, каб не нарабіць шуму. Побач, датыкаючыся да яго боку, на каленях стаяў Жук, яго рукі трымалі напагатове ўзвядзены аўтамат, а твар хлопца, здаецца, і цяпер усіміхайся — такі быў спакойны. Сержант аж пазайдрэсіць гэтай вытрымцы чалавека.

— Слухай, — шапнуў ён байцу. — У цябе гранаты бойней няма?

— Няма, — ціха і з шкадаваньнем у тоне адказаў Жук.

— Тады, як я кіну, лупяні па кабіне — і пярэднія і заднія.

Ішлі хвіліны. Пятрусь усё напружана слухаў бамбёжку і пазіраў ўгору, нібы там можна было што ўбачыць. У яго ўжо склаўся план, — надзвычайны добры план, але выкананыне яго залежала на толькі ад сержанта.

Ноч, аднаць пачымнела, — пэўна, набліжалася сівітаньне. На ўсходзе ўсё грукацела стралініна, узляталі ўгору трасіруючыя чэргі і, бліскаючы ў хмарах, глуха шпокалі разрывы зянітак. Але сюды, на дарогу, не зварочваў ніводзін самалёт, і сержант паставіў пачаў губляць цярпеньне. А ў мыніне тым часам шчоўкнулі дзъверцы, на дарогу саскочыў нейкі немец, паставіў ля канавы і паціху пайшоў у голаў калоны.

І тады Пятрусь наважыўся. Чакаць далей ужо было небяспечна, — хутка насоўваўся сівітанак. Сержант

моўчкі паціснуў локаць Жука, выняў з запала чаку і, старанна размахнуўшыся, штурнуў гранату пад кабіну вялікай машыны.

Хлопцы ўпалі на зямлю — уперадзе ірванула, шанснула ў кустах асколкамі і ўзынятым пяском. Пятрусь ускочыў і кінуўся на сваю дарогу, а побач, у другі раз жахліва ўскальхнуўшы цішнню, гулка затрашчалі кароткія і частыя чэргі аўтамата Жука.

Пятрусь імчаўся па дарозе, ужо ня тулячыся да кустоў, ззаду шпарка тупацей таварыш. На дарозе, здаецца, усё было ціха, нават ніхто ня стрэліў наўзядгон. І раптам на вершалінах елакмільганула нейкае яркае съятло. Пятрусь не зразумеў нават, адкуль яно і ўзялося. Ён азірнуўся, і сэрца яго ўстрапянулася ад вялікай радасы.

На дарозе за хмызняком узынялося ўгору вялізнае дымнае полымя. Яго шырокія хісткія языкі паласкаліся ў начным змроку, матляліся ў паветры іх чорныя дымныя грывы, высока над лесам узыляцела чарада мігатлівых іскраў. Хлопцы, баючыся, каб іх ня ўбачылі, кінуліся ў гушчар і ад нечаканасыці таго, што здарылася поўтым, пападалі на зямлю.

Нейкая грымотная віхура вынікла з начнога неба і кінулася на лес. У якую хвіліну ўзварвалася, зынікла ноч, усё навакольле задрыжэла, загрукатала, хіснуліся дрэвы, у саме неба пыхнула асьляпільна яркае полымя і зноў ірванула, і зноў асьляпіла на момант. І тады нейкая вар’яцкая радасыць ахапіла хлопцаў.

— Нашы! Нашы! — կрычаў Жук у твар Петрусю. Яны ўскочылі з долу і кінуліся да сваіх байцоў.

— Браткі! — Празгрукат закрычаў Пятрусь. — Сюды! Бі гадаў.

Нясымела, яшчэ прыгінаючыся, на дарозе зьявіліся цьмянныя постаці Нупрэева, дзеда і Калдобінскага. Яны, відаць, мала што разумелі з таго, што здарылася, але падпарадковаліся загаду і пабеглі за сержантам. А той, узвёўшы пісталет, наперадзе ўсіх рынуўся на вялікую дарогу.

А на дарозе рабілася нешта жудаснае. У некалькіх мес-

цах палыхала вялізнае полымя, і моцна сымядзела бензінам і паленай гумай, узынтыя выбухамі зямля і пыл няспынна сыпайліся зверху. Магутныя выбухі на момант асьляпілі сержанта, тугое паветра ўзрыву ўдарыла ўтвар. Ён выбег на дарогу і ўгледзеўся, шукаючы ворагаў.

Тады ён ня думаў, што можа загінуць ад сваёй жа бомбы, ён, бадай, зьдзівіўся б, калі б хто сказаў яму пра тое. Пятрусь бяздумна сунуўся ў самае пекла выбухаў, але хутка наткнуўся на штосьці і паляцеў у нейкую прорву. То была глыбокая варонка ў дарозе, і на дне яе хлопец натрапіў на чалавече цела. Ён выляяўся ад нечаканасыці, цела раптам спуджана крутнулася з-пад яго рук, нешта ўскрынула незразумелае, і Пятрусь, згадаўшы ворага, два разы стрэліў у яго. Потым ён выскачыў з варонкі, перад ім апынулася абернутая выбухам вялізная машына, і хлопец кінуўся на той бок яе, шукаючы ворагаў. Але там не было нікога, толькі ў чарговым бліскучку недалёкага выбуху ўбачыў Пятрусь, як з дарогі хіснуліся ўбок нейкія цені. Побач у прамежках выбухаў трашчалі аўтаматы, нехта роспачна галасіў між пакарабачаных машын, і сержант раптам моцна спалохаўся за Нупрэева, у якога застаўся яго клунак. Хлопец падумаў, што ў такой валтузіні ён можа зноў страціць свой сыцяг, і кінуўся на другі бок дарогі.

— Нупрэёў, Жук, сюды! — крыкнуў ён, вылазячы з канавы, і ў той момант з яе махлянулася цёмная постаць і бліснуў цьмянны агенчык стрэлу. Пятрусь, поўны спрыту і рухавасыці, хутка прыгнёўся.

— Ах ты, гад! На, на, — ён выстраліў некалькі разоў і пабег у кустоў. Там ён зноў гукнуў Нупрэева і неспадзявана пачуў ззаду блізкі яго голас:

— Бягу! Бягу!

Яны адбеглі ў мокры хмызняк, і Пятрусь, баючыся, каб не згубіць сваіх, спыніўся і зноў паклікаў. Ламаючы гальлё, ля яго зьявіўся Калдобінскі, прыбег Жук і апошнім азвяўся дзед.

Прадзіраючыся праз кустоў, яны шпарка сігалі па адхону ўніз, пакуль ня выйшлі на лугавіну. Ззаду ўжо

было ціха, самалёты паляцелі, небана ўсходзе праясьнілася. Паслья ляснога змроку на лузе было куды відней. Пачынаўся сьвітанак.

Змораны і ўзрушаны сержант паставіў на ахойнік пісталет і сеў на купіну. Ён вельмі стаміўся і ледве знаходзіў сілы, каб не зваліцца, але душа хлопца была поўная невыказнай, нейкай дзіўнай, ніколі яшчэ не адчуваўнай буйнай радасыці.

З лесу вылез Жук, ён нешта трymаў у руках і падышоў да сержанта.

— Вось аўтамат, — працягваў ён Петрусю свой трафей.

— Пэўна, дзеду трэба аддаць: у мяне ж пісталет.

— А ў дзеда ёсьць, — усыміхнуўся Жук.

І сапраўды, дзед зьявіўся з кароткім нямецкім карабінам і нават з дзягай на жываце, якую адцягвалі два цяжкія падсумкі. Нупрэйу адной руцэнёс свою віントоўку, а ў другой трymаў гранату з доўгай драўлянай ручкай. Усе прыселі побач з сержантам і пасядзелі так, чакаючы, пакуль утаймующца ўсхваляваныя і змораныя сэрцы.

— Ну, праклытае гадаёё, — сказаў сержант. — За адну бяду вы атрымалі. Чакайце — атрымаеце за ўсё.

— Ой, і добра ж яны іх лупянулі, — захапляўся дзед — К чортавай матары ўсю чараду. Як, не раўнуючы, карова языком зылізала.

Ужо добра разывіднела. Перад хлопцамі паволі высступіў з цемры невялікі лужок з някошанай травой, за ёй ляжалі палёткі. Людзі яшчэ пасядзелі трошкі, ажыўлена размаўляючы, і пачалі зьбірацца ў дарогу. І тады нечакана зусім блізка з кустоў ўскакаў на лужок Агальцоў — успатнель, вясёлы, зухаваты, са зьбігай набок пілоткай.

— Прывет, арлы! Ня трэбасылёз. Агальцоў — ня гузік: прапаў, дык знойдзеца.

Падышоўшы да ўсіх, ён з лязгатам скінуў з плячэй два аўтаматы, зняўрудую афіцэрскую сумку, напханую нейкімі паперамі, і з-за пазухі выняў некалькі пачакаўтамных патронаў.

— Вось трафеі нашых войск. Малайцы летуны — далі

жару. Шкада, не сустрэць іх, а то б па сто грамаў паставіў, — і старшина выразна паляпаў сябе па съязгну, дзе целяпалася на дзязе абшытая лямцам фляжка.

— І якгэта ты натрапіў на нас? — зьдзвівўся Нупрэй, падазрона азіраючы старшиновы трафеі.

— Гэ, стары, разумець трэба. Дзешум-бойка, там і я. Такі ўжо характар. Ды і конік дапамог: увесь час алюрам. Ну але і вы, здаецца, малайцы. А як твая сумка, сержант? — ужо сур'ёзна запытаўён.

— Тут, вось, — паказаў клунак сержант і ўсыміхнуўся.

— Ото добра. Ну, калі так, то і пачаставаша можна. Трымай кілішкі! — жартаваў старшина, адкручваючы фляжку.

Людзі весела ўхмыляліся.

Разьдзел восъмы

Выйшаўшы з хваёвага лесу, хлопцы нечакана ўбачылі шырокую дарогу. Гладкая, да бляску ўезджаная стужка яе гонка каціла на ўсход, побач на тэлеграфных слупах густа блішчэлі ізялітары. Як бы добра было ісьці па ёй і як прасіліся на яе роўнядзь ногі, змучаныя бясконцай хадой па лясах, болатах, часта без анікай съязжынкі, па густой збажынне, цераз раўчукі і ўзгоркі. Але як выткненішся на яе, калі там бясконца імчаць нямецкія аўтамабілі, грукочутуць цяжкія фурманкі, злосна фыркаюць матацыклы.

Выбраўшы зру чны момант, калі паблізу не было аўтамабіляў, хлопцы скаціліся з высокага абрыва, перабеглі дарогу і схаваліся ў зарасніку раўчuka, што вёў у далеч лясных прастораў. Раўчук усё паглыбліўся, хмызняковыя схілы яго ўсё пашыраліся, скроўзь буялі алешнік, асіннік, ляшчыннік. Месцамі, на высокіх выспах, як вартавыя, стаялі адзінокія сосны. У раўку быў халадок, у густой засені пахла прэлым лісьцем і воўчымі грыбамі.

Як і ўсе апошнія дні, Пятрусь ішоў наперадзе. Стомленыя людзі маўчалі, кожны думаў сваё, а з Петрусёвай галавы ўсё не выходзілі стария думы-клопаты.

На кожным узгорку, на кожным узылеску Пятрусь углядаўся ў краявід, услухоўваўся, намагаючыся пачуць трывожныя гукі бою, якіясьці адзнакі фронта. Колькі разоў на лясных съцежках раптоўна спыняўся ён і слухаў — далёкі невыразны гук здаваўся яму гарматным стрэлам, і думалася — там ідзе бой.

Учора дзед хадзіў у вёску па харчы і прынёс лісток паперы з аддрукаваным на адным баку тэкстам. На не-пісьменнай беларускай мове пісалі нейкія вылюдкі, што Чырвоная Армія разьбіта, што нямецкія войскі набліжаюцца да Масквы, што Беларусь вызвалена ад бальшавікоў.

Вельмі шмат відавочнай хлусьні было ў тых словах, і ўсё ж глыбокім болем азваліся яны ў душы Петруся. Яны сядзелі тады ў жыцце, было раныне, так пяшчотна і міла заліваліся ўгары жаўрукі і так агідна здалося жыць на гэтым съвеце. Мусіць, нешта благое адбілася ў ягоных вачах, калі ён прачытаў ту паперку, бо раптам яго позіркусустрэў спалох у такіх добрых, лагодных заўсёды вачах Жука. І Пятрусь перамог сябе, напружыў сілы і сказаў, ірвучы паперку:

— Брахня! Хто ж тады ім лазню задаў на дарозе, га?

І адразу бліснулі надзей Жукаўы вочы, павесялелі салдацкія твары. Жыве і змагаецца армія, жыць будзе краіна Саветаў, — у іншае ён не хацеў і ня мог верыць, так, як не паверыў бы, што раптам магло зынікнуць паветра і наступіць канец съвету. Але як жа знайсьці яе, гэтую армію, як сказаць, што шасьцёра сыноў яе выкараскаліся з пагібелі, зьбераглі савецкі воінскі съцяг і што яны гатовы зрабіць ўсё, каб толькі далучыцца да цябе, стаць у агульныя баявы ланцуг?

Калі добра ўзынялося сонца, ісьці стала душна і цяжка. Хлопцы моўчкі брылі па аўражыне, але Пятрусь па сабе адчуваў, што трэба зрабіць адпачынак. Якраз трапілася невялічная прагалінка над ручаем, роўненская, як дыванок, парослая прывабнай дробнай траўкай звострымі съцблінкамі, якая так і кікала да сябе. Вакол яе стаяў у цішыі алешнікавы гушчар з прахладным ценем у доле.

Пятрусь моўчкі скінуў аўтамат, расьперазаўся, съязгнуў боты і зьняў гімнасцёрку. Крэкучы ад задавальненія, распрануліся і астатнія, усе добра вымыліся ў ручайні.

— Дзед-барадвед, палуднавацы! — узбадзёраны съцюдзёнай вадой, вяртаўся да свайго звычайнага тону старшина Агальцоў. — Аб'яўляеца меню: суп-харчо зфрыкадэлькамі, бішбармак па-німецку, жабіны лапкі ў марынадзе. Кніга скаргай — у касіра.

Усе съмяляліся, а дзед тым часам разразаў акраец хлеба, трошкі сала і раскладваў на Жукаўай рудай съвітцы шэсць кавалкаў.

— Ну, дзед, ты майстар на харчовыя справы. Відаць, бабіна школа. Галоўнае хутка і ўсім пароўну. Атрымаю пад каманду полк — цябе вазьму начальнікам ПФС. Так і ведай, — жартаваў старшина.

— Фээс, фээс, — агрызаўся дзед, не разумеочы, пэўна, што гэта такое. — Каб ты ведаў — я ў японскую бамбардзірам быў, усьляпую па японцах цераз сопкі паліў. А ты — фээс!

— Няўжо трапляў? — зьедліва зьдзіўляўся старшина.

Маладыя хутка справіліся з ежай, са смакам напліся з ручайні і выцягнуліся ўзвезенькам цяньку збоч прагалінны. Пятрусь ўсё сядзеў ля съвіткі, абхапіўшы калені, думаў нешта і ўрэшце сказаў:

— Спаць да ночы! Толькі варту паставіць.

— Чаму да ночы? — узьняў з травы галаву старшина.

— Уначы пойдзем на дарогу, таварышы, — растлумачыў сержант. — Годзе нам туляцца па лясах. Пойдзем і будзем біць фрыцаў, дзе зручна выдасца. Трэба дапамагаць Чырвонай Арміі — мы ж байцы, а не паляўнічыя якія.

Гэта была новая справа, і людзі, зацікавіўшыся, паўзімаліся з долу і селі на траву.

— Слухай, Пецька, — пасыля нядоўгай паўзы сказаў старшина. — Ты што надумаў. Ужо тыдзень бяз днёўкі! Давай адпачнём дзе пару дён, а там і на дарогу.

Петрусю не спадабалася такая прапанова. Аж два дні!

Колькі можна прайсьці за іх, можна нават і дасягнуць фронта.

— Не, — сказаўён. — Ня час дніваць зараз.

— Ня час, ня час! А калі ж час? Як ногі выцягнеш? Годзе дурышь табе! — зазлаваў старшина.

Але Пятрусь стаяў на сваім і не згаджаўся ні на якія днёўкі. Яго падтрымаў Нупрэй.

— Што дамяне, дык ты добра надумаў, — сказаў стары баец. — Па роўненъкай дарозе мы далёка махнём за ноч. Нашто тая днёўка? У кустах пераднююм.

Калдобінскі, які змрочна пазіраў то на сержанта, то на старшину, раптам чмыхнуў і злосна накінуўся на Нупрэя:

— Што ў кустах! У кустах ды ў кустах — хай яны згараць, гэтых кусты! А жэрці ты таксама кусты будзеш?

Нешта нядобрае пачулася ў яго тоне, нейкі надрыў, відаць, адбыўся неўзаметку ў душы гэтага маўклівага чалавека. Яго злосьць і запал вельмі не спадабаліся сержанту, і ён строга, як калісьці ў сваім аддзяленыі, сказаў Калдобінскаму:

— Спакойна, таварыш баец! Вы ж яшчэ ў арміі, а вайсковыя загады вызначаюць начальнікі, не забывайце гэтага.

— Ну ты ня вельмі са сваім начальствам! — раптам ускочыў з долу старшина. — Калі ўжо на тое пайшло, дык для нас ты не начальства!

У Петруся нешта ўздрыгнула ў сярэдзіне, гарачыня незаслужанай зняявагі шыбанула ў твар, і ён таксама ўскочыў на ногі.

— Дуранты! Вось! Прычымтут начальства! Ты зразумей, асьліная твая галава, — краінаў небясыпецы, людзі гінуць і б'юцца. Уяві, што робіцца на фронце, а ты — адначынак, днёўкі, вылежвацца. Ня брыдка табе?

— Эх, ты! Разумнік! А мы што, не ваявалі, думаеш, Агальцоў сваё жыццё шкадуе? Можа скажаш, што я трус? Га?

Сержант, аднак, ужо паспакойней, сеў у траву і моўкі спадылба зірнуў на таварышаў. Калдобінскі злосна пазі-

раў кудысьці ўбок, дзед поркаўся ў торбе, зьбіраючы харчы, Нупрэй круціў пыгарку і насыцярожана слухаў спрэчку. На ўражлівым твары Жука ляжаў зацягты, нейкі незразумелы боль, і хлопец задумліва скубаў з долу сакавітую траўку.

Пятрусь нічога не сказаў Агальцову, і той, злосна плюнуўшы, пайшоў на сваё месца ў засені.

— Дад'ябла мнетакую кампанію безгаловую, — зло-снабуркнуў ён, — я сам сабе начальства! — рэзка вертануўшыся ў траве, ён сунуў твар у локці з такім выглядам, нібы ўжо больш нічога не цікавіла яго.

Пятрусь яшчэ крыху пасядзеў, потым таксама зморана апусьціўся на дол. Ён не зauważыў, як задрамаў, і праз нейкі час прахапіўся ад думкі, што не паставлена варта. Аднак варта стала сама — на съцежцы ціха тупаў са сваёй доўгай вінтоўкай Нупрэем.

Добрае і съветлае пачуцьцё зьявілася ў сержанта, калі ён убачыў гэтага чалавека. Вось, бадай, найлепшая звайсковых якасцей — моцная, на ўсё жыццё вернасць вайсковаму абавязку, у якія б абставіны чалавека лёс ні кідаў, стомленыя, зьнясіленыя сыпяць людзі, махнуўшы рукой на асыярожнасць, вырашыўшы — што будзе, тое і будзе, ёсць камандзір, каб клапаціцца. А ён перамог сябе, адагнаў сон і падняўся, ледзь трymаючыся на нагах, але ведаючы, што так патрабуе вайсковы парадак, што лёс съязга і людзей абавязвае да таго. Пятрусь пашкадаваў у душы, што заapoшнія дні, захапіўшыся зухаватасцю старшиновых учынкаў, неяк згасіў сабе былу ѡцеплыню і ўдячнасць да свайго выратоўніка.

— Спаўбы яшчэ, — сказаў Нупрэй, зauważыўшы, што сержант устае. Ён падышоў да Петруся і спыніўся, старожка ўслухоўваючыся ў лясную ціш.

— Кладзіцеся вы самі, адпачніце. Цяпер я павартую, — сказаў Пятрусь, і яму захацелася яшчэ нешта сказаць старому, добрае і прыемнае.

— Ведаеце, харошы вы чалавек, дзядзька Нупрэй. Я ўсё гляджу на вас, і мне прыпамінаецца мой бацька. Добры быў чалавек. Маці, бывала, нас, хлапчукоў, лае,

то ўдaryць каго, то замахнецца, крычыць. А бацька, калі што ня так, скажа гэтак сур'ёзна, ціха, але строга, і мы слухаліся. І толькі цяпер зразумеў я, як шкадаваў ён нас.

— Так, — задуменна казаў Нупрэеў. — Дзееці янытак: душу аднімаюць, а вырастуць — забудуща... Ці жывы ж бацька?

— Няма. На лесанарыхтоўцы лямінай забіла.

Пятрусь нерухома пасядзеў яшчэ з хвіліну, яму ўсё хацелася гутарыць, пакуль быў час, спалі змораныя людзі і пакуль на якую гадзіну съціхла трывога ў ягонай душы.

— Ведаецце, камандзіра палка прысыніў, — сказаў хлопец. — Быццам я зъявіўся да яго (нібы ў нашым вайсковым гардку было гэта), зъявіўся, а съцяга няма. І так гэта страшна мне стала. Памятаю, што ён загадваў у тым бai ратаваць съцяг, а я неяк быццам забыўся на тое. Ну, і лаяў жа ён мяне. Так мне горка і крыйдна было, што я аж не ўтрываў у съне і прачнунуўся.

— Клапоцішся, вось яно існіцца, — сказаў Нупрэеў.
— Пэўна, пападала ад камандзіра.

— Не. Мне ніколі ні ад каго не пападала, — казаў хлопец, летуценна пазіраючы ўгушчар. — Я добра служыў у войску. За два гады ніводнага спагнанья, адны толькі падзякі.

— Мусіць, пабойваўся начальнікаў? — усміхнуўся баец.

— Як вам сказаць, — сур'ёзна, крыху падумаўши, сказаў Пятрусь. — Вядома, камандзіраў пабойваўся, гэта праўда. Але ня ў тым справа. Тут другое. Я вырас у вёсцы, дужа не пеставаўся. Дзяцей было шмат, а працаўнік — адзін бацька. Я ў школе вучыўся. А ўлетку, як толькі вучобаскончыцца, адразу ўпрацу. То сказіну пасьвіць, то на конях вазіць што. Адно лета я коней даглядаў з дзядзькам Петраком, другое — цялят. Прывык з маленства да працы. Праўда, калі пасьвіту жывёлу, дык вельмі ўжо цяжка было ўставаць уранку. Так трудна, што хоць ты плач. Будзіць, будзіць маці — і ласкай, і хлясьні чым, а ты вачэй не расплюшчыш. Але нічога. І вось я якраз у

сёмым класе быў — зімой бацьку ўлесезабіла. Усё думаў: скончу школу — у горадпадамся, а тут як падасіся? Сям'я пяць душ, я самы старэйшы. Ну і пайшоў у МТС прычэпшчыкам. Два гады працаўваў там. Быў ціхі, нясьмелы, розныя гарадскія хлопцы дапякалі часам. Потым пайшоў у армію. Трапіў у пяхоту. Цяжка было спачатку, але нішто. Я хутка прывык і да пад'ёму, і да зарадкі. Стараўся, праўда. У адным аддзяленыні са мной быў Цыбышаў, харкаўскі сам. Спалімы побач на ложках. Дык той, бывала, бурчэў усё дынуздзіўся: то яму пад'ём ужо занадта хуткі, то зарадка — марная справа, то харч нясмачны. А мне дык, ведаецце, і пад'ём нішто — я дома куды раней уставаў, і зарадка так сабе, лёгкая забаўка, а харчы добрыя. А галоўнае — мяне захапляў горад. І вось у каго не было якіх парушэнняў, таго ў нядзелью пушчалі пагуляць. Я хадзіў, бадай, кожны раз. Ведаецце, былі вісусы, пойдзе — гарэлкі нап'еца, у камендатуру трапіць. А я ўсё хадзіў і глядзеў. На вуліцах, на плошчах, у парку. Будынкі глядзеў — такія гмахі, бывала, дзіўлюся, колькі там прыгожасці, хараства, а працы? Гэта цуда! На людэй глядзеў: бывала, ідзе які чалавек, малады, ці стары, а мяне ўсё цікавіць: чаго ён заклапочаны, дзе ён працуе, якая ў яго кватэра, што ён думае? І мяне заўсёды зьдзіўляла, чаму гэта гарадскія людзі такія няуважлівія адзін да аднаго — усё бягуць, ні да каго ім справы няма. Потым мяне паслалі ў палкавую школу, стаў камандзірам, сержантам. У зводным у нас быў лейтэнант Пятроў, малады такі хлопец, добры. Ён, здаецца, упадабаў мяне і часцяком даручаў то заняткі правесыці, то якую нескладаную справу зрабіць. І я ўжо стараўся. Спачатку ён праўяраў, кантроліраваў, як і трэба, вядома. А потым даверыўся і ўжо толькі на маё сумленьне меў надзею. Хлопцы ўсё, бывала, зьбіваюць мяне. Ідзём калі падабед на штурмавую паласу — кажуць: давай перакурым, усё роўна лейтэнант ня бачыць. А я не магу. Ведаю, ён спадзяеца, што зробім, як трэба, і не магу ашукаць яго. Калі б ён хітрыў, ці дапытваўся, можа б і паслабела мая душа, а так не магу і годзе. Хлопцы, бывала,

бурчаць, а я маўчу ды трываю. — Пятрусь змоўк, шчыльна съціснуў вусны і, нешта прыпамінаючы, нахмурый русыя бровы. Нупрэеў усё стаяў побач, глядзеў на яго, аберуч тримаючыся за штых. Цёмны, ва спаваты твар байца быў сур’ённы.

— А дзе жён цяпер, той лейтэнант?

— Няма лейтэнанта, няма камандвіра, няма нікога.

Сержант устаў, коратка ўздыхнуў, а Нупрэеў сеў у засені. Але ён ня лёг спаць, а ўсё курыў, кашляў, потым сказаў хлопцу, які ўжо стаў на съязынку:

— Старшина са сваімі, мусіць, пойдзе ад нас?

— Хай ідзе, — пакорліва сказаў сержант, думаючы пра іншае.

Над раўком і лесам таропка плылі ў небе невялічкія хмурынкі. Часам яны беражком краналі сонца, і па раўку, як крыло вялізной птушкі, сълізгаў імклівы ценъ. На ўзгорках шумеўлісцем алешнік, а ўнізе было ціха, толькі булькаў гаманлівы ручаёк.

Пятрусь пахадзіў крыху па съежы, перакапанай кратамі, паслухаў, штурнуў каменем у надакучлівую сароку, што сакатала за ручаем, і вярнуўся на паляну. Ён узяў свой клунак са съягам, развязаў яго і разгарнуў на траве чырвонае палотнішча. Съяг моцна пакамечыўся ў торбе, паламаліся залатыя літары назвы палка, зблыталіся кутасы. Але ўсё ж гэта быў той самы съяг, пад якім ён даваў вайсковую прысягу.

Пяшчотна расправіў хлопец кожную зморшчыну, паправіў кутасы, пацёр адно заплямленаса месца, цяжка ўздыхнуўшы, пагладзіў дзіркі, прабітыя кулямі. «Гаротніты, наш съяг, — шаптаў хлопец, аддаючыся журбоце, — цяжкі твой салдацкі лёс. Што ты перанёс і што перацярпелі з табой людзі. Але ня можа ж быць, каб ня ўбачылі мы з табой нашай радасыц... Калі толькі будзетое?»

Хлопец доўга сядзеў так, у задуме, над разгорнутым шоўкам, а потым паціху, каб не разбудзіць старшину, выцягнуў з яго ножнаў фінку і пайшоў у гушчар. Там ён нагледзеў галінастасе дрэуца маладога клёніка, зрэзаў яго і зьдзёёр кару. Як-колечы ён прыміцаў да дрэука па-

лотнішча, надзеў на яго вяршыню бліскучы наканечнік і паставіў съяг побач з сабой.

— Вось, братка, будзь цяпер з намі. Дапамагай нам, а мы дапаможам табе.

Сержант умацаваў канец дрэука ў дзвіране на сярэдзіне прагаліны — цяжкое палатно стромкім складжкамі ўпала да долу. Сержант, як вартавы палкавога каравула, хадіў па съязынцы, услухоўваўся ў лясную глуш і пазіраў штораз на гэтую пальмянью чырвоную птушку, якая быццам ціха драмала, да часу згарнуўшы свае агністыя крылы.

Дзень цягнуўся маркотна ідоўга. Змарыўшыся за ноч моцна храплі хлопцы, нават дзед і той, закінуўшы ўгору абскубаную бараду, выводзіў тоненькія рулады. Сержант часам падыходзіў да таго, хто больш за іншых вылучаўся гучнасцю, і далікатна кранаў яго нагой. Храп абрываўся адразу, але хутка пачынаўся зноў.

І вось суцэльны глыбокі ценъ заслаў роў. Спачатку бліскуча звязлі бярозкі на тым баку, але ўсё меней і меней было таго бліскучы. Дол стаў змрочны, настойлівей дыхнула грыбной вільгаци ѹ і сырасцю. Толькі неба яшчэ блішчэла, поўнілася съятлом, цеплыней. Доўгі дзень паціху дагараў, на зямлю аднекуль выпаўзала нач.

Сержант пабудзіў людзей. Першы ўзыняўся Жук, затым дзеді Нупрэеў. Яны адразу ўбачылі съяг, хуценька падышлі да яго. Жук пачціва разгарнуў палотнішча за яго ражок, нехта ўздыхнуў перарывіста, цяжка. Нупрэеў сказаў:

— Вось бытак ісьці пад съягам. Але дзе там: нельга.

Узыняліся і старшина з Калдобінскім. Моўкі сапучы спрасоньня, абыякавы да ўсяго, Калдобінскі на кручваў лубяныя анучы, а Агальцоў падскочыў да съяга і бесцырымонна варухнуў яго.

— Ого, баявая птушка, відаць, — сказаў старшина. — Дзіркі на съягу — гэта лепей за ордэны. Адразу відаць, як і што. А чаго гэта ты яго наладзіў, як на страйвы агляд? — звяярнуўся ён дасержанта.

— А так, — ухіліўся ад размовы Пятрусь.

— Ну іправільна. Съяг павінен быць угары.

Калі ўсе ўзыняліся з долу і ўзялі рэчы і зброю, сержант строга запытаў, пазіраючы ў чорныя і, здаецца, ужо лагодныя старшыновы вочы:

— Ну дык вы што? З намі ці ад нас?

— За каго ты мяне лічыш? — абурыўся Агальцоў — Я ж не такі яшчэ злыднень, каб савецкага сцяяга цурацца. Гэ! — крыкнуў ён да Калдобінскага, які ўсё корпаўся над сваім набыткам. — Выходзь строіцца!

І людзі выйшлі на съежку. Сержант стаў наперадзе і ўрачыста разгарнуў сцяяг. Задаволена пакашліваў Нупрэеў, тыпунёвым дымам адганяючы камароў, ухмыляўся дзед, а на ўсьмешыстым твары Жука звязла шчырая радасць. Толькі Калдобінскі моўчкі стаяў ззаду ўсіх, і старшына пільна паглядзеў на яго.

У рове цямнела, невыразна расплываліся твары людзей, але яны, здаецца, адразу падабрэлі, ажывіліся і павесялелі, успомнілі нядайня дні, калі яны былі не акружэнцы, не лясныя бадзягі, а байцы рот і палкоў. Побач былі разумныя камандзіры, была зброя, і яны мелі сілу. Іх напаткаў нялёгкі лёс, яны шмат папакутавалі, але ўсё ж не скарыліся. Разгорнуты сцяяг абудзіў у іх было прыступае пачуцьцё вайсковой годнасці, надаў спрыту, і яны хуценька і старанна пастроіліся па два.

— Раўняйся! — камандаваў сержант. — Сымрна!

Ён ня бачыў, але адчуваў у цемры, як трохі паспешліва выцягся старшына, як расправіў згорбленыя плечы Нупрэеў, як няўмела яшчэ патупаў нагамі дзед, прыстройваючыся на левым фланзе. Потым усе дружна з маўклівай урачыстасцю ў сэрцах пакрочылі па съежцы.

І яны ішлі так, ня дужа згодна і не ў нагу, але адной кучкай — шорхалі па съежцы іх стаптаныя падэшвы, ціхен'ка шапацела ў гары цяжкае палотнішча сцяяга. Ніколі яшчэ з таго страшнага дня не было так спакойна і радасна ў Петрусаўским сэрцы. Не бяда, што сталася столькі пакут, усё перажытае быццам засталосязаду, а цяпер над ім — родны сцяяг, побач добрыя людзі. А калі мо' здарыцца ня стане яго, ня стане Нупрэева, дзеда,

Агальцова, — знойдуцца другія съмелыя рукі ігэтак жа высока ўзьнімуць над галовамі важкі, імклівы, трапяткі і прызыўны чырвоны сцяяг. Ад тae думкі спакойна неяк і надзейна стала ў хлюпцевым сэрцы, і ён нават падзвіўся, як мог толькі баяцца за сваё жыцьцё, такое маленькае і нязначнае ў мільённай грамадзе іншых чалавечых жыцьцяў.

Разьдзел дзявяты

Калі аўражная сцяяжынка прывяла байцоў да дарогі, над прасторамі ўжо добра ўсталявалася летняя нач.

Перш, чым вылезыці на дарожны насып, Пятраусь прыслухаўся — было ціха, толькі пад мастком маркотна булькаў ручай ды недзе, захліпаючыся, квакалі жабы. Аднак гарэзная весялосць ужо прайшла, трэба было вельмі асьцерагацца, і Пятраусь, зьняўшы палотнішча з дрэўка, зноў упакаваў яго ў рэчавы мяшок. Тады хлопцы наясмела яшчэ ўзълезнілі па адхону — Пятраусь з Агальцовым наперадзе, астатнія ззаду. На дарозе яны зноў агледзеліся і ўслухаліся і, поўныя ўвагі, паціху пайшлі на ўсход.

Уесь час Пятраусь пільна глядзеў наперад і штораз азіраўся назад, каб у час заўважыць якую небясьпеку. Але навокал было ціха. Невядома, ці былі дзе вёскі, мо' скрэз ляжалі пустыя палі, бо нідзе ня бачна было ніводнага агенчыка, ня чутна ніводнага чалавечага гуку.

Адночы заду нагнала іх нейкая машына. Яна фарамі бліснула над алешнікам, хлопцы шаснулі за канаву, паляжалі крыху, пратускаючы яе, і зноў выйшлі на дарогу.

Колькі часу яны ішлі так, ніхто і не прыкмеціў нават. Ісьці было лёгка, спорна крочылі ногі па гладкай дарозе, наўкола ляжала маўклівая нач.

У нейкай нізіне яны натратілі на змрохны сілуэт пакінутай машыны. Агальцоў першы асьцярожна абышоў яе, зазірнуў у расчыненую кабіну, памацаў там нешта. Навокал не было больш нікога, высока задраўшы кузай, машына пярэднімі коламі стаяла ў канаве. Хлопцы таксама спыніліся, цікавячыся, што гэта старшына даслье-

дуе там. Сержант ужо хацеў паклікаць яго, каб ісьці да-
лей, калі Агальцоў крыкнуў з кабіны.

— Гэй, каго пракаціць? Займай месцы!

Пятрусь падумаў, што хлопец жартуе, але той і сап-
рауды нешта надумаўся і, лязгаючы жалезам, штосьці
шкуаў. Нарэшце, відаць, знайшоўшы, забег наперад, за
радыятар, і гукнуў Жука.

— Давай крутані.

Жук узяўся круціць ручку, а старшина ўсё лязгаў
нечым у кабіне, і, нарэшце, на зьдіўленыне ўсіх, маши-
на завялася.

— А ну, давай штурханём трошкі! — зухаватым ша-
фёрскім тонам закамандаваў старшина. — Раз-два, узлі!
А ну, давай, мацней штурхай!

Ня цямячыяшчэ, навошта гэта трэба, людзі сышлі ў
канаву і ўперліся рукамі ў радыятар. Старшина моцна
газануў, і машина паволі выпаўзла на дарогу.

— Сядай, пяхота, газанём пару кіламетраў! — каманда-
ваў Агальцоў.

— Пастой! Куды сядай? — запярэчыў Пятрусь. — А хто
павяззе?

— Хто? Вось дзівакі! Шафёр трэцяга класа старшина
Агальцоў, вось хто.

— Каб ты ў канаве нас не падушыў, шафёр гэтакі, —
сказаў Нупрэй.

— Ты што, ня верыш? — зьдіўвўся старшина. — Запы-
тайце ў Жука.

Жук сціпла пацьвердзіў:

— Ага. Старшина да службы год машину вадзіў.

— Чуў? Цэлы год. Такі ж самы, брат, цудоўны дран-
дулет ЗІС-5.

Пятрусь маўчаў і ня ведаў, як паставіцца да гэтай
новай задумы старшины. Было вельмі спакусльва прае-
хаць колькі кіламетраў на машине, але зноў жа было
вельмі боязна за съязг. Трапіўшы ўrukі ворага, ужо на-
ўрад ці ўдалося б у другі раз уратаваць яго, а трапіць да
іх у рукі з аўтамабілем было ня дужа хітра. Сержант усё
разважаў і вагаўся, але вось з-за пагорка наперадзе зноў

віхлянуліся ў небе далёкія сінявата-празрыстыя промні
аўтамабільных фар. Яны ўздрогнулі, ляглі ніжэй, потым
павярнулі ўздоўж дарогі, і пад імі выразным гарбом аб-
маляваўся чорны пагорак.

— Залазь хутчэй, лажыся ў кузаве, — крыкнуў стар-
шина.

Хлопцы кінуліся ў машыну, а Пятрусь ускочыў у
кабіну і сеў побач з шафёрам. Старшина замітусіўся,
рукамі хапаўся за рычагі, доўга ня мог у ключыць задні
ход, машына торгалася, але ня рухалася з месца. Стар-
шина лаяўся, трэба было як найхутчэй разъвярнуць яе,
каб вызваліць дарогу. Ён моцна газануў, машына ўздрыг-
нула, ірванулася назад, і яе заднія колы апынуліся ў
канаве.

— Каб ты Ѽдох, чортаў дрындулет! — вылаяўся Агаль-
цоў і выскачыў з кабіны. — Уцякай з дарогі! — гінуў ён
людзям.

А сустрэчная машына хутка набліжалася. Гонкія
промні яе яркіх фар ужо стрыганулі над галовамі лю-
дзей, і з-за пагорка вынік асыляпляльна белы пук съя-
віла. Нупрэй, дзед і Калдрабінскі кінуліся за канаву, Агаль-
цоў застаўся на дарозе. Ня ведаючы, што надумаў стар-
шина, але мімаволі падпрадкоўваючыся яго ініцыяты-
ве, сержант аддаў Нупрэеву рэчавы мяшок, а сам пры-
паў да ЗІСавых загруззых колаў.

А старшина адкрыта стаяў на дарозе і чакаў. Яго
спрыгненая постаць у цесна напятым нямецкім мундзры, —
нямецкі аўтамат на грудзях ужо асьвяціліся фарамі —
старшина спакойна зрабіў крок наперад і ўзыняў руку.
Машына яшчэ наблізілася, уперлася съявлому пераку-
лены аўтамабіль і паклала на ягоным кузаве доўгі стар-
шиновы цень. Сержант прыціснуўся да колаў і наставіў
аўтамат у бліскучыя фары. З кабіны адтуль ніхто не
вылазіў і, выкрываючы штосьці нямецкае, Агальцоў, не
марудзячы, падаўся туды.

Але з машыны, пэўна, прыкметлі нешта, бо хтосьці
адтуль спалохана крыкнуў па-нямецку, а Агальцоў, не
зьнімаючы з грудзей аўтамат, разануў чаргой у дзвер-

цы. Пятрусь у думках вылайў старшыну за такую неасьцярожнасць, але, зачараваны яго адлагай, сам кінуўся туды. У цемру з машины мільганулі некалькі постацей, і неўзабаве з абочыны грымнулі пісталетныя стрэлы. У пярэднім ветравым шкле бліснулі дзіркі. Сержант даў у цемру доўгую чаргу, і адтаго, здаецца, стала ціха.

Тым часам падбеглі астатнія. Агальцоў ужо цягнуў да канавы нежывога шафёра. Пятрусь забег з другога боку гэтай машины і рвануў ручку дзвіверцаў. На падножку з машины нязграбна вывалілася другое нежывое цела — сержант гідліва пхнуў яго нагой на ўзбочыну. На сядзені ўжо зявіўся Агальцоў і пачаў абмацаўца незнаёмныя рычагі.

Усе хваляваліся і, без патрэбы съпяшаючыся, кінуліся да высокага борта. Жукстаў на падножку. Старшына няўпэўнена пачаў разварочваць машину. І раптам з кузава пачаўся спалоханы, разылотованы дведаў крык:

— Э-е-е! Немец! Руکі ўгору! Ах ты, тварына такая-сякая! Здавайся!

Ускочыўшы ў кузав, сержант сапраўды там убачыў нейкую цёмную постаць, што сядзела на запасным колесе. На назе яе нешта бялела, пэўна, павязка, постаць ня кідалася на людзей і, здаецца, была бяз зброі.

— Дойч?^{*} — злосна крыкнуў сержант, адхінаючы старога, які ўсё пляўся да яго са сваёй стрэльбай.

— Я, я, — казаўтой. — Іх бінфон Эстэррэіх. Эйн Ферундртэ...^{**}

Голос яго дрыжэў, ён баяўся. Агальцоў тым часам развязаў машину, трэба было хутчэй ехаць, і ён крыкнуў з кабіны:

— Усе?

— Усе, — сказаў Нупрэеў. — Э, не. Пастой. Калдобінскаганяма. Гэй, дзеты? — нягучна крыкнуў цемру баец. Але цемра маўчала.

— Толькі ж быў, самной яшчэ ў траве сядзеў, — заўважыў дзед.

* Немец? (ням.)

** Так, так. Я немец з Аўстрый. Паранены. (ням.)

— Калдоба!!! — зычна пакліаў старшына, і таксама цішыня была ўадказ. — Ах ты, гад съмірдзочы! — злосна закрычаў тады Агальцоў. — Уцёк. Зматай да цешчы на бульбачку, паразіт.

Сержант аж уздрыгнуў ад тae навіны, і мурашкі пабеглі па яго ўспацеламу целу. Хлопец усхапіўся і кінуўся да Нупрэева.

— Сыцяг! Дзе сыцяг?

— Тут, вось. Сыцяг то я ня выпушчу, а таго падлюгу вось выпусціў, — спакойна сказаў Нупрэеў. — Я ўжо раней заўважыў: нядобрае ўзяў ён у душу. І вось не дагледзеў.

— Ах ты вужака падкалодная! Ах сылізняк паўзучы! Ну скажы ты, — абураўся Агальцоў, стоячы на падножцы. І раптам старшына на ўсё горла закрычаў у ноч:

— Гэ-гэй! Гад Калдоба, натым съвеце знайду! Несхаваешся, чуеш?

У сержанта ад усёй гэтай нечаканасці аж балюча закалола ў галаве, і ён абапёрся на кабіну. А тут яшчэ немец гэты сядзіць у кузаве, не ўцякае і, як загнаны падстрэлены воўк, чакае вырашэння свайго лёсу.

— Ну што там да яго прынюхаваеця. Кулюў лабаціну ды гайда, — злосна ўсхапіўся старшына.

— Дай я яго! — ірвануўся да немца дзед, тыцкаючы ў ягоны твар рулю віントоўкі.

Але Пятрусь не хацеў зараз забіваць гэтага немца. Стрымліваючы ў сабе злосыць да ворага, хлопец прыпамятаў разгром палка, шматлікія людскія съмерці і сваё пакутнае бадзяньне. Ад тых успамінаў у хлопца адразу прарвалася прага помсты, і ён рашыў зручным для таго месцы спатоліць сваю душу. Ужо ён пакажа гэтаму фашысту сваю сілу.

— Не чапай, — сказаў ён дзеду. — Пачакай трохі. Мы з ім як сълед расправімся.

— Што чакаць? — злаваўся дзед. — Яны нас б'юць не чакаючы, а нам іх нельга?

— Нельга. Глядзіце, каб ня скочыў. Паехалі.

Агальцоў уключыў фары — шырокое съятло легла

на дарогу, машина рванулася, і яны паехалі на ўсход. Спачатку новы вадзіцель асьцерагаўся хуткай язды, але спакваля, налаўчыўшыся, прыбаўляў газу, і машина хутка імчала па добраі дарозе. Наўкола ляжала нач, было ціха.

— Калі дзе сустрэчная ці абгон, — кладзіся ўсе ў кузаве. А немца прыкончыць. Нашто пакінулі? — крычаў з кабіны Агальцоў.

Стоячы за кабінай і абапіраючыся на яе дах, сержант усё думаў, што рабіць знемцам. Дрэнна, што ён ня можа з ім паразмаўляць па-нямецку, а то ён запытаў бы, што яму спатрэбілася на чужой зямлі. Але і так нічога — ён яшчэ знойдзе спосаб дапячы гэтamu фашысту.

Перад самым золакам, калі неба на ўсходзе добра праясьнілася і прытушыла бляск зор, яны пад'ехалі да нейкай вёскі. Дарога ішла пад адхон, абапал яе стаялі пакручастыя, закаржэлья ад старасці вербіны, на аколіцы нечакана бліснуў парэнчамі мост. Агальцоў зъменшыў хуткасць, збочыў і прыпыніўся:

— Ну, як? — гукнуў ён з кабіны. — Зылеземці далей газаваць?

У кузаве маўчалі. Дагэтуль усё ішло добра, вёска здавалася пустой і соннай, і Пятрусь запытальні зірнуў на Нупрэева. Той сядзеў ля борта з нарыхтаванай зброяй і неяк па-маладому ўсыміхнуўся.

— Давай, газуй, — сказаў Пятрусь, зноў адчуваючы ў сабе гарэзную зухаватасць удачы. Дагэтуль ім шанцавала, і думалася, што і далей усё будзе добра.

У кузаве прыгіналіся, на ўсякі выпадак ямчэй сціснуўшы зброю, Агальцоў у кабіне нешта крыкнуў Жуку, машина ірвнулася, як спалоханы стаеньнік, і ўскочыла на мост. Тут наперакор усім правілам руху старышына даў такога газу, што аж захісталіся палі, шалёны вецер ірвнуў валасы сержанта, калі ён выглянуў наперад. Яны шалёна ляцелі па пустой соннай вёсцы, і Пятрусь баяўся ўсё, каб самае недарэчнае хіба не напаткала іх. Праламаць сабе голаўабякі-небудзь плот і згубіць сцяяг было вельмі магчымы.

Аднак яны ўдала мінулі вёску і зноў выехалі ў поле. Тым часам пачало сьвітаць. Бачны сталі змрочныя, яшчэ сонныя палі, дарога-струнка бегла цераз хмызыняковыя прасторы. Трэба б ужо спыніцца ды зынікнуць дзе, але Агальцоў, відаць, цягнуў да апошняй магчымасці, а сержант, пакуль ня бачачы небясьпекі, таксама маўчай у кузаве, і яны ўсё ехалі і ехалі. Перасякаючы ўзгорак у адным месцы, машина ўвайшла ў выемку. Абапал дарогі высліся жаўтаватыя абрывы, а на іх высо ка ўзънеслы свае шапкі густыя галіністыя сосны. Унізе пад тымі соснамі другім лясным ярусам дружна буйёхвавы маладняк, і з таго маладняку раптам нешта мільганаула на дарогу. Машина якраз пераадолела самы пагорак і цяпер шпарка імчалася ўніз. Толькі, калі ўжо гэтая ўпаўшая штуковіна апынулася перад самым радыятарам, Пятрусь сцяямі, у чым справа, і жахліва крикнуў у кузаве:

— Граната!!!

Але перш, чым яны пасыпелі што-небудзь зрабіць, наперадзе ірвнула, сцісанула па твары пяском. Машина ўрэзала ў нешта, і Пятрусь, не ўтрымаўшыся, адарваўся ад яе і паляцеў на гліністыя камякі адхону. Працяты спалохам і нечаканасцю, ён, аднак, хуценька ўскочыў і, гатовы абараніцца, скочіўся ў канаву. Там ужо ляжаў Нупрэй, перавернутая набок машина закапалася буферам у зямлю. Ушчэнт разьбіты, пакарэжаны радыятар струменіём на гліну гарачую ваду.

Аднак, дзе ж былі ворагі? Пятрусьугледзеўся ўгору, у сасоньнік, і гучная лаянка яго, у якое вылілася ўсё — і зьдзіўленыне, і абурэныне, і палёгка — дзіўна прагучэла ў ранініяй цішы. Над разьбітай машинай на абрыве стаялі чатыры чалавекі і мелі такі выгляд, нібы раптоўна ўбачылі нейкага дзіва, ад чаго ў іх змярцвельі языкі і скавала рухі. Прыгнуўшыся і выцягнуўшы наперад шыі, яны трymалі нацэленую на машину зброю і, здавалася, скамянелі так, разявіўшы раты. Толькі ўчуўшы Петрусёву лаянку, яны, усе чацвёра, закрычалі нешта і збеглі на дарогу.

Так перад сержантам зявілася чацьвёра зусім яшчэ маладых пагранічнікаў у зялёных шапках, з зялёнімі пятліцамі і з трохлінейкамі ў руках.

Адчуўшы новы паварот справы, з перакуленай машины вылез, пэўна, упершыню напалоханы старшына, съследам за ім, кульгаючы, выбраўся Жук, узняўся Нупрэу з канавы і аднекуль з-за кузава зявіўся дзед — ён цягнуў за сабой зъянтэжанага кульгавага немца. Усе, здаецца, былі жывыя, толькі машина пакалечылася ўжо без усякай надзеі на папраўку.

— Вы, блазынокі безгаловыя, салагі несалёныя, што нарабілі?! — накінуўся на пагранічнікаў старшына. — Чорт бы вам рукі паабламваў за вашу гранату, трэба ж было пагубіць такую цудоўную каламажку!

Пагранічнікі ніякавата ўсьміхаліся — яны, відаць, і напалохаліся, убачыўшы, каго падарвалі, і яшчэ больш уздрадаваліся гэткай нечаканай сустрэчай са сваімі.

Ужо днела, і, каб не начакацца на дарозе чаго благога, байцы ўзылезылі на адрон, адышлі ў лясок і тады толькі адчуулі, што ў каго баліць. У Петруся вельмі садніла сьпіна, але ён маўчаў. Ціха стагнаў нешта Нупрэу, а Жук дык быў ажно паранены асколкам у нагу. У гушчары яны спыніліся, Агальцоў зняў з Жукавай нагі бот і пісталетнай праціркай выкалупаў з раны пад каленам невялічкі кавалак металу. Пагранічнікі далі індывідуальны перавязачны пакет, яны вельмі бедавалі на сваю няўдачу, а старшына знарок злосна ўсё пакрыквав на іх. Жук крыва ўсьміхнуўся, пакуль яго перавязваў сябра, і ўсё казаў, супакойваючы сябе і людзей:

— Нічога, нічога. Загоіцца.

Пятрусь агледзеў байцоў.

— Здаецца, нашы сілы растуць, — ня тоячы задавальненіння, сказаў ён, пазіраючы на пагранічнікаў. Усе яны былі зусім маладыя, відаць, першага года службы, сьціпла тупілі вочы, пачціва пазіралі на сцяг і крыху баязліва — на старшыну.

— Ага, з вамі пойдзем, калі не прагоніце.

— А куды вы ідзяце? — знарок запытаў сержант.

— Куды? Вядома куды: на ўсход, — адказаў байчайшы з іх, прыгожы з твару хлапец.

— І даўно ўжо ідзяце?

— Тыдні з два, мабыць. Як пад Лідай разьблі наш атрад, так і ідзём.

— І што гэта вы ўздумалі нас падбіаць?

— А мы ўжо гэтак чатыры машины падбілі, і аднаго матацыкліста.

— І мост падпалі, — дадаў другі хлопец з дробным рабаватым тваром.

— Ну, добра, — сказаў сержант, — значыць, з намі!

— Але.

— Дзед, — паклікаў Пятрусь, выглядаючы ў сасоньніку старога. Ён падумаў, што трэба расквітацца з немцам, пакуль ёсьць час і наўкола стаіць цішыня.

— Эге ж. Тут я, — азвяўся той ззаду. Ён стаяў сівы, касмаліавы невялічкі, у даматканай шэрай сьвітцы, а ля яго сядзеў зграбны, з забітаванай нагой немец, праставалосы, немалады ўжо, з вялікім загарэльымі залысінамі ў бляявых рэдкіх валасах.

— Документы, — строга сказаў сержант, працягнуўшы руку да палоннага. Той не разумеў, ускочыў на адну нагу і няўцімна залыпаў вачыма.

— Документы, документы давай, — сержант дакрануўся да яго нагрудных кішэніяў. Немец зразумеў, нарэшце, дрыжачымі пальцамі адшпіліў гузік і выняў усё, што было там. Пятрусь, трошкі памятаючы з той нямецкай мовы, якую вучылі ў школе, пачаў перабіраць кніжачкі, паперкі, дакументы палоннага. У кожнай паперцы пяўся крыламі фашысцкі арол, стаялі невядомыя пячаткі з гэтай жа птушкай і свастыкай. З вайсковага білета да ведаўся сержант, што ўласцік яго — грэнадэр сапёрных войск, што яму 38 год і па нацыянальнасці ён аўстрыец. Там жа была невялічкая, досьцік пакамечаная павестка, якая прадпісвала Ёгану Шольцу 12 красавіка зявіцца на прызыўны пункт для службы ў вермахце. Асобна запакаваныя ў цэлафан хаваліся здымкі, іх было нямнога, і дзеля цікаўнасці Пят-

русь разгарнуў іх. Да здымкаў чужынцаў займелі ахвоту і Нупрэеў з Жукам, яны цераз сержантава плячо таксама разглядалі спачатку Ёгана, маладога з вусікамі, потым Ёгана з жонкай, нейкую кампанію ля возера, групу маладых людзей у садку. Усё гэта было звычайнае, жышцёвае, хоць і ня наша, незнамае, але зразумелае. Пятрусь бачыў чалавека ў яго жышці — мірным ціхім жышці ў нейкім далёкім горадзе Леабэнэ, сярод ладных вясёлых людзей, і нічога страшнага, фашысцлага не відаць было на іх простых усьмешыстых тварах. А адзін здымак проста перавярнуў усе намеры хлапца, зьбіў яго з панталыку, і сержант ня ведаў, як яму далей паставіцца да палоннага. На гэтым несамавітym з роўным абрэзам здымку Шольц быў найболыш падобны на сябе цяперашняга — у цывільным адзеніні ён сядзеў на гнутым венскім крэсьле, а на яго каленях мясціцца, пэўна, сынок, маленькі, год чатырох, хуткавокі бляявы хлопчык. Абодва яны з радасным агенчыкам у вачах пазіралі са здымка, і адна реч, здаецца, адкрыла Петрушу іншы, ужо зусім блізкі і знаёмы бок жышця. Вяртлявы, відаць, гэты хлопчык, ня вельмі дбаючы пра сваю позу, няспрытна прыткнуўся на бацькавых каленях і выцягнуў да аўтактыва сваю маленькую ножку. На старэнкім, пэўна, ня першыгод ношаным сандаліку гэтае ножкі выразна прыкмячалася акуратная лапінка на задніку і невялікая дзірачка ў падэшве. І тады хлопец заўважыў яшчэ і пацёртыя малышовы штанцы са скрученымі чорнымі лямкамі праз плечы і немудрагелісты паношаны пінжак самога Шольца, і яго агрубелыя вялікія руکі, што прытрымлівалі маленькае цела сына. Гэта была беднасць, яна адразу адкрылася хлапцу, які сам некалі меў блізкае знаёмства зяе такімі прыкметнымі праявамі. Пятрусь разгубіўся. Ён зьбіраўся адпомсціць палоннаму за свае крыўды і пакуты, а цяпер зразумеў раптам, што помсціць не было каму. У голай хлапца шыбанила адразу дзясятаксу пярэчлівых незразумелых пытанняў, вырашыць якія зараз было не пад сілу.

Тады сержант прыхаваў у сабе сваю зъянтэжану

насьць, паглядзеў на панылагага ворага і заклапочана ўздыхнуў. Уесь выгляд палоннага быў вельмі ўжо мірны і звычайны, чалавечны; у насыцярожжаным позірку стомленых вачэй тайліся страх за жышцё і напружанае чаканыне развязкі. Нейкім знаёмым, перажытым сумам павеяла адяго на заклапочанага хлопца, і ён моцна занепакоіўся. Што рабіць з гэтым аўстрыйцам, Пятрусь ня ведаў яшчэ, але забіваць яго сержант ужо ня меў сілы.

— Вось што: немца не чапай, дзед — сказаў ён і адварнуўся.

Разъдзел дзясятый

У гушчары лесу байцы ладкаваліся на адпачынак.

Сынедалі зноў адным хлебам — дарэчы, апошнім кавалкам у дзедавай сумцы. Праўда, у пагранічнікаў быў пачак трафейнага цукру-рафінаду, які яны гасыцінна выклалі на агульны стол. Пры ўсеагульнай узвaze дзед як-колечы разъдзяліў гэты набытак на дзевяць частак і паглядзеў на старшыну, злоснага і галоднага, які сядзеў побач і ўсё бурчэў нешта пра харчовыя парадкі.

— А чаму ня дзесяць? — запытаў сержант, паказваючы вачымі на хлебныя кавалкі.

— А навошта дзесяць? — зьдзівіўся дзед. — Нас жа дзевяць.

Сержант бачыў ня дужа схаванае прытворства ў вузенькіх дзедавых вачах, пазлаваўся на яго ўпартасць, але зынешніе спакойнае напомніў:

— А немцу?

Дзед зноў пачаў лаяцца, праклінаць «германскую халеру», але ўсё ж аддзяліў патроху ад кожнага кавалка, і такім чынам на зрэбнай тарбінцы зьявілася дзясятая порцыя. Немец сядзеў тут жа, упёршыся ў дол рукой, і паныла назіраў за падзелам харчу.

Усе ўзялі сабе па кавалку, Жук падаў палоннаму яго долю. Той зьдзівіўся спачатку, нешта закруціў галавой, але ўрэшце ўзяў і спраўна ўплёў хлеб з цукрам, не пакінуўшы і крошак.

Сонца ўзынімалася над сасьняком, у небе стаялі не-

рухомыя хмурынкі, у засені на траўцы яшчэ трымалася начная раса. Дзень меўся быць съпякотны. Пятрусь вырашыў адпачыць да адвячорка, і хлопцы ахвотна палезлі ў небагатыя хваёвяя цені.

Пятрусь таксама прытуліўся пад ядлоўцавы куст, але добры сон так і не прыйшоў да яго. Зранку непакойлі мухі, потым съпёка, а болыш — нейкая насыцярожанасць ад прысутнасці ў групе новых людзей і асабліва палоннага. Зноў жа начное зынкненне Калдобінскага моцна ўразіла сержанта, прымусіла яго зірнуць і на свайго чалавека, байца, з другога боку. Яктољкі прыпамінаў ён, што Калдобінскі часам стаяў на варце, калі спалі ўсе, і што ён шмат разоў мог украсыць съцяг і зынкнунь з ім, дык нейкая душэўная сутарга ўскалыхвала хлопца, і ён адразу абуджаўся з дрымоты.

«Хто яго ведае? — думаў Пятрусь, заплюшчыўшы вочы, — мо’ ён і ня злыдзень, ня зраднік, мо’ праста слабы баязлівы чалавек, ну і ня вытрымаў, збаяўся. Мо’ гэта нават і лепей, што ён паціху зынік бяз шкоды іншым, чым калі б дзе ў крытычны момант сапсаваў якую справу. А немец? Што рабіць з ім? Агальцоў і дзед упарта дамагаюцца забіць яго, але зыніщаць яго будзе ўжо зусім не па-людску. Відаць па ўсім, ён чалавек працоўны і не які там фашист, паранены да таго ж. Але весьці яго з сабой таксама рзыкоўна, як і пусыціць да сваіх».

Надвячоркам, калі людзі зноў сабраліся ў сваю бясконцу дарогу, сержант крануў немца за плячо і паказаў галавой, каб той ішоў за ім. Палонны хуценька ўзыняўся і з салдацкай гатоўнасцю падпарицавацца, абавіраючыся на палку і прыступаючы на забінтанаваную пятку, падаўся за сержантам. На яго твары ляжаў глыбокі сум чалавека, прыгаворанага да съмерці.

Сержант адвёў яго так, каб ня бачна было іх стаянкі, і ляпнуў па плячы.

— Не палохайся, страляць ня буду, — сказаў ён, усыміхаючыся. — Але ня здумай ваяваць больш. А цяпер ідзі туды, — ён махнуў у напрамку дарогі.

Нешта бліснула ў вачах палоннага, ён устропянуўся

ўвесі і ўхапіўся за сержантаву руку. Петрусю здалося, што ён хоча пацалаваць гэтую руку, і хлопец вызваліў яе. А немец, моцна кульгаючы, хуценька падаўся да дарогі, штохвілінна азіраючыся, жаласьліва неяк усыміхаючыся. Урэшце ён, здаецца, пабег у гушчар.

Пятрусь задумліва пастаяў яшчэ на tym месцы. Ён ня ведаў, ці так зрабіў, як патрабаваў вайсковы абавязак, мо’ ён і памыліўся тут, падараўшы жыцьцё ворагу. Але неяк ён ня мог забіць таго чалавека — такая ўжо, пэўна, была яго слабасць.

Калі ён вярнуўся адзін, старшина сустрэў яго позіркам, поўным зьдзіленьня:

— Пусыці?

— Пусыці.

— Дурань! — каратка вызначыў хлопец. — Пабачыш, як ён заўтра табе галаву прастрэліць.

Рэштку таго дня яны паціху ішли воддаль дарогі, але ўвесі час стараючыся трymаць яе ў полі зроку. Часам яна зынікала за пагоркамі і ляскамі, але потым зноў зьяўлялася, бліскаючы дзе на павароце, зъяячы бляюткімі ізалятарамі на слупах. І ўсё пылі, пылі па ёй шматлікія аўтакалоны, матацыклы і фурманкі. Сержант са старшынай усюды, дзе бачна было, назіралі за ёй. Пятрусь маўчаў, съцяўшы вусны, а Агальцоў казаў, злосна бліскаючы чорнымі вачымі:

— Чакай, съцямнэе — мытабе наладзім музыку.

Яму вельмі спадабалася ўчараашняя язда, і ён усё чакаў ночы, каб зноў захапіць «добраўдрындулет». Але здарылася так, што ўжо ні старшыне і нікому з іх групы не давялося больш працяціца па спакусыўтай ладнай дароже.

Ужо незадоўга да заходу сонца яны ўсёй групай узяняліся па духмянай збажыне на пагорак з некалькімі развалістымі старымі соснамі. Як выявілася збліжу, тут былі могілкі, недалёка ўнізе тулілася ў садках вёска. У Петруся яшчэ з дзяцінства захавалася да могілак нейкае няпэўна прыкрае адчуванье, і ён, пэўна, абмінуўбы іх, але трэба было ўгледзець, дзе апнулася тая дарога. Вузкай съцяжынкай між абкладзеных каменьнямі магіл яны

з Агальцовым падышлі да таўшчэзной сасны, што некалькі асобна ад сваіх суродзічаў высілася над крыжамі на самай высьпе. Нупрэй з дзедам і астатнія байцы засталіся на вобмежку.

Дарога была недалёка. Яе стужка віднелася то там, то тут, перабягала нізінкі і хавалася за пагоркамі. Пятрусь ужо нагледзеў, куды кіраваць адсюль, каб не адбіца ад яе да ночы, і тады нечакана ўвагу абодвух прыцягнула не зусім звычайнае відовішча.

Ня дужа далёка, мабыць, кіламетры з два цераз нізіну, з-за пагорка зъявіўся на дарозе неікі натоўп людзей. Адсюль нельгабыло разгледзець, было гэта войска, ці простыя людзі, як яны ішлі і што несылі з сабой. Але было відавочна, што там вельмі многа людзей — галава гэтай працэсіі спускалася ўжо да нізу пагорка, а канца яшчэ на бачна было. Яна рухалася марудна, ці мо' гэтаздавалася так здалёку, вецер адносіў з дарогі ўзыняты нагамі пыл.

Хлопцы ўтліліся вачыма ў тое шэсцьце, прыўзываліся за сасной. Агальцоў высока на лоб ссунуў свае прыгожыя бровы і няпэўна вымавіў:

— Немцы?! Ці не адступаюць?

Але гэта былі ня немцы. Калі ўся калона выцягнулася на адхон пагорка, Пятрусь разгледзеў там знаёмыя постаці ў жаўтлявых, выгарэлых кашулях, прыкмеціў, якбясьцільна сунуцца яны па пыльнай дарозе, не ўзынімаючы ад зямлі сваіх ног. А абапал калоны праз колькі кроакаў адзін ад аднаго з нарыхтаванымі аўтаматамі ў руках ішлі немцы.

Старшина таксама хутка зразумеў у чым справа, і яны паглядзелі адзін на аднаго тымі выразнымі кароткімі позіркамі, у якіх было і хваляваньне, і раптучасць, і ўзаемнае разуменне.

— Слухай, давай назад, туды, дзе лісок! — шапнуў старшина, які, як заўсёды ў такіх выпадках, адразу ўзгарэўся імклівым намерам.

— Чакай, трэба палічыць, колькі іх.

Яны ўдвуух, наколькі гэта было магчыма здалёк, палі-

чылі канваіраў. У Петруся іх набралася трыццаць, у Агальцова — дваццаць шэсць.

— Шмат, халера, — сказаў ён.

— Шмат, а як зробім? — пытаў сержант, напружана думаючы, як адолець гэткую группу добра ўзброеных, гатовых да бойкі ворагаў. Але Агальцоў таксама ня меў ніякага плана, а час ішоў, калона набліжалася, і трэба было нешта рабіць.

Хлопцы адскочылі ад сасны, кінуліся да сваіх.

— У ружжа — бегучы, крыжнуў! Пятрусь. — Замной!

З усяе сілы ён пусціўся па збажыне ў лагчыну, за якой на другім пагорку пачыналася кустоўе і дзе павінна была недзе праходзіць тая дарога. Урассыпнью за ім кінулася восем байцоў, лічачы і дзеда, які ва ўсіх вайсковых спраўах, як умей, хадзіў пад маладых.

Абліваючыся потам і перакідаючы з пляча на плячу пацежалелы аўтамат, Пятрусь імчаў па кустоўі. Ён усё непакоіўся, каб не спазыніцца выйсыці на дарогу і каб не згубіць часам іаго ў гэтых зарасніках.

Дарога ўрэшце зъявілася перад байцамі — яна тут пралягала па адхоне, зарослым алешнікам і ляшчынінкам. Месца было ня дужа здатнае для засады, кустоўе нясьмела тоўпілася кроакай у дваццаці ад дарогі і бліжэй не падступала да яе. Гэтая яе старана ад канавы ўзынімалася на пагорак, а тая адхоніста спускалася ўніз, дзе ня дужа густое кустоўе хутка зьнікала і пачыналася сенажаць.

Тым часам вечарэла. Сонца вялікім чырвоным колам спускалася з небасхілу. Было цёпла, над кустоўі і людзьмі мітусылівымі чарадамі таўкліся камары.

Пятрусь зморана ўпаў пад бухматым кустом ляшчынініка, побач укленчыў старшина, да іх пакрысе сабраліся астатнія. Калона і немцы павінны былі неўзабаве зъявицца, а як вызваліць палонных, ніхто ня ведаў.

— Страняць, брат, нельга, — непакоіўся старшина. — Сваіх паб’ём.

Яны ўсё пазіралі ўправа, дзе з-за павароткі пачыналася дарога, чакалі і да болю ў галаве згадвалі, што

зрабіць, як пабіць фашистаў і не патрапіць у нашых. Але як ні думалі, а нічога надзеянаага не прыходзіла на думку.

— Паслухайце мяне, старога, — азвайся ззаду дзед і падышоў да хлопцаў. — Калі вось што зрабіць. Калі выйсьці адкрыта каму, скажам, і мне, і крыкнущ таак нашым: ратуйце, біце немцаў. Га? Можа і выйдзе?

— А нішто ўдумаў, — пагадзіўся старшына. — Толькі так: хай самі б'юць, усё ж іх вунькоўкі! А мы дыя страху съпанём паверху.

Ня дужа гэта была надзеяная задума, але іншай не ставала, і сержант мусіў згадвіцца.

— Дзед, а як жаты са зброяй? — спыгаў ён старога.

— А навошта зброя? Я так. Мірны жыкар быдта. Крыкнуў — і ходу. Каб толькі яны зразумелі.

Байцы разышліся па ўскрайку кустоў, ля Петруся непадалёку застаўся Агальцоў, з другога боку — Нупрэў. Усе съцішліся і ўставіліся вачыма на дарогу.

Першымі з тae калоны паказаліся з-за павароткі чатыры канваіры ў чорнай эсэсаўскай форме, са свастыкамі на рукавах. Яны нетаропка ішлі па дарозе, трymаючы на грудзях аўтаматы, адвін, сярэдні, адзеўшы рамянём на шию, нёс кулямёт. За імі выніклі першыя шэрагі палонных. Наперадзе, абняўшыся, ішлі двое: адзін трymаўся за другога, відаць, мацнейшага сябра, моцна кульгаў, уся яго галава і нават вочы былі абвязаны акрываўленымі бруднымі бінтамі. Гэткія ж бінты часта мільгалі ў той калоне, усе ішлі вельмі марудна, а па баках, як сабакі на ланцугах, снавалі салдаты з аўтаматамі. Яны, пэўна, занепакоіліся зараз, уваходзячы ў лес, і, злосна пакрыквачы на палонных, цясней зьбівалі калону.

Так уся гэтая грамада людзей сунулася ўсё бліжэй і бліжэй. Петrusёва сэрца паныла здрыганулася ў грудзях, калі ён убачыў, якія гэта зьнясіленыя і да таго ж многія параненыя людзі. Ці маглі яны здолець гэткую да зубоў узброеную і насыярожаную варту? Але зъмяніць намер было ўжо нельга, і неўзабаве ў пакутлівых хвіліны чаканьня ля дарогі вынікла аднекуль маленькая, шэрая і

такая несамавітая дзедава фігурка. У той жа час неспадзявана зычны яго голас гойкнуў над прасторамі:

— Браточки! Бі фашистаў! Нашы ў лесе!

Невядома, ці зразумеў хто яго крык, як тое здалося немцам, аднак з абочыны коратка тыркнула чарга — дзед пахіліўся, бы п'яны, хіснуўся ўбок і ўпаў на зямлю. А калона рухалася сабе далей, толькі, здаецца, штось сталася там, і рады яе скалануў невыразны і нерашучы, яшчэ мітусылівы рух.

Нейкая чорная віхура роспачы ад усьведамлення няўдачы падхапіла сержанта. Нічога яшчэ не адчуваючы і дрэнна нават разумеючы, што робіць, ён усхапіўся з месца, каб кінуцца з аўтаматам на ворагаў, але Нупрэў з долу стрымаў яго за нагу.

— Стой! Куды? Сыцяг давай! Сыцяг!

Пятрусь зразумеў чалавека, ірвануў з плеч клунак і выхапіўся сяцяг. Нупрэў сунуў яму нейкі кій, і яны двумя вузламі па рагах прыматаўся сяцяг да гэтага несамавітага дрэўка. Апантаны ад крыўды дзедавай няўдачы Пятрусь выскачыў з падлеску і з разгорнутым сяцягам кінуўся ўнатоў на дарозе. За ім узыняліся астатнія і, ударыўшы з усіе зброяй над галовамі людзей у калоне, атакавалі гітлерайцаў.

І тады нейкая незразумелая і неадчутая Петрусём сіла ўскальхнула дарогу, і калона на ёй перастала існаваць. Людзі, бы мурашкі ў муравейніку, кінуліся ва ўсе бакі, адусюль загрымелі стрэлы, ва усіх кірунках панесьліся кулі, ашалела дзёўбаючыся ў сухую зямлю, навылёт пра-біваючы чалявечыя целы.

Падбягаючы да канавы, Пятрусь адчуў, як нейчая чарга съцебанула па палотнішчы, хлопец ірвануў сяцяг да сябе і, абараняючыся, ускінуў руку з пісталетам. З дарогі ўяго цаліў аўтаматам рыжы немец, але толькі на момант мільганула ў зроку яго постачь, як зараз жа ён зънік, некім зьбіты ў канаву. Немец крутнуўся, бы вужака, сілячыся ўхапіць упушчаны аўтамат, але сержант стрэліў у ворага і ўзбег на дарогу. Перад яго вачыма ў ашалелай разыютаванай барацьбе мільгалі нейчая

съпіны, рудыя твары, нехта босы скочыў цераз канаву, нехта ўпаў побач. Сержант усхапіўся, крыкнуў: «Съмерць гадам!» і зноў матлянуў над сабою распушчаным шоўкам съцяга.

Стрэлы аднак хутка заціхлі, але ўсюды раўлі, крычалі, лаяліся людзі. Да Петруся падскочыў загарэлы потны хлопец у расхлістанай гімнасцёрцы, ужо з аўгаматам — па яго радасным і ўзрушаным твары цяклі сълёзы шчасця. Адусюль да съцяга кінуліся ўзброеныя і бязбройныя людзі, і тады сержант зразумеў, што гэта перамога. Але радавацца было некалі, хлопец імгненна вызначыў становішча і закрычаў, перамагаючы стукат уласнага сэрца:

— У лес, таварышы! У лес, угору!

Аднак, ап'яненая перамогай, яны спазніліся зрабіць гэта. Заду, з-за павароткі раптам загрузкалі нейкія незвычайнагучныя стрэлы — гулкія і паважныя. Нібы хто нетаропка стукаў па дзежцы, і наўскасяк цераз дарогу праішлася чарга разрыўных буйнакаліберных куль. Баец, што ў гэтых час бег тут, войкнуўшы, упаў вобземлю; ля канавы, закінуўшы ўгору рукі, упаў другі; нехта жаласна залемантаваў заду. Людзі хіснуліся ад дарогі і кінуліся ў лес. Сержант яшчэ крыкнуў, каб усе беглі ўгору і, падхапіўшы съцяга, падаўся да кустоўя. Побач цяжка бег Нупрэеў. А транспарцёр здарогі лягта палі разрыўнымі, курылася пылам зямля, нібы яе секлі бізуном, і, гулка лопаючыся, востра пырскалі ў кустоўі тысячи асколкаў. Кідаліся з боку ў бок, беглі і падалі людзі.

Нечаканы гэты паварот так добра скіраванай справы аднак ужо не збянятэжкыў Петруся. Да яго вярнулася цвярозе разуменыне ходу падзеі і ён уцяміў, што галоўнае зараз — не разгубляцца па лесе, вытрымаць адзіны напрамакі найхутчэй адараўца ад ворага. Цяпер толькі зразумеў хлопец, што доўга весці бой на дарозе яны ня мелі ніякай магчымасці, бо з двух бакоў да ворага кожную хвіліну зяўлялася падмацаваныне. У tym была самая вялікая хіба сённяшняй бойкі. Кулі ўсё хлестка трэскаліся кругом, шархацелі, асечаныя імі, галінкі; наперадзе, заду і па баках беглі людзі. Пятрусь таксама бег і ўсё азіраўся,

каб не адстаў дзе Нупрэеў, бо калі б што здарылася з хлопцам, дык спатрэбілася замена да съцяга.

Але паступова страляніна пачала съціхаць, недзе на дарозе яшчэ трашчалі чэргі, але куль ужо ня чутна было. Хмызняктаксама радзеў, пэўна, зьбіраючыся скончышца. Напаткаўшы вузеньку лесавую дарожку, Пятрусь з Нупрэевым пайшлі па ёй, ззаду ішло некалькі байкоў, і хутка яны выбіліся на лугавіну. На ўсім прасцягу той лугавіны з узльеску выхадзілі людзі, яны брылі, ня ведаючы куды, толькі б далей ад ворага. Па зямлі ўжо славіся вячэрні змрок, надсырымі мясцінамі шарэла пара, чырвонымі водбліскамі съвяціліся хмаркі над лесам, а на ўсходзе запаліліся першыя зоркі. Каб сабраць людзей, Пятрусь спыніўся на лузе і крыкнуў:

— Ге-гей! Давай сюдъ!

Байцы павярнулі ў яго бок, а сержант з Нупрэевым стаялі на купінے і выглядаў сваіх. Балюча съцікалася сэрца ў абодвух ад думкі, што ня ўсе выйдуць з таго лесу. Вядома, шкада было ўсіх тых, хто застаўся на дарозе, хто не дабег да свайго выратаванья, але асабліва ныла ў грудзях за сваіх сяброў. Пятрусь так і мігусіўся позіркам па лузе, выглядаючы двух таварышаў, і здавалася хлопчу ў той час, што нікога у яго не было даражэйшага ў жыцці за старшыну і Жука. Людзі ўсё съходзіліся да яго, ужо набралася чалавек з пайсотні, прыйшло двое пагранічнікаў, а разведчыкаў усё не было.

Яны, аднак, зявіліся апошнімі ўжо ў гэтай пайсотні ўцалеліж, узрушеных і ўзрадаваных людзей, якія з ажыўленай гамонкай тоўпіліся ля съцяга, утаймоўваючы сваё хваляваныне і стому. Пятрусь здалёку яшчэ заўважыў хлопцу — тыя нешта на сабе цягнулі. Людзі таксама зъвярнулі позіркі ў іх бок — бачна было, што янынеслы чалавека.

Калі хлопцы наблізіліся, байцы расступіліся, даючы ім дарогу да съцяга, які трymаў сержант. І двое былы разведчыкаў моўчкі паклалі ў траву перад ім маленькае нерухомае дедава цела.

Змрочны і строгі ўзыняўся з купіны Пятрусь, зъняў

пілотку Ну прэеў, у маўклівай суровасці паўсталі вакол незнаёмыя байцы. Боль і зачтая суровасць быў на тварах людзей. А дзед ціхенка ляжаў на траве, зъярнуўшы да неба свой маленькі касмылявы тварык, і нешта добрае, спакойнае і съветлае было ў выразе яго не заплюшчаных вачэй.

Пасьля доўгага маўчаныня сержант сказаў людзям:
— Вось ён дапамог вам. Дзякуюце яму!

Петрусу было вельмі балюча і маркотна ад гэтай съмерці блізкага чалавека, аднаго з тых, хто сваімі клопатамі вярнуў да жыцця яго самога. На момант у яго вярнулася сумненне ў правильнасці ўсяго, што ён з хлопцамі нарабіў сёняня. Загінуў вось дзед, а колькіяшчэ жыцця ў засталося там, на дарозе і ў лесе. Але ён успомніў тады пра свае нядайнія пакуты, пра людскія беды і небяспеку, што навісла над краінай, і хлопец перастаў сумнявацца. Ён паглядзеў на тых, што выратаваліся ад ганьбы і зьдзеку палону, — гэта іхняе жыццё і волюабараніў дзед і многія тыя, што ўжо ня ўзынімуша з долу. Дарагая цана! Калі б толькі людзі доўга памяталі тое і былі ўдзячныя, думаў Пятрусь.

Старога пахавалі на ўзвышыстай імшарыне непадалёку. Стрэлай не рабілі: шкадавалі патронаў. А калі закідалі неглыбокую магілку, Жук выразаў у кустоўі бяро-завы калок, абстругаў яго і чарнільным алоўкам напісаў на вільготнай ад соку драўніне: «Тут пахаваны дзед-чырвонаармеец, які загінуў за Савецкую Радзіму». Ён утыркнуў палку ў дзярністы дол і, паскрэбшы зарослу патыліцу, падумаў, што трэба на напісаць яшчэ і прозвішча нябожчыка. Але як звалі дзеда, хлопец ня ведаў. Тады ён уздыхнуў і пабег на лугавіну, дзе сержант строў людзей, каб рушыць далей у цемру ночы, якая ўсё шчыльней ахінала прасторы.

Раздзел адзінаццаты

Шэсцьдзесят два чалавекі вёў сержант невядомымі дарогамі, праз палі і лугі, праз маўклівия чорныя пералескі. Людзі, змораныя хадой і зъянсіленыя без харч-

ваньня, паслухмяна ішлі за ім, за згорнутым чырвоным съягам на самаробным дрэўку, што хіліўся на сержантавым плячы, — ішлі і не пыталіся, куды ён вядзе іх. Зрэшты, пытацца і не было патрэбы: уперадзе на небасхіле ўсю ноч палаў палахлівия водбліскі далёкага бою, — коратка пыхалі, гасылі, узгараліся з новым запалам, дрыжэлі хваравітым нервовым съятлом, якое, здавалася, вось-вось загарыцца ва ўсю сілу і асьвеціць ночь.

Зноў здарылася так, што, не аб'яўляючыся нікому, нічога ні ад каго не патрабуючы і не выглумачваючы, сержант стаў камандзірам гэтых людзей. Хлопец разумеў, што прычынай таму — не ягоныя нейкія якасці — розум ці вайсковае ўмельства, ня тое, што ён разам з іншымі ратаваў іх. Уся прычына ягонага старшынства была ў тым съягу, з якім ён тады ўскальхнуў на топ, з якім зьбіраў да аднае грамады гэтых байцоў. И Пятрусь не схаваў яго ў Ну прэеў мяшэчак, а, прыладзіўшы дрэўка, узяў над сабой, думаючы, што цяпер небяспекі меней, бо іхня сіла куды пабольшала. Вядома, што чалавеку са съягам нельгабыло ня верыць, і людзі верылі яму, ішлі за ім, і ён з усяе сілы імкнуўся не ашукаць іх даверу.

Побач з Петрусём ішоў Ну прэеў. Старшыну сержант выправіў наперад, у якасці дазора, каб ня трапіць у якую пастку. А ззаду за імі шавялілася ў змроку калона людзей, якія пазьбеглі пагібелі і нечакана сталі байцамі. Палавіна гэтых байцоў ня мела зброі. Тыя трыцаць аўтаматаў, што ў кароткай сутынцы адбрабалі ў гітлераўцаў, апынуліся ў самых съмелых і самых дужых, — сержант меў вялікую надзею на іх. Астатнія былі слабыя, многія параненыя. Трэба было недзе спыніцца, накарміць галодных людзей, перавязаць раны, разъмеркаваць невялікую колькасць боепрыпасаў, што захаваліся ў іх. Трэба было падрыхтавацца: яны, здаецца, набліжаліся да фронту, а перайсьці яго з гэтай грамадой бяз бойкі было, бадай, немагчыма.

Блытаныя палявия съяжынкі і лесавия дарожкі за ноч завялі байцоў нейкую бясконную забалочаную глу-

хамань. Ужо колькі часу ішлі яны, і ўсё цягнуліся па баках хмызнякі, ельнік, імшарыны. Гадзіны з дзьве даўжэзнай вужакай вілася перад імі вузенъкая съцяжынка. Людскія ногі ўвесь час груззлі ў мяккім доле, набіралі вады дзіравыя падэшвы. Часам зусім было небяспечна сунуцца ў заплыўшую ржавай муцьцю дрыгву, якая ледзь трымала чалавека. Але вяртадца не было куды, а ратунак быў толькі наперадзе.

На маўклівай лясной дароже напаткала іх цёплая задумлівая раніца. Недзе за шэрымі хмарамі цікенка ўзынялося на небасхіл нябачнае сонца. Трава і хмызнякі ночы стаялі сухія, без расы, нізка над дарогай мільгаль імклівия ластаўкі. Усе прыкметы былі на дождик, але ён зьбіраўся неяквельмі неахвотна. І раптам у чуйнай ранішній цішы недзе далёка-далёка глуха грукнула нешта і глыбока аддалося ў зямлі. Яшчэ не закацілася ў лясах кароткае рэха гэтай грымоты, як за ёй раздалася другая і трэцяя. Неўзабаве далёкія гукі зыліліся ў няроўны прыглушаны грукат.

— Недзе блізка, — сказаў Ну прэеў. — Кіламетраў з пяцьдзясят, ня больш.

Нехта ў калоне азваўся ўзрушаным радасным голасам:

— Гэтаж нашы гаўбіцы б'юць. Далібог гаўбіцы. Ужо іхнія стрэлы я дзе хочаш пазнаю. Яны, яны шыбуюць. Родныя...

Чалавек плакаў ад радасыці.

— Можа наступаюць?

— Ладна даюць фашизму... А-я-яй, глядзі ты!

Сержант меркаваў неўзабаве нагледзець дзе зручнае месца, каб адпачыць і падслікавацца, але цяпер стала не да таго. Па сабе і па настрою людзей ён адчуў, што ні ў каго ня стане сіл стрымацца і, пагарджаючы небяспекай, прыдзеца ісьці далей. Дарога кіравала на паўднёвый ўсход, а гэтыя гукі несыліся аднекуль збоку. Хлопец ражыў, што цяпер няма чаго трymацца дарогі, калі гэтак блізка жаданая мара іхняга паходу. Сержант, поўны імклівай прыўзнятасыці, падаўся з дарогі ў блытаны

шолах ільняной нівы. Наперадзе ў лён збочыў Агальцоў, які ішоў на чале дазору.

Але людское шчасыце ніколі ня спрайдзіцца так хутка, як гэта здаецца чалавеку. Неўзабаве развіднела, узьнялося сонца, і зынікі, суцішыліся, нібы растварыліся ў сывітле новага дня, жаданыя гукі. Зноў летняя цішыня. Даўень выдаўся ветраны, на небе імкліва плылі рэдкія хмурынкі, пякло сонца і несыліся над прасторамі духмянія пахі дасыпелай збажыны, а людскому падарожжу не было канца. Людзі ішлі без дарог, наўпрасткі, цераз палі, лужкі, хмызнякі. Вось-вось, здавалася, зьявіцца з-за пагорка яўнія адзнакі блізкасці войска, ці грымнуць адкуль знаёмыя залпы франтавых батарэй, а там такая жаданая сустрэча... Зноў напружанае, неўтаймаванае чаканьне, так добра зведанае ў дні адзіноты, усё больш захапляла сержанта. Усьлед за позіркам як мага хутчэй крочылі ногі, узынёслая ўпартасыць волі падавіла стому — усё імкнулася наперад. Ззаду за хлопцам гэтак жа настырна, парушыўшы строй, з зачтай упартасыцю на тварах лезлі праз пасевы маўклівия групы байдоў.

Апоўдні адпачылі ў кустоў. Змораныя за шмат гадзін хадзьбы, нерухома, як мерцвякі, ляжалі ў траве людзі. Паставішыў сціздённую ваду натруджаныя босыя ногі, у маркоце сядзеў над ручаем Пятрусь. Ну прэеў мясціціўся побач, куркі і думаў. Угары гулі нямецкія пікіроўшчыкі, па краі неба між воблакаў плылі яны на ўсход, цяжкія ад шматтоннага грузу бомб. Назад вярталіся, нізка апусціціўшыся над зямлём. Хлопцы спачатку ўсхопліваліся, задвіралі галовы, думаючы, што гэта нашы, а затым, расчараўшыся ў надзеі, не вылязалі з кустоў. Праз гадзіну-другую рушылі далей.

Надвячоркам калона моцнарасыцягнулася, вілася па лагчыне цераз вялізнае поле палёгшай пшаніцы. Збоку ад іхняга шляху ў зеляніне дрэў хаваліся стрэхі хутара — туды, захінутая пшаніцай, вяла ўтаптаная съцяжынка, наперадзе быў бачны малады сасонінік, за ім на ўзорку сіней хваёвы лес, у які здалёку яшчэ кіраваў сержант.

Наўкола расесьцілалася адкрытая мясцовасць, і Пятрусь зядзівіўся, на ўбачыўшы дазору. Хлопец крыху па-стаяў, спыніўшы людзей, але, разважыўшы, што старшына, пэўна, падаўся к лесу, памалу пайшоў уніз. Ісьці наўпрасткі праз пшаніцу было цяжка, неадчэпна блыгатліся ў нагах яе драцяныя сцяблы, і сержант выглядаў якую сцяжынку, каб скіраваць туды. Згорнуты сцяг хлопец трymаў падпахай, на спатнелай гарачай сьпіне муляў аўтамат. Нупрэеў ішоў съледам.

Да лесу ўжо было зусім блізка, калі там, на ўзылеску, мільганулі нейкія постаци. Петрусь здалося, што гэта іхні дазор, і ён з асьцярогай прадаўжаў хадзьбу. Аднак Нупрэеў заўважыў таксама нешта на tym узылеску і крануў сержанта за локаць. Яны спыніліся, за імі прыціхла ка-лон, усе сталі і трывожна пазіралі ў сасоньнік.

І тады лютая галасістая чарга ўдарыла з лесу. Недзе ў небе над галовамі людзей панеслыся чароды куль; адна, пэўна з рыкашэта, жаласна віскнула і зынкла ўдалечыні. Ня ведаючы яшчэ, што адбылося, але згадаўшы сымяртэльнную небяспеку, сержант злосна скамандаваў людзям:

—Лажыся!!!

Усе дружна пападалі ў пшаніцу, Пятрусь прысёў і ўгледзеў ў сасоньнік, чакаючы ўбачыць там якую разгадку тae страляніны. Да яго падпоўз Нупрэеў і таксама пазіраў у бок лесу.

—А дзе ждазор? — пытаяўся ён, хвалюючыся за жыцьцё людзей.

Пятрусь нічога не адказаў яму. Ён адчуў толькі, што пад такім агнём яны ня ўлежаць доўга, што так праз колькі хвілін іх усіх да аднаго пераб'юць у гэтай пшаніцы. Адзінным выйсцем было падацца назад, за ўзорак, там яшчэ было выратаванье адгэта пякељнага шкваральнага агню. Ахоплены трывогай за людзей, Пятрусь ускочыў з пшаніцы, перамагаючы грукат стрэли ў, крыкнуў байцам:

—Кароткім перабежкамі — за бугор!!!

Ён сам сігнуў некалькі шпаркіх шырокіх кроакаў і ўпаў ў пшанічны гушчар, даючы гэтым прыклад, як бег-

чи іншым. А немцы ўжо добра прыкметлі группу і до-сыць трапна лупілі ў пшаніцу. Нехта непадалёку, відаць па-ранены, клікаў нейкага Ваню, нехта лаяўся ўдалечыні. Пятрусь праз момант зноў ускочыў і таксама выляяўся ад злосыці і роспачы. Байцы, трапіўшы пад прыщэльны агонь, не хацелі тримацца вайсковых правіл, а, узняўшыся над збажынай, шыбавалі за пагорак усёй паўсо-ценнай грамадой. «Пераб'юць, пераб'юць усіх!» — жахнуўся сержант ад страшнай думкі. Напяўшыся сілай і злосыцю, ён пабег і, ня дбаючы ўжо пра ўласную бяспеку, лята закрычаў на байцоў:

—Лажыся!!! Лажыся — застрэло!!! — кричаў ён, даганяючы задніх. Тыя баязльіва азірнуліся на лес, на сержанта, і, пэўна, нешта рашучае было на камандзіравым твары, бо яны са страхам, але паслухмяна пападалі ў пшаніцу. Потым ён дагнаў іншых і таксама паклаў іх.

—Кароткім перабежкамі наперад!!!

Наўкола ў шалёнym лёце звёжалі кулі, кулямёты на ўзылеску аж захліпаліся ад лютасці. Сержант азірнуўся назад — ніхто іх, аднак, не прасльедаваў, нізіна была пустая, толькі ў лёгкіх хвалях гойдаліся пшанічныя прасцяягі.

Перабежкамі і паўзком людзі дасягалі пагорка і тады, па аднаму ўскокаючы, беглі да кусьцістага алешиనіку, што непадалёку зелянеў у пшаніцы. Тут ужо кулі былі ня страшныя. Затуленыя пагоркам, байцы вышлі з-пад небяспекі.

Але тут здрылася такое, што зядзівіла і зъянтэжыла сержанта.

Па пшанічнаму полю з-падхутара беглі трое яго дазорных і наперадзе ўсіх няроўным, нейкім зынясіленым крокам сігай Агальцоў. Сержант спыніўся, ніяк ня цямычы, што адбылося. На момант ён адчуў радасць, што людзі жывыя, але затым нейкай балочай падазронасцю ахапіла яго. Ён ужо не пайшоў, куды беглі людзі, а на-кіраваўся наустрач дазору.

У старшыны ад бегу скрывілася дзяга з кабурой, спаўзла на бок спражка, мундзір быў расшпілены, чуб рас-тросцяся на праставалосай галаве і чорныя вочы гарэлі

нялюдскім, вар'яцкім спалохам. Пятрусь угледзеўся ў гэтыя вочы, прыкмеціў няроўны крок чалавека і яго скланула нечалавечая лягасьць.

— Як... як ты адважыўся... зладзюга???

— Ах чорт... халера... на хвілінку толькі... ай-ай... — перацьтам голасам выкрыкваў старшына і невідущымі вачымі лышаў па абшарах. Ёнбыў п'яны.

— Марш! — дзіка закрычаў сержант і з шалёнай сілай штурхануў яго ў каршэн. — Марш ад нас, агіда, здраднік!!!

Агалъцоўпахіснуўся, нядобра бліснуў вачымі, і, хістка кроначы, падаўся да кустоў, дзе ўжо зьбіраліся людзі. За ім нясьмела пайшлі двое дазорных.

Байцы, відаць, ужо зразумелі ўсё і, сабраўшыся ў гурт, сядзелі і стаялі — змораныя, злосныя і панылья. Тут жа ў засені кустоў ляжалі параненыя, двое бінтавалі трэцяму голую акрываўленую сыпіну. Пятрусь з болем у сэрцыакінуў позіркам людзей — сабраліся далёка ня ўсе, відаць, многія ўжо ніколі ня прыйдуць сюды.

— Што нарабілі, сволачы! — гэткім крыкам сустрэўіх малады хлапец з голым перавязаным ужо чым-колечы плячом. — Гады! Дзебылі?

Старшына спыніўся і няўцямнымі вачымі пазіраў на скрыўленыя ад злосыці і нянавісці твары. Куды толькі зьніклі яго зухаватасьць, спрыт і гонар. Да яго падскочылі двое, ірванулі за аўтамат, за мундзір, ударылі, павалілі на зямлю. Сержант, папярэджаючы расправу, закрычаў на іх, людзі адступіліся, але іх трэсла злосыць.

Паступова Пятрусь крыху суняў сябе і, памятаючы, што трэба рухацца далей, падаў каманду строіцца. Пакуль людзі як-колечы ладкавалі параненых, што не маглі ісьці самі, пакуль зьбіраліся з поля, сержант падлічыў байцоў — не хапала 18 чалавек. Гэта было жахліва. Яшчэ не дасягнуўшы фронта, за некалькі хвілін страціў амаль адну трэць складу, а што будзе далей? І раптам яго думка перамяжылася іншай — чаму не відаць Нупрэева? Ён жа толькі быў нядаўна, бегу лагчыне за сержантам. Ус-

трывожаны нядобрым прадчуванынем, Пятрусь ірвануўся з месца, зірнуў сюды-туды: Нупрэева і Жука нідзе не было.

— Хлопцы, дзе Нупрэев?

Але нікто ня бачыў яго, усе азіраліся, шукалі по зіркамі, ды дарма. Праўда, з пшанічнага поля яшчэ ішлі апошнія параненыя, прыйшоў нейкі баец з раздробленай сківіцай, худы твар яго крывіўся ад нясьцерпнага болю, бліскалі гневам вочы, але ён нічога ня мог сказаць, толькі мычэў па-зывярынаму роспачна і страшна. І тады апошнім у пшаніцы зявіўся Жук. Пятрусь убачыў яго, калі хлопец быў ужо зусім блізка — убачыў і ўсхапіўся ад жахлівой зда гадкі. Так яно і было. Разве ведчык, схіліўшыся ледзь не да самай зямлі, цягнуў на сабе Нупрэева.

Пятрусь тады кінуўся да яго, не адважваючыся яшчэ спытаць, што здарылася, стары баец бясьсільна тулуўся зъялелай шчакой да ўспатнелай хлапечай сыпіны і ціха стагнаў. Жук паднёс яго пад кустоў, асьцярожна паклаваў на траву ў засень і цяжка выпрастаў натруженыя плечы.

— Вось параніла ў грудзі... навылёт.

Сержант укленчыў надбайцом, узяў яго абвялую руку — Нупрэёў адплюшчыў вочы.

— От і мне... трапіла, — прашапталі ягоныя вусны.

Нямеючы ад новага гора, Пятрусь скінуў байцаяганныя рамяні, узняў скрыўленую гімнасыцёрку. Рана была невялічкая, але крыві ўжо вылілася багата. У некага знайшоўся індывидуальны пакет — Пятрусь як-колечы перавязаў чалавека.

— Ну, нічога, нічога, — няўпэўненым голасам заспакойваўся байца. — Патрываі як-небудзь, хутка ўжо.

Нупрэёў стагнаў, зредку расплошчваў вочы і неяк пасабліваму, быщам просячышто, пазіраў на сержантага.

Узняўшы вочы, Пятрусь убачыў ваўкавата-насуплени свой дазор, які давёў людзей да гэткай бяды. Зноў гарачая хваля гневу хлынула ў Петрусёў твар, хлопец усхапіўся і крыкнуў Агалъцову:

— Глядзі, глядзі, што нарабіў ты, гад!

Агальцоў, відаць, працьверазеў ужо, зразумеў усё, што сталася, і зацята патуپш вочы.

— Застрэліць яго за гэта! — крычаў баец, паранены ў плячо. — Земляка майго Антохіна забіла праз яго. Пёрычай вунь кане.

— Не застрэліць, а асудзіць і расстраляць, — разважна казаў той спрытны баец, што на дарозе першы захапіў нямецкі аўтамат. Ён меў ласкавае і славутае прозвішча Мацейка і цяпер стаяў побач і злосна глядзеў на Агальцова.

— Ты чуеш: расстраляць цябе! — крычаў Пятрусь, адчуваючы, як ад абу рэння і крыўды дрыжыць яго сківіца. — Дзе тваё сумлењне, старшына? Што нарабіў ты, пытаю?

Агальцоў маўчаў.

— Што размаўляй зім? — зноў закрычаў паранены — Гад ён, здраднік! Расстраляць яго, хлопцы!

Сержант, зъянтэжаны і разгублены ад такіх жахлівых падзеяў, маўчаў, ня ведаючы, што зрабіць з чалавекам. А людзі, поўныя злосыці і няневісьці да віноўніка сваёй бяды, пазіралі на камандзіра і чакалі яго прысуху. І калі ўжо зьменшыўся ўнутры першы імпэт гарачкі, Пятрусь выразна зразумеў, што і сапраўды старшыну Агальцова трэба расстраельваць. Ужо такое вялікае было яго злачынства, такі неўтаймаваны гнеў байцоў, гэтулькі пралілося крыві, што інакш яго пакараць было нельга. І разам з выразнасцю гэтае кары зьявілася ціхая жаласць да блізкага знаёмага чалавека. Перад вачымі паўстаў другі Агальцоў, той, што ратаваў байцоў з-пад моста, кідаўся на варожую машыну на дарозе, што заўсёды нёс зухаватасць і съмеласць. Два супрацьлеглыя пачуцьці да хлопца скрыжаліся ў сержантавым сэрцы, і ён разгубіўся.

Так, пакутуючы, Пятрусь шукаў справядлівага разшніня гэтай цяжкай задачы і паступова ўсё болей пераконваўся, што іншага прыдумаць нельга. Вунь, заплюшчыўшы ад болю вочы, ляжыць Нупрэеў, ляжаць яшчэ

людзі, якіх загубіўён — ня той съмелы парывісты Агальцоў, а гэты вось агідны п'яны разгольдзяй, што за распустай забыўся на абавязак, на съцяг і сумлењне.

Сержант зірнуў на ваўкаватага хлопца — той, здаецца, разумеў ужо ўсё і маўчаў. Ён не прасіўся, ня ўмольваў дараўваць, а маўчаў, быццам адчуваў, што заслужыў адзіную кару і гатовы быў прыняць яе. Не, бадай, няма чаго тут шкадаваць Агальцова, відаць, нешта нядобрае сядзела ў яго душы, калі адважыўся ён на такое. Пэўна, ня дужа дарагі яму гэты съцяг і гэтыя выратаваныя для будучых бітваў людзі. Відаць, нейкая чарвяточына заўжды гняздуе ў ім, і ня сёньня дык заўтра нечым агідным усё роўна выявіла б сябе. Так ду маў Пятрусь.

Агальцова расстралялі тут жа, у кустоў.

Пятрусь быў перакананы ўжо, што зрабілі правільна, але гэтая перакананасць усё роўна не пазбавіла хлопца ад душэўнай скрухі. Жук таксама перажывав, маўчаў увесел час, і яго шырокаскулы твар, некалі такі прастадушны і ўсьмешысты, чарнеў зараз ад невыказнага гора. Ён не апраўдаў, але, як і сержант, немаведама чаму шкадаваў Агальцова, шкадаваў яго неразумнага лёсу, так, нібы ня сам старшына вытвараў усё агіднае, а якая іншшая сіла прымушала яго на тое.

Старшыну пакаралі, а ў Петруся ўсё не ўсталёўваўся спакой. Душылі хлопца і боль, і крыўда — крыўда на Агальцова, што прычыніў бяду і давёў сябе да пагібелі, крыўда на людзей, што ў час небяспекі дрэнна слухаліся камандзіра, крыўда на сябе, што не наладзіў дагэтуль добрай дысцыпліны. Хіба з такім бязладдзем могуць яны прабіцца праз фронт? З кожным днём усё цяжэйшым становіцца іх шлях, і ўсё больш арганізаванасці і парадку трэба атраду. Ён так і сказаў аб tym перад строем калоны. На яго змрочна пазіралі няголенныя маркотныя твары, і ён ня ведаў, зразумеюць людзі ці не, але рашуча абвясціў, што парушальнікаў вайсковага парадку чакае тое, што сёньня вось старшыну Агальцова.

Як-колечы ўладкаўашы на самаробныя наслікі цяжка параненых, група зноў падалася ў поле. Ішлі цяпер болей кустоўем, з пералеску ў пералесак, рабілі вялікія крукі, часта спыняліся, пакуль дазор аглядаў шлях. У дазор сержант выправіў Жука і яшчэ двух спрытных байцоў. Яны дзейнічалі асьцярожна. Пятрусь пільна сачыў за імі воддарль, прыслухоўваўся да сігналаў у зарасьніках і ўсё пакрыкаваў на людзей, каб тыя маскіраваліся і ня лезьлі на адкрытыя месцы.

Ужо на заходзе сонца зусім недалёка недзе гучна заbuchалі ў паветры моцныя гарматныя стрэлы. Хлопцы ў кустоўі аж здрывануліся ад нечаканаасыці. Сержант спыніў калону і разам з Мацейкам выткнуўся з алешинку. Перад імі ляжаў папаравы касагор, зарослы калочым астам, а наперадзе высіцуся ўзгорак з яблыніяй-двічкай на фоне неба, і там, недзе за ўзгоркам, бухала батарэя. Хлопцы весела пераглянуліся, і, вярнуўшыся да байцоў, сержант радасна паведаміў людзям:

— Нашы блізка! Бач, палкавая батарэя б’е. Значыць, кіламетраў пятыннаццаць — дваццаць...

«Толькі б праскочыць. Толькі б не наткнуцца і не загубіць людзей», — увесь час стукала ў голаў неадчэпная думка.

Разъдзел дванаццаты

Ужо на зымярканыні да атрада далучылася яшчэ дванаццаць байцоў.

Іх недзе напаткаў дазор, і Жук выправіў іх з дазорным насыстрach калоне. Яны нечакана зявіліся з-за ячменнага пагорка ў полі, і сержант аж спалохаўся, убачыўшы столькі людзей. Але дазорны падаў голас, і Пятрусь, не разумеючы яшчэ, у чым спрара, с пыніў байцоў. Зблізку ён ўбачыў, што гэта былі свае, і ў хлопца адгэла ад душы. Да яго разам з дазорным падышоў нізенькі бялявы малодшы лейтэнант, ён з павагай зірнуў на сержанта, на яго сцяг і па-сяброўску падаў руку.

— Давай, сержант, разам шукаць удачы. Толькі туды

вы дарэмна кіруеце: там нямецкія пантанёры ўсе дарогі забілі — і ў вёсцы, і ў лесе.

— А вы там былі? — запытаў Пятрусь.

— Ага. Мы адтуль. Тыцнуліся, пастралялі і назад Трэба браць ляўей, можа там як.

Яны выйшлі на пагорак і нейкі час пазіралі ў ахінную ўжо вечарам лясную далячынъ. Недзе наперадзе раскацістым рэхам грукацела бойка — чуваць было, як роўна, з пэўнымі прамежкамі рваліся міны. Аднекуль з-за лесу ўзлыцела ўгору зеленаватая чарга трасуючых куль, недзе далёка раўлі, пэўна, буксуючы, танкі. Толькі ззаду было спакойна, а так усюдычулася прысутнасць войска, трывожнае дыханье вялікай затоенай сілы вайны.

Хлопец добра ўяўляў сабе, што варта толькі няўдала сунуцца ўгэтую гушчыню войска, як ад іхняй невялікай групы нічога не застанецца.

Людзі спадзяюцца на яго, думаюць, што ён усё ўжо абдумаў і ведае нейкі спосаб перайсьці фронт. Надвячоркам ён падслухаў, як нехта ў калоне нягучна сказаў: «Глядзі, а сержант гэты талковы, ён, бадай, выведзе...». Ён тады аж счырванеў, пэўна, ад тых слоў, так яму здаўся, што людзі памыляюцца ў ім. Бадай, ня вельмі ён талковы — нялёгкі клопат займае зараз яго галаву, і ён ня ведае, як зрабіць, каб выйшла лепш. Складаная спрача выпала на яго долю. Калі б тут быў іх камандзір палка ці Петrusёў камандзір узвода, ужо яны надумалі б, як ашукаць ворага, як прабрацца да сваіх, — яныбылі вучоныя і ведалі ўсе таямніцы вайсковой тактыкі. А сержант Кляновіч, як съялпое кацянё, на ўласных хібах пазнае тую навуку жахлівай барацьбы. З узгорка яны падаліся ўлева, як раіў малодшы лейтэнант. Маленькі, аброслы рудым шчаціннем, ён здаваўся маладжавым. Але на гэтым твары ляжаў такі ж трывожны клопат, які непакоіў і сержантаву душу, але камандзір, відаць, хаваў ад людзей тую трывогу і падбадзёрваў сябе і байцоў.

— Дзе-небудзь праскочым, — казаўён, таропка крочачы за сержантам. — Ня можа таго быць, каб не праскочылі.

Доўгі ліпеньскі дзень канчаўся позна, ноч была кароткая, і ў Петруся зявіўся новы непакой ад думкі, што яны спозынца і ня управяцца да ранку. Ён ужо колькі разоў ціха камандаваў калоне «шырэй крок» і сам сьпяшаўся, але змораныя ногі хутка запавольвалі хаду. Урэшце яны зноў узьбіліся на палявую дарожку і пайшли па ёй. Грукат бою ўночы пацішаў крыху, толькі яшчэ ў розных месцах за лесам бухалі гарматы, і небакрай раз-пораз успыхваў ад дрыготкага съятла ракет.

У кусьцістай балацявіне, на ніzkім разбураным мастку яны дагналі галаўны дазор. Жук і хлопцы зморна сядзелі на ўцалелай перакладзіне, а ля іх стаяў нейкі чалавек з аброцыцю. Відаць было па ўсім, што яны чакалі калону.

— Ну, што спыніліся? — запытаў сержант, падыходзячы да іх.

Жук устаў з бервяна і кінуў галавой на чалавека:

— Вось дзядзька кажа, немцы там: зъяджаюць з дарогі разгортваюцца ўполі.

— Так, так, — пацвердзіў чалавек, бразгаючы угламі.

— Усё едуць і едуць. Нейкія машыны вялікія, танкі гэтыя, забілі ўсё поле, патапталі, панішчылі ўсё, каб іх вантробы панішчыла.

— А нашы даўно былі тут? — запытаў малодшы лейтэнант.

— Учора, толькі учора, людцы добрыя. Прайшлі каля вёскі, і вось мы ўжо пад немцам.

Пяцрусь маўчаў. Побач на дарозе маўкліва стаялі людзі, яны пільна ўслухоўваліся ў іхнюю размову і пазиралі на камандзіраў, пэўна, чакаючы ад іх разумных каманд, удалых рашэнняў. Малодшы лейтэнант таксама маўчаў, толькі чухаў няголену сківіцы і аглядаў навакольле. — Дзядзька, скажы нам, дзе можна перайсьці да нашых, каб на немцаў не натрапіць? — запытаў сержант.

— А хто ж яго ведае, — няўсямна паціснуў плячыма чалавек. — І там едуць, і там страляюць. Хіба толькі ў Гнілаўшчыне няма.

— А што гэта за Гнілаўшчына?

— Даўшы балота такое. Гэта вам трэба вярнуцца назад і прайсьці вярсты з ты, а потым, значыць, па правую руку будзе Лозіна, а вы яшчэ пройдзец... — Ну яе туу Лозіну, — перабіў малодшы лейтэнант. — Назад вяртацца ня будзем.

Пяцрусь незадаволена паморшчыўся: ён таксама не хацеў вяртацца назад. Мо' там і сапраўды лягчэй было прабрацца да сваіх, але ісьці зараз назад проста адмайдліся ногі.

Яны вырашылі ісьці наперад. Пераскочыўши канаву, сержант рашуча накіраваўся ўдоўж ручая па мокрай пожні. Чалавек пакорліва сказаў на развязанье: «Ну, памагай вам Бог», і, чамусыці зъняўшы шапку, усё стаяў на мастку і глядзеў усьлед байцам.

Такім чынам выбар быў зроблен. Можа, і гібелльны ён, а можа і ўдалы, але ўжо не было сіл больш чакаць. Няхай будзе што будзе — яны пойдуць уначы на страляніну, і не пашанцуе перайсьці ціх — будуць прабівацца з боем. Хлопец адчуваў, што і людзі той жа думкі, усе падцягнуліся ў калоне, прыціхлі, іх сэрцы чулі важнае, цяжкае і рашучае і рыхтаваліся да яго.

Па начы яны перайшлі забалаць, потым нейкі гаёк. Рухаліся цяпер шнурком, адвін за адным і вельмі ціх. Сержант папярэдзіў, што цішыня — палавіна посьпеху ў іх рызыкоўнай справе, і байцы памяталі гэта. Праўда, часам трашчэла пад нагой якая галінка, зредку натыкаўся на ламачыну які баец — на яго ціхенъка шыкалі суседзі, і зноў усё съіхала. Дазор з Жукам наперадзе таксама ішоў шнурком, кожны як-колечы бачыў пярэдняга і кіраваў съідам.

Усё ішло ладна, толькі ў адным месцы ледзь ня сталася бяда. На нейкай пожнібліз дрэў, што чорнай кучай высіліся ў небе людзей спудзіў нечаканы ўскрык:

— Вэр да? Пароле!*

Пяцрусь адразу стуліўся на росным доле, за ім спрыгна ўлегла калона, дазорцы, прыгнуўшыся, падаліся назад. Добра, што трава на пожні была густая, гальлё не траплялася і нішто ня выдала людзей.

— Воцу шрайст ду Пауль? Гейт да еманд?

— Гейт одэр ніхт, кан іх вісэн.

— Кватч.*

Паляжаўшы крыху, сержант узьняўся і павярнуў у бок, за ім пацягнуліся ў змроку людзі. Жук хутка аблініў яго, шапнуўшы, што пойдзе ўперад, съследам падаліся дазорныя.

З гадзіну байцы ішлі па нейкаму полю, сержант часта прысядаў, азіраўся наўкола. Стала зусім ціха. Спыніліся, змоўклі ўсе гукі вайны, і хлопец ужо пачынаў сумнявацца, ці ня страціў ён кірунак. Ён прыгадваў у памяці свой начны маршрут, і чамусьці выходзіла, што яны робяць кола і ідуць назад, туды, адкуль выйшли. Ён ціха пытаў у суседзяў, ці не здаецца ім, што яны ідуць не туды. «Здаецца, трэба лявей браць, — шаптаў малодшы лейтэнант. «Ды ну, лявей, — казаў Мацейка. — Правей трэба». «Ну вось, — думаў сержант. — Вось і вывеў! Чорт бы ўзяў гэтую ціш, хоць бы стрэл дзе».

Яны ўсё ішлі па нейкай збажыне, наўскасяк перайшлі палявую дарожку, і тады раптам зълеўа, зусім недзе блізка, парушыла цішыню кулямётная чарга. Яна заціхла, і рэха далёка аднесла ў ноч яе грукатлівы адгалосак. Людзі зноў спыніліся, прыслушаліся, але стрэлаў больш не было.

Пяцрусь тады зразумеў, што гэтае блуканьне не давядзе да добра. Ён яшчэ прайшоў трохі па збажыне і спыніў калону ў жыце, на шырокім узьмежку, дзе высілася ў начным небе доўгая шарэнга маўклівых таполяў.

— Ну, што далей? — запытаў малодшы лейтэнант.

— Трэба вяявіць, дзе мы. Так нельга блукаць. Можа, мы зноў да немцаў ідзём.

— Вось што, — дадаў сержант, падумаўшы — Баец Жук, баец Мацейка пойдзеце ўразьведку. Трэба знайсьці якую

*Хто? Пароль!

**Чаго ты крычыш, Пауль? Ідзе хто?

— Ідзе ці не, што я магу ведаць.

— Глупства! (ням.)

вёску і распытаць у жыхароў абстаноўку. Мы будзем чакаць тут.

Хлопцы ямчэй паддалі на плечы зброю і сышліся разам ля сержанта, а людзі адразу памкнуліся долу.

— І я пайду з імі, — сказаў малодшы лейтэнант.

Яны ўтрох адышлі ў збажыну, прыслушаліся, згадваючы, у які бок падацца. Потым зашамацела жыта, і хлопцы прапалі ў цемры.

«Ну вось і вывеў, — зъедліва дакараў сябе ў думках Пяцрусь, — вось і спраўдзіў людскія надзеі. Развіднене — немцы ўбачаць дурных начлежнікаў і дадуць тады. Тут ужо наўрадці дапамогуць хуткія ногі!».

Ішоў час, а разьведка не вярталася. Пяцрусь сядзеў усё, абхапіўшы калені рукамі, і думаў, што рабіць, калі Жук і хлопцы нічога пэўнага не прынясуть з сабой. Потым ён устаў, каб адагнаць ад сябесон, і прайшоўся пад таполямі. Як заўсёды, скрыстаўшы прыпына к, людзі спалі ці мо' так ляжалі, прыщіхшы. Пад дрэвам нехта летуценна праказаў, ні да каго не звяртаючыся: «Эх, бычка б дзе знайсьці, так курыць хочацца...» У другім месцы двое, пэўна, сябры ціха размаўлялі між сабою. Хлопец падумаў: мяркуюць што пра іхня трывожныя справы, услухаўся — не. Адзін расказваў другому пра даваеннае жыццё, сям'ю, людзей, — пра справы, вельмі далёкія ад гэтых таполяў і гэтай трывожнай няпэўнасці. Пяцрусь прыгадаў тады і сваё асабістae: родныя месцы, што недалёка недзе раскінуліся тут, старую матулю. Як яна, напэўна, бядуе там — і за сям'ю, і за свайго «старшанькага». Пэўна, думае, дзе ён, ці жывы, а ён вось зусім блізка ад яе і жывы, толькі вельмі нешчаслівы ад розных вайсковых няўдач.

Хлопец прыйшоў у хвост калоны, тут на самаробных з жэрдак насілках ляжалі чацьвёрта цяжка параненых. Адзін усё стагнаў вельмі, нехта шавяліўся над ім. Пяцрусь ціха спытаў, дзе Нупрэй.

— Тут я, сержант... — ціха азваўся баец.

Сержант падышоў да дрэва, нахіліўся над чалавекам.

— Ну, як вам, дзядзька Нупрэй. Баліць вельмі?

— Так, ці ведаеш, душыць усё. Ня так баліць, як душыць. І кашлянучь нельга, — шэптам казаў чалавек.

— Ну, нічога. Патрывайце як-небудзь. Цяпер ужо блізка, — ціха супакойваў камандзір.

— Блізка, то блізка... але і далёка. Вёрст нямнога, ды цяжкія... тыя вёрсты. Асьцерагацца трэба...

Пятрусь маўчаў, прыдущаны цяжарам клопату. Нупрэеў, відаць, зразумеў яго перажываныні і ў сваю чаргу пачаў супакойваць хлопца.

— Не бядуй... нічога. Як-небудзь абыйдзеца...

— Ведаецце, дзядзька Нупрэеў, можа лепей было б дзе захавацца ў лесе, дачакацца віднады разгледзець, развевадаць усё. А так чорт яго ведае, дзе што.

— Не, чакаць ня трэба, — ледзь чутна пярэчый Нупрэеў. — Ля перадавой небясьпечна чакаць. Усюды ўполі салдаты... То сувязісты, то пасыльныя. Артылерыі поўна... Адразу заўважаць.

— Ну, атак што ж рабіць? А калі тут убачаць?

— Навошта? Да золаку трэба выйсьці, — спакойна даўводзіўбаец, і адгэлага яго спакою і ўпэўненасці лягчэй стала і на хлапечай душы. Ён падсунуўся да старога і ціха сказаў яму тое, што зараз вельмі непакоіла самога:

— Скажыце, няўко можна, каб пасыля ўсяго, што мы стрывалі, магло здарыцца якое горшае ліха?

— Ну, як сказаць... — ціха разважаў паранены, — здарыцца ўсё можа. Хіба доўга... зноў напароцца дзе... Глядзець трэба... Думаць... Мала сілы — на хітрасць браць... як казаў той...

«Эх, няўко ня ўдасца, няўко напорамся дзе і загубім усіх, — пакутаваў сержант. — І невядома тады, ці ўдасца зноў выратаваць съцяг!»

Калі вярнуліся разведчыкі, мабыць, было ўжо недэлока да раніцы. Сержант сам замест вартавога сустрэў іх над таполямі — яны моўчкі ішлі па ўзмежку. Перад хлопцам чамусыці спынілася чатыры постаці і, адчуваючы, як зноў трывожна забілася ўгрудзях яго сэрца, Пятрусь знарок спакойна запытаў людзей:

— Ну як?

— А вось так, — зморана адказаў малодшы лейтэнант. — Справа швах. Трэба съпяшацца.

— Трэба зараз жа ўзынімаць людзей і ісьці. Вось чалавек дапаможа, — дадаў Мацейка.

— Ну вы рассказвайце па-людску, — нецярпліва перабіў сержант і сеў на дол. Рэзведчыкі таксама селі. Мацейка і малодшы лейтэнант — бліжэй да камандзіра.

— Справа такая, — пачаў лейтэнант. — Недалёка Дняпро. Нашых да гэтай вёскі, як яе? — звярнуўся ён да невядомага.

— Да Клясьціч, — адгукнуўся той.

— Да Клясьціч, значыць, нашых на гэтым беразе няма. А калі Клясьціч пераправа. З поўдня часыці і грузы яшчэ перапраўляюцца на той бок, ну немцы і б'юць захапіць пераправу. Там ідзе люты бой ужо два дні. Сённяняштось заціхла, але вось чалавек кажа, яны напёрлі новай сілы і заўтра, пэўна, удараць.

— Так, так, — ажывіўся сержант. — Значыць, заўтра удараць на пераправу? А дзе, далёка гэтыя Клясьцічы?

— Ды якое далёка — блізка, вярсты зчатыры, — заварушыўся ў цемры незнамы.

— Слухай, вось мыяго ўзялі ў праваднікі, — растлумачыў малодшы лейтэнант.

— Так, так, разумею, — задуменна казаў сержант. — Ну што ж! Давай!

Мацейка ўзрадавана ўсхапіўся на ногі.

— Ну вось, я ж казаў. Ударым, лупянём, каб пух-пяро з іх пасыпалася. Яны ў нас пабачаць пераправу. Толькі б час такі выбраць: каб цюцелька ў цюцельку, не раней і не пазней...

Сержант падбег у цемры да Нупрэева і коратка паведаміў яму аб новай задуме. Баец з уласцівай яму стрыманасцю выслухаў Петrusя, падумаў крыху і пагадзіўся.

— Толькі глядзі, хлопец, — дадаў ён з долу, — ты камандзір, табе і адказваць за ўсё.

Пятрусь ужо добра адчуваў ту адказнасць, але намер яго адгэлага не зъмяніўся. Яны ўсе кінуліся ўзынімаць

людзей, і ў сержантавай галаве ўжо несьліся новыя думкі — новы запал барацьбы захапіў яго, і ад быльх пакут і сумненняў не засталося і съледу.

Раздзел трынаццаты

— Шырэй крок, шырэй крок, хлопчыкі, — лагодна і ўзрушана шаптаў у цемру сержант. Яны вельмі съпяшліся, двядзька, відаць, добра ведаў шлях і жава вёў атрад лагчынамі, раўкамі, хмызняком, а на ўсходзе ўжо съвятлела неба. «Хоць бы пасьпець, хоць бы пасьпець», — у такт стукам Петруса вага сэрца мільгала ў галаве ўпартая думка. Трэба было да съвітання выйсці да гэтых Клясыціч і там зьнянацку ўдарыць у съпіну ворага, зьбянтэжыць яго і прарвацца на пераправу.

Пяцрусь шпарка ішоў па съцяжынцы ўсьлед за начным правадніком, калі нехта ціха гукнуў ззаду. Хлопец азірнуўся — незнамы баец даганяў яго.

— Таварыш сержант, там паранены просіць...

Сержант здагадаўся, што гэта Нуправеў, і, сышоўшы са съцежкі, па траве падаўся назад.

У рэдкім кустоўі яны напаткалі другога Нуправевага насільшчыка — насілкі з чалавекам ляжалі ў доле.

— Што такое? Што? — тоячы трывогу, пытаяўся сержант.

— Вось, памёр, — сказаў баец, высокі, худы і тонкі, як жардзіна, чалавек. — Усё нішто было, а потым рука звалілася. Я паправіў, кажа: сержанта пакліч, сказаць хачу. І ўжо ўсё.

Сумныя жалобныя адчуваньні тугім камяком падкацілі да горла — такая гэта была балочная страта і ў такі цяжкі час. Не намнога ён перажыў свайго спадарожніка, таго трохі дзвіаватага дзеда. Так і не збылася іхня надзея выйсці з-пад немца. І так мала засталося ўжо ісъці, і так патрэбны быў ён, съветлай і мудрай душы чалавек...

Пяцрусь выняў з Нуправеў кішэні ягоныя дакументы, потым утрох яны аднесылі нябожчыка ад съцяжынкі і загарнулі цела шархоткай лубяной палаткай, што ўзялі з наслак.

Байцы кінуліся даганяць калону, а Пяцрусь яшчэ пастаяў крыху, журботны і суровы.

Камяк усё душы горла, але сълёз не было, а быў толькі тупызаццы бол... Потым хлопец пабег.

А ўсход усё болей і болей разбаўляў съвятым сіняву ранішняга неба, туліўся, асядаў пад кустоўем змрок — паволі віднела. Вузкай съцяжынкай у хмызняку яны шпарка крочылі, абтрасаючы роснае вецице.

— Хутчэй, браточкі, хутчэй! — раз-пораз гучна прасіў сержант. Недзе ў души ціхенка і настойліва тлеў страх не патрапіць на Клясьцічы ці зьнянацку дзе нарвацца на ворагаў, чулася шмат небяспекі наперадзе, але перай-начваць справу не было калі.

З хмызняку яны высыпалі ўрэдкі сасновы гаёк. Недзе за гэтым гайком грымелі выбухі, грукацелі кулямёты, і ва ўсіх баках калаціла лясныя прасторы галасістое рэха. Гаёк, аднак, цягнуўся доўга. Людзі рассыпаліся між рэдкіх соснаў і бязладнай гурбой беглі ў напрамку страляніны. Пасыля, на ўзылеску, на іх шляху сустрэўся яшчэ алешнік, пераадолеўшы які, Пяцрусь першы вырваўся ў поле.

Так, яны спазніліся. На ўзылеску ў траве цягнуўся ланцуг пакінутых акопаў — добра abstaliyanых стралковых ячэек. Відаць, тут яшчэ нядаўна былі ворагі, на брустверах валяліся парожнія гільзы, пустыя пачкі ад сігарэт, шматкі паперы. Дно акопчыкаў ўсьцілала ўтаптаная трава, на якой гадзіну назад ляжалі фашысты. Наперадзе разълеглася някошаная сенажаць, а далей, за нізінай, высіціся двухгорбы голы пагорак, адкуль нязмоўчым грымоцьцем калыхала аблазы лютая бойка.

Пяцрусь, як укананы, спыніўся на ўзылеску і ўпіўся вачыма ў гэты пагорак. Немцаў тамужо ня бачна было, першая лінія траншэй на схіле маўчала, ля яе гарэлі два скасабочаныя танкі, бой зараз ішоў на самай вяршыне і, пэўна, на tym схіле. Бачна было, якбегалі, мільгали там маленькія ў далечыні постаці людзей, адрозніць сваіх ад чужых было цяжка.

З кустоўя на ўзылесак выбягалі людзі, расхінаючы гальлё, выскачыў малодшы лейтэнант.

— Спазніліся! — крикнуўён.

Пачакаўшы хвіліну, пакуль з лесу выбяжыць рэшта байцоў, сержант скамандаваў людзям:

— Управа і ўлева — у ланцуг!

Байцы няумела неяк разгарнуліся ў выгнуты ў сярэдзіне няроўны ланцуг і пашыбавалі па сенажаці. Пятрусь зноў бег побач з Жукам і бяз думак у галаве, адной толькі душой адчуваў, што калі яны спозніяцца і на гэту вышыню і, значыць, да пераправы, то сёньня іхня пакуты і намаганьні, бадай, скончацца назаўсёды. Ня так ужо шмат і людзей, і боепрыпасаў, каб у адкрытым полі вытрымаць сутычку з рэгулярнымі немецкімі войскамі.

Тым часам пад грукат бою над полем усходзіла сонца. Прамністасе і яркае, яно съмела вынікла з-за сіняватай заречнай далечы і адразу хлынула на летнія прасторы патокамі зіхатлівага съянгла. Дол запярэсціў другімі палосамі ценяў пагоркаў, куп'я і людзей. Як на далоні, выразны і блізкі стаў той узълесак, з якога цяпер выбеглі людзі, і патануў у зіхатлівым усходнім мараве двухгорбы пагорак. Інасустрачаму беглі зъясіленыя людзі.

Урэшце сенажаць скончылася, яны дасягнулі падножжа пагорка. Сям-там валяліся ў быльнёгу целы забітых ворагаў, месцамі іх было надтагуста, байцы на хаду падбіralі іхнюю зброю і патроны. Ужо блізка на схіле была першая пустая траншэя, да яе і імкнуўся гэты змораны ланцужок, калі ворагі з захопленай вышыні заўважылі іх. Кулямётныя чэргі з лютым фыркатам панесьліся паўзверх галоў байцоў. Пятрусь азірнуўся і, задыхаючыся, крикнуў свайму ланцуругу:

— Кароткімі перабежкамі... наперад!

Людзі пападалі, дзе беглі, і ён упаў локцямі ў калочы асот і некалькі секунд сутаргава дыхаў, ня ў стане прасунуцца ні на крок. Але рухацца на вышыню было неабходна: кожная хвіліна несла або съмерць, або выратаванье. Абдзіраючы локці і калені, хлопец пакутліва падаўся ў гару. Ён кіраваў да абсмыленага танка, які скасабочыўся на адхоне і яшчэ курэў съмярдзочым дымам.

Але хлопец туды не дапоўз. Моцны кулямётны агонь

прымусіў яго прыщініцца да зямлі і, заміраючы ад небяспекі, нейкі час ён ляжаў, не адважваючыся ўзыняць голаў. Пятрусь азірнуўся, за ім у дзесяці кроках, гэтак жа прыгуліўшыся да зямлі, ляжаў нехта, болей у траве нікога ня бачна было. Хлопцу стала страшна: ён зусім ня ведаў, што зрабіць, каб як наблізіцца да траншэі. А калі сержант зірнуў назад, на ўзълесак, дык у душу яго шыбануў спалох. Там зъявіліся ўжо нейкія постаці, яны нешта таропка сноўдалі, пэўна, ставілі цяжкую зброю ці яшчэ што рыхтавалі з тылу трапішаму ў бяду атраду байцоў.

У гэту жахлівую безнадзейную хвіліну падпоўз да сержанта руплівы Жук, аднекуль побач зъявіўся Мацейка. Яны пераглянуліся зводдаль, грымоты бою нічога не далі сказаць сержанту, але хлопцы, здаецца, разумелі ўсё. Аднак зрабіць што-небудзь нельга было, па-ранейшаму шчыльныя зынішчальныя агонь слаяўся па зямлі.

Сержант усё шукаў у думках якога выйсьця з страшнага гэтага становішча, але выйсьця не было. Толькі не зважаючына агонь, імклівым кароткім рыўком здолелі бы яны ўдарыць па ворагу і дасягнуць траншэі. Трэба было неяк скальхнуць, узыняць людзей і рушыць іх на апошні ўдар. І сержант тады зноў нагадаў пра свой сцяг, які ўжо ня раз дапамагаў яму ў цяжкія часы, на яго быў цяпер апошняя надзея.

Але ўзыняцца не было ніjakай магчымасці. Суцэльнія струмені куль снавалі над зямлём, крамсалі быльнёг кулямётнага чэргі, разыляталася ў бакі ўсохлая жарства пагорка.

І ў той час Жук, які бліжэй да сержанта ляжаў у быльнёгу, ухапіў аўтамат і, згінаючы асот, папоўз угару. Ён не зрабіў сержанту ніjakага знаку, не азірнуўся нават, але Пятрусь зразумеў яго, вельмі абнадзеіўся і яшчэ болей занепакоіўся за жыццё разумнага гэтага хлопца.

Жахлівия бясконцыя хвіліны марудна паўзілі над вышынёй. Здавалася, ніколі ня будзе канца гэтаму агню і гэтому маруднаму шляху разведчыка. Жук дзейнічаў асыцярожна: то поўз, то ляжаў, прыпаўшы тварам да ка-

лючага асоту, чакаў і зноў на крок пасоўваўся наперад. Але вось ён засланіўся ад кулямёта грамадзінай танка і прыкметна паскорыў свой шлях.

Неўзабаве яго камлюковатая постаць была ўжо ля танка, хлопец узняўся на каленях і рукою нешта замахаў людзям. Пятрусь зьдзівіўся ягонаму спрыту, але ніяк не здагадваўся, чаго хоча баец. А той, звярнуўшы так на сябе ўвагу сержанта, ціхенъка выт yrknou ўся з-пад гусеніцы ля вядучага кола машины. Ён, відаць, стрэліў з аўтамата — у грукацебою сержантня ўчуў яго стрэлаў — і бліжні кулямёт, які дагэтуль так хлёстка слau па зямлі съмяртэльныя чэргі, нечакана замоўк. Жук азірнуўся, замахаў назад абедзвюма рукамі і з аўтаматам рынуўся за танк.

Ястрымны гарачы парыў шыбануў у голаў сержанту, і ён голасна, як мог, крикнуў людзям:

— У атаку!!! Ура-а-а-а-а!!!

Ён ускочыў, адчайна выпрастаўся ў рост, размашыс-та матлянуў угары чырвоным шоўкам сцяяга, як гэта рабіў некалі іх камандзір палка, і тады кінуўся за разьведчыкам. Ён не азіраўся назад, але страшная думка — ці ўстануць за ім яго людзі — коратка і балюча працяла істоту. І яны ўсталі — у розных месцах, з пожні, быльнё-гу паўскоквалі змораныя байцы і, колькі было ў іх сілы, нязладна і слаба ў гэтым пякельным грукаце кричалі «ура» і беглі да траншэя.

Абмінаючы танк, сержант прыкметіў, як замільгалі ў траншэі галовы ворагаў, якматлянулася і прапала недзе прыгнутая сыпіна Жука, як разанулі па пыльному бруствера нейчыя чэргі. У дэзвюх руках тримаючы цяжкі на ветры сцяяг, Пятрусь ня мог стрэліць туды, але побач з ім зявіліся яго людзі, і напорыста загрукацелі навокал іх чэргі. Немцы з траншэі стралілі [у іх, не]калькі куль [ударыла па раз]горнутаму сцяягу, сцебанула [сержанту вышэй] локця.

З усіх сіл сержант бег туды, дзе зьнік разьведчык, і неўзабаве скочыў у гліністую, неглыбокую, забрушанымі берагамі траншэю. Ён азірнуўся назад — скр诏ь пасхілу

беглі ўгору байцы. Разагнаныя Жукам, непадалёку кіну-ліся да хадоў зносін постаці ў касках, аднекуль моцна разанула надгалавой аўтаматная чарга, і Пятрусь ледзь пасыпей ад яе схавацца ў зямлю. У тое месца, куды пада-ліся немцы, рынуўся з бруствера малодшы лейтэнант, за ім скочыў Мацейка. Пятрусь прыціснуў падпахай паў-згорнуты, нязручны ў акопе сцяяг і з пісталетам у руцэ падаўся за гэтымі спрытнымі хлопцамі. З-за павароткі ён наскочыў на ворага, распластанага на дне, разгоніста пераскочыў скорчанае цела чырвонаармейца і стрэліў у мільгануўшую наперадзе зялёную сыпіну. Мацейка, прыгнуўшыся, спрытна шмыгаў ад павароткі да павароткі, папярэдне коратка прастрэльваючы з аўтамата кожны заварот; лейтэнанта ўжо чамусыці ня бачна было. У розных месцах траншэі неўзабаве зявіліся насы байцы, і тады, ахопленыя адчаем, ворагі кінуліся ў рукапашную. У ранішнім паветры над вышынёй люта трашчалі чэргі, на съмерць скапіліся ў бязлітаснай бойцы ашалелыя сержантавы людзі — качаліся, душылі, кулакамі і зброяй білі заклятых ворагаў, што сталі на іхнім шляху да вызваленьня. Крыкі і страшная нечуваная лаянка несьліся надзгоркам.

Урэшце пазігзагах хадоў зносін, падаючы і забіваючы, байцы дабраліся да вышыні, і тады Пятрусь убачыў і другую, меншую высчу, адзеленую ад гэтай неглыбокай седлавінай. Відаць, там яшчэ адбівалася рэшта абаронцаў пераправы, якая таксама адкрылася адсюль разам з няроўнай стужкай ракі. У гэтым канцы пераправы віднелася нейкая вёска, пэўна, Клясьцічы, да якіх съя-шаліся байцы. У седлавіне съvezжым полыем гарэў яшчэ адзін танк, а фашысты падпрыкryццём другога насту-палі на высчу. Але, пэўна, яны зауважылі, што ў іхнім тыле здарылася нядобрае, і, коратка перабягаючы, пада-ліся ўбок, каб выйсці з-пад удара з тылу. Танк, даючы задні ход, раз-пораз бухай па высце, і адпаўзай, прык-рываючы пяхоту. Пятрусь,угледзеўшы гэта, адчуў, што перамога здабыта, і прагавітае жаданыне помсты з не-звычайнай сілай узгарэлася ў ім. Ён ужо памкнуўся выс-

качыць з траншэі і перасъледаваць адступаўшых, але, сплохашыся, што так можна сапсаваць справу, зычна скамандаваў байцам:

—Папяоце агонь! Агонь!

Трапіўшы пад двайны ўдар, немцы ўжо зусім спуджана кінуліся назад, многія падалі, і на шляху адступаўшых усё больш заставалася нерухомых зялёных цел. Танк таксама, не спыняючыся, шпарка папоўз па схілу, і тады над той выспай упершыню выніклі з акопаў родныя постасці нашых байцоў. Іх было зусім мала, але яны высыпалі ў седлавіну і беглі сюды, на свае страchanыя і зноў адваяваныя пазіцыі. Яны хутка набліжаліся, і Пятрусь бачыў, як імчаўся да яго маладжавы сержант з акрываўленай марляй на перавязанай шыі. Ён скочыў з бруствера, ледзь не паваліўшы хлопца, і поўны неўтамаванага ўзрушаныя схапіў Петрусёву руку і закрычаў у ягоны твар:

—Дзякую, дзякую вам найвялікша! Уратавалі вы нас. А там ужо камандзір палка двівецца: адкуль такая падмога.

Пятрусь няўцямна пазіраў на радаснага сержанта, але, бадай, зусім ня чуў ягоных узрушаных слоў. Толькі цяпер раптоўна зразумеў хлопец, што зьдзейснілася тое, да чаго рваўся ён у гэтыя пакутлівяя тыдні, і нясыцерпная радасць апанавала сержанта. Прысланіўшыся да съянны траншэі, ён страціў сілы, неяк абвяў, а з вачэй хлопца паплылі нястрыманыя сльёзы. І ён не саромеўся гэтых сльёз, не сипяшоўся выціраць іх, каб ня ўбачылі людзі, што ўсё больш напаўнялі траншэю, і яго сэрца, здавалася, разам з ім плакала пякучай крывёю.

Незвычайна перамяшаліся зараз у яго адчуwanьнях і радасць сустрэчы, і болі перажытых пакут, і невядома, ад таго ці іншага ўсё макрэлі вочы і спазмы хапалі горла. Утуліўшы твар у шаўковыя складкі съягі і абхапіўшы рукамі дрэўка, ён суняўся так на кароткі нястрымны момант і маўчаў. Але хвіліна расслабленыя і болю ўжо прайшла.

Так, здаецца, скончыўся жахлівы шлях яго выпраба-

ваньняў, і цымяна яшчэ адчувалася хлопцу, што нязбыўная нейкая адмечіна навек адзначылася ў ягонай душы. Нешта вельмі важнае, шматзначнае і ўжо непаўторнае ў жыцці мінулася ззаду. Яшчэ не асэнсаваўшы, Пятрусь ужо добра адчуваўтое, і, вядома, у той час у траншэі не здагадваўся хлопец, што гэта між вялікіх трывог яго маладосці пакутліва нарадзілася чалавечая сталасьць і беззваротна адляцела ў нябыт кароткае яго юнацтва.

Прасьветлены, супакоены і нібы па старэль, Пятрусь паглядзеў на людзей, што моўкі стаялі ў траншэі абаўпал яго. Іх было ўжо многа, свае тут перамяшаліся з чужымі, усе спаважна пазіралі на съяг і сержанта. І хлопец нечакана ўбачыў, што і Жук, які стаяў зводаль, — съцілы, ціхі, адважны гэты разведчык — таксама нешта вельмі ўжо старанна туліць долу свае прастадушныя вочы, бы што пільна разглядае ў траншэі; заўважыў, што хлопец схуднеў з свайго шырокага непрыгожага твару. Прыймеці сержант, яку суседняга з ім віхрастага Мацейкі таксама заблішчэла на бруднай шчаце расыцёртая кулаком съяга, ўбачыўён і радаснае зязнине многіх іншых вачэй ягоных байцоў і спагаду ды разуменне на тварах тутэйшых абаронцаў. Але, відаць, ня час было вельмі радавацца ці съяткаваць перамогу. Не мінула і чверці гадзіны, як скончыўся гэты пякельны бой, калі нехта ў траншэі ўстрывожана крыкнуў людзям:

—Глядзіце, глядзіце: немцы ідуць.

Пятрусь адразу ачнүўся, новая трывога адразу ўскалыхнула хлопца, напомніла пра яго камандзірскія абавязкі. Ён паклікаў да сябе Мацейку, таропка згарнуў палотнішча съяга і сказаў гэтаму ўвішнаму байцу:

—На, нясі, браток. Я ўжо аднасіўся. Знойдзеш камандзіра — перадай...

На развязваныне ён пацалаваў запылены, прабіты многімі кулямі шоўкі аддаў съяг байцу. Яны разьмінуліся ў вузкай траншэі, на паваротцы Пятрусь у апошні раз з незразумелым сумам азірнуўся на сваю дарагую ношчу...

Ён кінуўся даганяць байцоў, якія падаліся да першай

траншэі. Зноў агорнуты нялёгкім прывычным клопатам, хлопец глядзеў на лугавіну, дзе яны нядаўна беглі сюды. Цяпер на ўсім гэтым травяністым прасыцягу з узълеска ішлі на іх густыя шэрагі чорных эсэсаўцаў. Яны не хаваліся, а спакойна, як на парадзе, плячо ў плячо ішлі па стракатай ад кветак траве — з падкасанымі рукавамі і нарыйтаванай зброяй.

І тады з-за вышыні глуха шчоўкнула ў паветры і цераз галовы байцоў з шархоткім фыркатам праляцела нешта тугое і важкае. Крыху далей эсэсаўскага шэрагу на лузе ў адно імгненыне вырас шэры кучараўісты клуб пылу. Ён яшчэ не асеў у паветры, як цераз высупу нетаропка і важна пранёсься новы, гэткі ж шархоткі цяжкі снарад.

Сержант зірнуў на прыщілых, насыцярожаных людзей, на ўзрадаванага Жука і, бадай, упершынюз пачатку вайны замест страху адчуў у сабе спакойную, упэўненуюсілу.

— Рота, слухай маю каманду! — голасна скамандаваў ён і, гучна лязгнуўшы, пхнуў у аўтамат новы магазін.

[1957]

Зъмест

<i>Быкаўскі каўчэг</i>	4
<i>Бліндж, аповесць</i>	7
<i>Нявядуманыя вобразы</i>	86
<i>Апошні баец, аповесць</i>	89

Літаратурна-мастацкае выданьне

Быкаў Васіль Уладзіміравіч

Бліндараж

Аповесцьці

Бібліятэчка часопісу "Дзеяслоў".

Выпуск 2.

Рэдактар *Барыс Пятровіч (Сачанка)*

Мастак *Генадзь Мацур*

Вёрстка *Людміла Фомчанка*

Карэктар *Анатоль Івашчанка*

Адказны за выпуск *Віктар Хурсік*

Здадзена ў набор 1.10.2006 г. Падпісана да друку 10.12.2006 г.

Фармат 84x108 $\frac{1}{32}$ Папера афсетная. Друк афсетны.

Аб'ём — 6,1 ул.-выд. арк. Наклад 1000 асобнікаў. Заказ №

Выдавец Віктар Уладзіміравіч Хурсік,

220117, г. Менск, прасп. газ. "Звязда", д. 57, кв.31.

Ліцензія ЛВ №023 30/013 3267 ад 30.04.2004.

Надрукавана ў друкарні СТАА "Медысонт",

ліцензія №02330/005 6748 ад 22.01.2004.

220004, Менск, вул. Ціміразева, 9.